

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

**ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ
ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ**

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ

ΘΕΜΑ: *«Ενήλικες μαθήτριες του νυχτερινού σχολείου. Βιωμένες εμπειρίες, μνήμες
και πολιτισμικές ταυτότητες»*



Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Κωνσταντίνα Μπάδα, Καθηγήτρια επόπτρια

Βασίλης Νιτσιάκος, Καθηγητής

Γεώργιος Νικολάου, Επίκουρος καθηγητής

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί Προλόγου.....	5
Εισαγωγή.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η έννοια του φύλου. Διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου.....	10
1.2. Διαμόρφωση και αναπαραγωγή των έμφυλων στερεότυπων.....	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2. 1. Σκοπός της έρευνας.....	20
2. 2. Προφορική ιστορία. Βιογραφική μέθοδος.....	21
2.3. Εγκυρότητα και αξιοπιστία έρευνας.....	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Η ιστορία της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.....	27
3.2 Τα Εσπερινά ΓΕ.Λ	30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.....	31
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΔΟΜΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ.....	37
--	-----------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.....	77
6. 1. Η ταυτότητα των ενήλικων μαθητριών.....	78
6.2. Πέρα από το σχολείο.....	81
6.3. Διάλογος με το παρελθόν.....	90
6.4. Η εργασία.....	95
6. 5. Η πρώτη σχολική ζωή.....	102
6. 6. Αντιμετωπίζοντας την ασθένεια.....	103
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	109
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	118

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής εργασίας για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών Νεότερη και σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία: Ιστορία- Λαϊκός Πολιτισμός. Αφορμή για την εκπόνηση της εργασίας στάθηκε κυρίως η παρακολούθηση του μαθήματος της κ. Μπάδα «Ταυτότητες και φύλο στη νεώτερη και σύγχρονη Ελλάδα», όπου τέθηκαν οι προβληματισμοί γύρω από την έννοια του φύλου ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή. Παράλληλα, εργαζόμενη για αρκετά χρόνια ως καθηγήτρια στο Εσπερινό Λύκειο Ιωαννίνων είχα την ευκαιρία να έρχομαι καθημερινά σε επαφή με μία συγκεκριμένη κατηγορία γυναικών-μαθητριών που παρουσίαζαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Πρόκειται για γυναίκες που αποφάσισαν να ξαναγυρίσουν στα θρανία και να τελειώσουν το Λύκειο σε αρκετά μεγάλη ηλικία. Αρκετές από αυτές προέρχονται από το σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας, που ισοδυναμεί με το Γυμνάσιο και το οποίο είναι υποχρεωτικό πρώτα να παρακολουθήσουν για να γραφτούν στο Λύκειο. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι ως μαθήτριες αναπαράγουν ένα στερεότυπο που τις εμφανίζει επιμελείς, πρόθυμες και υπάκουες. Δείχνουν μεγάλο σεβασμό προς τους καθηγητές, παρόλο που μπορεί να είναι και μικρότεροι από εκείνες ως προς την ηλικία. Επίσης, επιδεικνύουν μεγάλη αγάπη για το βιβλίο και ξεχωριστό ζήλο για να μάθουν, αν και συνήθως παρουσιάζουν δυσκολία αφομοίωσης της σχολικής ύλης, καθώς έχουν χρόνια που έχουν διακόψει το σχολείο και οι ελλείψεις σε πολλά μαθήματα είναι σημαντικές. Ωστόσο, είναι αποφασισμένες να τελειώσουν το Λύκειο παρά τη σωματική και πνευματική κόπωση, που μπορεί να σημαίνει γι' αυτές η επιστροφή στα θρανία.

Η έρευνα διεξήχθη παράλληλα με τα χρόνια σπουδών μου στο μεταπτυχιακό, για αυτό και είχα αρκετό χρόνο να συγκεντρώσω αφηγήσεις από μαθήτριες διαφόρων τάξεων, πολλές από τις οποίες έχουν πλέον αποφοιτήσει. Επίσης, θεωρώ ότι καταλυτικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι η μητέρα μου υπήρξε κι αυτή κάποτε μαθήτρια εσπερινού σχολείου, και κατά συνέπεια κι εγώ, σε μικρή ηλικία, μαθήτρια Γυμνασίου, βίωσα όλα αυτά που περιγράφουν οι αφηγήτριες. Την αγωνία της για τα διαγωνίσματα και τους βαθμούς, την ντροπή για την χαμηλή απόδοση, ακόμα και τις απόπειρες για αντιγραφή. Επίσης, ως κόρη μαθήτριας αντιλαμβανόμουν την αντίδραση του κοινωνικού περίγυρου, της γειτονιάς κυρίως, η οποία σχολίαζε το

γεγονός ότι έλειπε τακτικά κάθε μέρα την ίδια ώρα από το σπίτι και μάλιστα βράδυ. Παράλληλα, αναγκάστηκα κι εγώ να διακόπτω πολλές φορές τη δική μου μελέτη για να βοηθώ την μητέρα μου στα μαθήματά της, η οποία τελικά αναγκάστηκε να διακόψει στην Α Λυκείου γιατί δεν μπορούσε να τα καταφέρει.

Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, όταν βρέθηκα ως καθηγήτρια πλέον στο Εσπερινό Λύκειο να μπορώ εύκολα να τις πλησιάσω και να αντιληφθώ πώς αισθάνονταν αυτές οι γυναίκες, την ανασφάλεια τους και την ντροπή για την άγνοιά τους, αλλά και πόσο χαιρόνταν παράλληλα για αυτό που έκαναν. Έτσι δημιουργήθηκε ανάμεσά μας μία σχέση ζωής, ένας ισχυρός συναισθηματικός δεσμός που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην μεταξύ μας επικοινωνία. Αντιλαμβανόμουν ότι δεν είχαν τόσο ανάγκη για μόρφωση, όσο ότι προσπαθούσαν να χτίσουν την αυτοπεποίθησή τους κι αυτό με όπλιζε με άπειρη υπομονή, κατανόηση και συγχρόνως προθυμία να τις ακούσω για τα προβλήματά και την ανασφάλειά τους. Μέσα σε αυτό το κλίμα ήταν πολύ εύκολο και ευχάριστο για αυτές τις γυναίκες να μου μιλήσουν, να ανοίξουν την ψυχή τους, να κλάψουν, να μιλήσουν για τα όνειρά τους και τα παράπονά τους από τη ζωή και η σημασία που είχε γι' αυτές το σχολείο.

Η ιδέα της εργασίας μου ήταν για όλες τις μαθήτριες κάτι πολύ ευχάριστο, την δέχτηκαν με ενθουσιασμό, καθώς θα αποτελούσαν το κυριότερο μέρος της. Αισθάνονταν χαρά και ικανοποίηση ότι επιτέλους, όπως έλεγαν, η ζωή τους θα γινόταν βιβλίο, όπως άξιζε. Τελικά η έρευνα έγινε η εργασία όλου του σχολείου, η οποία ακόμη συνεχίζεται, καθώς και οι ίδιες συνεχίζουν να προσθέτουν στοιχεία, να φέρνουν φωτογραφίες κι ό,τι άλλο θεωρούν ενδιαφέρον από το παρελθόν. Επίσης μια καινούρια ομάδα που δημιουργείται πλέον και αξίζει μελλοντικά να διερευνηθεί είναι οι γυναίκες εκείνες που περνούν στο Πανεπιστήμιο και συνεχίζουν τις σπουδές τους.

Με την ευκαιρία αυτή, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου και τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη προς την επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Κ. Μπάδα, για την επιστημονική της καθοδήγηση, την απεριόριστη υπομονή, το ενδιαφέρον και την έμπνευση που μου πρόσφερε σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου και κατά την εκπόνηση της εργασίας μου. Επιπλέον, θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Β. Νιτσιάκο για τα επιστημονικά εφόδια και τις γνώσεις που επί έναν χρόνο μας πρόσφερε με υπομονή, μεράκι και ενθουσιασμό. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Γ.

Νικολάου για την τιμή που μου έκανε να συμμετέχει στην αξιολόγηση της μεταπτυχιακής εργασίας μου.

Τέλος, ευχαριστώ τις μαθήτριες μου, που μου αφιέρωσαν πλουσιοπάροχα τον χρόνο τους, την συμπαράστασή τους και την εμπιστοσύνη τους και με βοήθησαν να φέρω σε πέρας την παρούσα εργασία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να διερευνήσει την εμπειρία, την ίδια την φωνή και την ταυτότητα μιας σημαντικής κατηγορίας μαθητικού πληθυσμού, τις ενήλικες γυναίκες, που επιλέγουν να επανέλθουν στα θρανία και να τελειώσουν το Λύκειο. Ιδιαίτερα, ενδιαφέρεται να εξετάσει, μέσα από την ανάλυση καταγεγραμμένων αφηγήσεων ζωής, τον ρόλο που το φύλο ως «κοινωνική κατηγορία» (Ann Oakley, 1972) ασκεί τελικά στις επιλογές τους, στην συγκρότηση της ταυτότητάς τους και γενικά σε όλη την πορεία της ζωής τους. Για την καλύτερη κατανόηση των πλαισίων εντός των οποίων τα υποκείμενα δρουν και πραγματεύονται τη θέση τους θα προσεγγισθεί επίσης ο θεσμός της εσπερινής εκπαίδευσης, η οποία αν και αποτελεί έναν σημαντικότατο εκπαιδευτικό και κοινωνικό θεσμό, αποτελεί πεδίο περιορισμένης έρευνας. Αναλυτικότερα και έχοντας ως πεδίο έρευνας το Εσπερινό Λύκειο Ιωαννίνων, θα προσεγγισθεί η νυχτερινή εκπαίδευση ως εκπαιδευτικός και κοινωνικός θεσμός που η οργάνωσή και οι στόχοι του συνδέονται με την κοινωνική κατηγορία του φύλου (έμφυλου καταμερισμού της εργασίας) και της κοινωνικής τάξης.

Η εργασία βασίστηκε σε συνεντεύξεις. Ως χώρο επιλέξαμε να είναι εκτός σχολείου, κάποια καφετέρια, για να αισθάνονται άνετα, να υπάρχει μεγαλύτερη ησυχία και χρόνος, ώστε να μπορούν να μιλήσουν για τον εαυτό τους. Όλες ανταποκρίθηκαν άμεσα στην πρόσκληση και με συγκινητική προθυμία. Για να αισθάνονται ψυχολογικά ασφαλείς και να μην έχουν την αίσθηση ότι εξετάζονται, τις προηγούμενες ημέρες, τους είχα δείξει κάποιες ερωτήσεις τις οποίες θα ήθελα να μου απαντήσουν, όπως: « Για ποιους λόγους αποφάσισαν να ξεκινήσουν το σχολείο, αν ήταν εύκολη ή δύσκολη απόφαση, πώς το αντιμετώπισε το οικογενειακό, φιλικό και κοινωνικό περιβάλλον, ποιες δυσκολίες συνάντησαν, τι τους άρεσε όλα αυτά τα χρόνια και τι όχι, αν έχουν μετανιώσει γι' αυτή την απόφαση, πώς επηρεάστηκε η καθημερινότητα η δική τους και της οικογένειάς τους, αν άλλαξαν οι ρόλοι μέσα στο σπίτι, αναμνήσεις από το παρελθόν, για ποιους λόγους σταμάτησαν το σχολείο παλιότερα, αναμνήσεις από τα σχολικά, εφηβικά και παιδικά χρόνια, διαφορές ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν ως προς τη σχολική πραγματικότητα κλπ.» Βέβαια δεν απάντησαν σε όλα τα ερωτήματα, αλλά η κάθε μία εστίαζε στο θέμα που η ίδια θεωρούσε σημαντικό.

Δυσκολίες δεν παρουσιάστηκαν ιδιαίτερες, αλλά κάποιο πρόβλημα δημιουργούσε ο χώρος, ο οποίος δεν μπορούσαμε να ξέρουμε από πριν αν θα έχει ησυχία ή όχι και σε κάποιες στιγμές ήταν δύσκολη η ηχογράφηση. Επίσης, το γεγονός ότι κάθε μία ήθελε να μιλήσει πιο πολύ για ένα συγκεκριμένο θέμα και κάλυπτε τον περισσότερο χρόνο σ' αυτό. Σε κάποιες περιπτώσεις που ήρθαν δύο μαζί, κάποια μιλούσε περισσότερο χρόνο από την άλλη, διέκοπτε και επανερχόταν στον εαυτό της.

Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αποτελεί μία αναδρομή στην ιστορία της ανθρωπολογίας των γυναικών και του φύλου αναλύοντας τους παράγοντες που συνδέονται με τη διαμόρφωση των έμφυλων στερεοτύπων.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στα ζητήματα μεθοδολογίας και έρευνας, παρουσιάζοντας την βιογραφική μέθοδο και τις ιστορίες ζωής.

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει την πορεία της ιστορικής εξέλιξης της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, με ειδική αναφορά στον θεσμό των Εσπερινών Λυκείων.

Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί μία σύντομη αναφορά στην ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα, όπου διαφαίνονται οι έμφυλες διαστάσεις της.

Το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την έρευνα και τις δομούμενες ταυτότητες των μαθητριών του Εσπερινού Λυκείου Ιωαννίνων, όπως προκύπτουν μέσα από τις συνεντεύξεις.

Το έκτο κεφάλαιο περιέχει τα σχόλια και παρατηρήσεις γύρω από τις πολιτισμικές ταυτότητες, τις μνήμες και τις βιωμένες εμπειρίες των ενήλικων μαθητριών.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα, η βιβλιογραφία και το παράρτημα με τις απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις των γυναικών.

Κεφαλαίο πρώτο

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1. Η έννοια του φύλου. Διάκριση κοινωνικού και βιολογικού φύλου

Από την αρχαιότητα ακόμη συναντούμε απόψεις γύρω από τις έμφυλες διαφορές ανδρών και γυναικών, οι οποίες εκλαμβάνονται ως βιολογικό δεδομένο και δικαιολογούν την ανωτερότητα του άνδρα έναντι της γυναίκας. Στην Οδύσσεια ο Τηλέμαχος συμβουλεύει τη μητέρα του να ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού, όπως ταιριάζει με τη φύση της. *«Αλλά καλύτερα να πας στην κάμαρή σου, με τα δικά σου έργα απασχολήσου, τον αργαλειό, τη ρόκα, δίνε στις παρακόρες εντολές, για να δουλεύουν με φροντίδα. Ο λόγος είναι μέλημα του ανδρός, του καθενός, και περισσότερο δικό μου· σ' αυτό το σπίτι είμαι εγώ ο κυβερνήτης»*. (Οδύσσεια, α 396-400)

Ο Hamilton (2008) επεσήμανε ότι παλαιότερα οι δύο έννοιες, αρσενικό και θηλυκό, εκλαμβάνονταν ως δύο εκ διαμέτρου αντίθετες σταθερές. Με βάση αυτή την αντίληψη, ένα άτομο παρουσιάζει κυρίως γυναικεία ή αρσενικά χαρακτηριστικά και επομένως θα μπορούσε να είναι είτε θηλυκό, είτε αρσενικό. Όμως, το 1974 η Sandra Bem αντιπρότεινε ότι ένα άτομο θα μπορούσε να είναι κάτι περισσότερο από απλά αρσενικό ή θηλυκό. Παρατήρησε ότι ένα άτομο μπορεί να διαθέτει χαρακτηριστικά που παραδοσιακά θεωρούνται ότι είναι τόσο αρσενικά όσο και θηλυκά. Έτσι αντί για ένα συνεχές, που κυμαίνεται από το θηλυκό στο αρσενικό, η Bem (1974:155-162) είχε φανταστεί δύο συνεχή, ένα που αφορά το επίπεδο των παραδοσιακών θηλυκών χαρακτηριστικών ενός ατόμου και ένα άλλο που περιγράφει το επίπεδο των παραδοσιακών ανδρικών χαρακτηριστικών, που μπορεί να διαθέτει ένα άτομο. Το μοντέλο της Bem του 1974 διευρύνει τις επιλογές για το φύλο και την ταυτότητα φύλου από δύο (αρσενικό / αρσενικό ή θηλυκό / θηλυκό) έως δέκα. Η ιδέα αυτή, σύμφωνη και με την ερμηνεία της Bell της φράση του Freund (2004) –«ότι οι άνδρες και οι γυναίκες είναι τόσο αρσενικοί όσο και θηλυκοί...» (Bell 2004 :147) ήταν πρωτοποριακή και άλλαξε τις περιορισμένες μέχρι τότε αντιλήψεις για το φύλο και την έμφυλη ταυτότητα..

Η Σιμόν ντε Μποβουάρ, με τη δήλωσή της στο Δεύτερο Φύλο ότι «κάποια δεν γεννιέται γυναίκα, αλλά γίνεται γυναίκα», προέβη σε μία σιωπηρή διάκριση ανάμεσα στο βιολογικά καθορισμένο φύλο και στο κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένο γένος. Έτσι θεωρήθηκε η πρώτη γυναίκα μελετητής, η οποία έκανε αυτή τη διάκριση αν και δεν εισήγαγε άμεσα τον όρο «φύλο». (1972:301). Δύο δεκαετίες αργότερα, στις αρχές του 1970 η Ann Oakley χρησιμοποίησε τον όρο *gender* για να διακρίνει το βιολογικό από το κοινωνικό φύλο. Έναν όρο, που δανείστηκε από τον κοινωνικό ψυχολόγο Robert Stoller, ο οποίος εργαζόταν με άτομα με διαφορούμενο γεννητικό φύλο (Holmes, 2007). Σύμφωνα με την Oakley το βιολογικό φύλο είναι ένας όρος που αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών: η ορατή διαφορά σε γεννητικά όργανα, η σχετική διαφορά στην παραγωγική λειτουργία. Αντίθετα, το κοινωνικό είναι θέμα κουλτούρας: αναφέρεται στην κοινωνική διάκριση σε «αρσενικό» και «θηλυκό» (Colebrook, 2004:9).

Η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου στη φεμινιστική σχολή, ώθησε τους θεωρητικούς του φεμινισμού να προσπαθήσουν να εντοπίσουν τις πηγές της ιεραρχικής σειράς των φύλων στην κοινωνία και πρότειναν λύσεις για την εξάλειψή της. Συγκεκριμένα διατυπώθηκαν τρεις κυρίως μοντερνιστικές προσεγγίσεις για τον τρόπο κατασκευής του φύλου. Η πρώτη είναι η θεωρία της κοινωνικοποίησης των φύλων, την οποία υποστήριξε και η Oakley, σύμφωνα με την οποία τα κορίτσια και τα αγόρια ταυτίζονται με τους γονείς τους και με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν. Σε αυτή την προσέγγιση, τα παιδιά μαθαίνουν τι σημαίνει να είναι θηλυκό ή αρσενικό και από τους «σημαντικούς άλλους» και από τους «γενικευμένους άλλους». Με άλλα λόγια, τα κορίτσια και τα αγόρια ταυτίζονται με τους γονείς τους, όχι μόνο ως άτομα αλλά και από την άποψη των κοινωνικών ομάδων στις οποίες οι γονείς τους ανήκουν (Holmes, 2007:43). Ως εκ τούτου, η θηλυκότητα και η αρρενωπότητα θεωρούνται ως προϊόντα της ανατροφής ή του τρόπου και του τόπου, όπου οι άνθρωποι έχουν μεγαλώσει.

Η κοινωνικοποίηση του γένους συντελείται μέσα στην οικογένεια, όταν οι γονείς εκπαιδεύουν τα αγόρια και τα κορίτσια με διαφορετικό τρόπο προωθώντας στερεοτυπικές συμπεριφορές για τα φύλα, με το να επαινούν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που θεωρούνται ότι είναι κατάλληλα για το φύλο τους και με το να ενθαρρύνουν να παίξουν ανάλογα παιχνίδια. Επιπλέον, το σχολείο αναπαράγει τις

έμφυλες διαφορές. Αυτή η διαδικασία κοινωνικοποίησης, που είχε ως αποτέλεσμα την υποταγή των γυναικών και την κυριαρχία των ανδρών στην κοινωνία, ώθησε ορισμένες φεμινίστριες του δεύτερου φύλου του φεμινισμού, ιδιαίτερα φιλελεύθερες φεμινίστριες να προτείνουν μια ανατροφή των παιδιών απαλλαγμένη από το φύλο, ως προϋπόθεση για την κοινωνική αλλαγή. Κυρίως πρότειναν ότι αλλαγές που θα έπρεπε να γίνουν σχετικά με τις γυναίκες αφορούσαν τα στερεότυπα γύρω από τα παιχνίδια, το ντύσιμο, το διάβασμα, κλπ. (Martin, 2005: 459). Επιπλέον, τονίστηκε ότι θα πρέπει να αλλάξουν και οι προσδοκίες των γονέων σχετικά με τις προσαρμοσμένες συμπεριφορές των παιδιών στο φύλο. Παρόλα αυτά, οι θεωρίες της κοινωνικοποίησης των φύλων και η συναφής ανατροφή των παιδιών «ουδετέρου φύλου» ως προϋπόθεση για μια κοινωνική αλλαγή, δέχτηκε οξύτατη κριτική. Αν και έδωσαν μια ικανοποιητική ερμηνεία για τις διαφορές των φύλων, θεωρήθηκε ότι υπερτονίζεται ότι η πρώιμη επιρροή των γονέων, όπου ο αντίκτυπος της κοινωνίας είναι αναπόφευκτος.

Η Gayle Rubin, επισήμανε ότι σε κάθε κοινωνία εντοπίζεται ένα σύστημα βιολογικού και κοινωνικού φύλου το οποίο είναι ιδιαίτερα καταπιεστικό για τις γυναίκες. Το βιολογικό φύλο φιλτράρεται από τους κυρίαρχους πολιτισμικούς κώδικες, οι οποίοι ρυθμίζουν τις συμπεριφορές των δύο φύλων που είναι κοινωνικά αποδεκτές, ασκούν έλεγχο στη σεξουαλικότητα και συμβάλλουν στον καθορισμό του κοινωνικού διαχωρισμού μεταξύ των δύο φύλων σε αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες. Με άλλα λόγια, το βιολογικό φύλο είναι αυτό που συμβάλλει στον προσδιορισμό των βιολογικών διαφορών ενώ στον αντίποδα, το κοινωνικό φύλο αντανακλά τις κοινωνικές νόρμες οι οποίες προέρχονται από τις έμφυλες διαφορές. Σε αυτό το πλαίσιο οι άντρες και οι γυναίκες συνιστούν προϊόντα του συστήματος του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου (Κογκίδου & Πολίτης, 2006).

Η δεύτερη προσέγγιση στη διαδικασία κατασκευής των φύλων είναι αντικείμενο της θεωρίας των σχέσεων. Η Nancy Chodorow το 1974 ανήγαγε την ανισότητα των φύλων στη δομή της γυναικείας ιδιοσυγκρασίας, καθώς οι γυναίκες παντού είναι υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών και την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών. Οι μητέρες αντιμετωπίζουν διαφορετικά τα βρέφη ανάλογα με το φύλο τους. Ταυτίζονται με τις κόρες τους και τονίζουν την αρσενικότητα των αγοριών (Μπακαλάκη, 1004). Η Chodorow (1999) υποστηρίζει ότι η μητρότητα και η φροντίδα των παιδιών δημιουργεί έναν ισχυρό δεσμό ανάμεσα στις μητέρες και τα

παιδιά. Τα αγόρια μεγαλώνοντας αντιλαμβάνονται ότι είναι αρσενικά και διαφοροποιούνται από τη μητέρα, ενώ αντίθετα τα κορίτσια συνειδητοποιούν ότι ταιριάζουν με την μητέρα και ότι το φύλο τους συνδέεται στενά με τον μητρικό τους ρόλο. Ως επακόλουθο, συνεχίζουν να ταυτίζονται με τη μητέρα και συνδέουν το θηλυκό με τη μητρότητα. Αυτή τη διαδικασία η Chodorow την αποκαλεί «αναπαραγωγή της μητρότητας» και επισημαίνει ότι τοποθετεί τις γυναίκες σε υποδεέστερη θέση μέσα στην κοινωνία, καθώς οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι επιφορτισμένες με την ανατροφή και την φροντίδα των παιδιών μέσα στον ανταγωνιστικό κόσμο των ανδρών.

Το 1977 η Michelle Rosaldo παρατήρησε ότι η γυναικεία υποτέλεια και οι εκφράσεις της σχετίζονται με την διαφορετική εμπλοκή των γυναικών και των ανδρών στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο. Ο δημόσιος χώρος, ο οποίος θεωρείται ότι ξεπερνά τον ιδιωτικό, αποτελεί τον χώρο της συλλογικής δραστηριότητας των ανδρών, ενώ ο ιδιωτικός που είναι ο χώρος που περιορίζεται για τις γυναίκες και τα παιδιά στοιχειοθετεί και την κατωτερότητά τους. Η Rosaldo υποστήριξε ότι η ανισότητα των φύλων δεν έχει βιολογικά ερείσματα, αλλά εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο τα βιολογικά δεδομένα εκλαμβάνονται και αξιολογούνται στις διάφορες κοινωνίες. Μάλιστα, το γεγονός ότι η γυναίκα είναι εκ φύσεως επιφορτισμένη με την διαδικασία της σύλληψης, της γέννησης και του θηλασμού δεν συνεπάγονται αναπόδραστα την υποβάθμιση της, αλλά διαμορφώνει την κατηγοριοποίηση της ως συζύγου, μητέρας και τροφού. (Μπακαλάκη, 1994)

Η τρίτη προσέγγιση αφορά το φύλο ως θηλυκή και αρσενική σεξουαλικότητα. Η Catharine MacKinnon (1989:113) στη θεωρία της για το φύλο υποστηρίζει ότι η σεξουαλική αντικειμενοποίηση των γυναικών ευθύνεται για τις διαφορές μεταξύ των φύλων. Αναλύοντας την κοινωνική έννοια του φύλου, αναφέρει ότι τα φύλα δημιουργήθηκαν από την σεξουαλική διαφοροποίηση του άνδρα και της γυναίκας και την διαμόρφωση σχέσεων κυριαρχίας ή υποταγής. Συγκεκριμένα ο ανδρισμός και η θηλυκότητα αναφέρονται στη θέση που καταλαμβάνει το κάθε φύλο στη σεξουαλική κυριαρχία, όπου την δεσπίζουσα θέση κατέχουν οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες κατέχουν τη σεξουαλικά υποτακτική θέση. Επομένως, κατά την Catharine MacKinnon το φύλο προκύπτει από την ιεραρχία, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι η ιεραρχία αυτή και η υποταγή των γυναικών είναι φυσικές, αλλά αντίθετα η διάκριση των δύο φύλων ρυθμίζεται

κοινωνικά, υποστηρίζοντας ότι οι άντρες έχουν «ρυθμιστεί» να βρίσκουν την υποταγή των γυναικών ερωτική, ενώ οι γυναίκες από την πλευρά τους να βρίσκουν ερωτική μια συγκεκριμένη αρσενική εκδοχή της γυναικείας σεξουαλικότητας. Μάλιστα, αντιπροτείνει ότι η κοινωνικοποίηση ή ο ψυχικός προσανατολισμός δεν συνδέεται με αυτές τις διαφορές των δύο φύλων, αλλά η διαφορετική κοινωνικοποίηση οφείλεται στις βασικές ανισότητες ισχύος.

Ο Michel Foucault από την πλευρά του, σημειώνει πως το κοινωνικό φύλο κατασκευάζεται μέσα από τα πολυσύνθετα και μεταβαλλόμενα πλαίσια των δικτύων σχέσεων εξουσίας. Το φύλο, λοιπόν, για τον Foucault δεν προϋπάρχει της δόμησης των σχέσεων εξουσίας και για το λόγο αυτό το υποκείμενο συγκροτείται από αυτές (Κογκίδου & Πολίτης, 2006). Στο έργο του *Discipline and Punish* (1979) μελέτησε τη δύναμη των κοινωνικών και πολιτιστικών θεσμών να διαπλάσουν πειθήνια άτομα μέσω της πειθαρχίας και της αυτοπειθαρχίας. Θεσμικά όργανα με εξουσία, όπως το σχολείο και οι επαγγελματικοί χώροι επιβάλλουν σε ένα άτομο κανόνες και πρότυπα επικοινωνίας και συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο τους.

Στα παραπάνω αξίζει να προστεθούν οι παρατηρήσεις της Judith Butler (1990) η οποία στο έργο της “*Gender Trouble*” επιχείρησε να αποδομήσει τη διπολική αιτιοκρατική διάκριση ανάμεσα στο βιολογικό και το κοινωνικό φύλο, υπογραμμίζοντας πως το φύλο συνιστά μια παράσταση από ένα άτομο, που επιλέγει είτε να συμμορφωθεί με τις κοινωνικά κατασκευασμένες νόρμες του φύλου ή με τις αποκλίνουσες από κανόνες. Προηγούμενες θεωρίες του φύλου υποστήριξαν ότι πρόκειται για μια παράσταση, που η έκφραση του φύλου ενός ατόμου αποκάλυψε τις πραγματικές ταυτότητες, ανεξάρτητα από το φύλο, μέσω των κοινωνικών ρυθμίσεων. Ο τρόπος που ένα άτομο παρουσιάζει τον εαυτό του και εκτελεί τις κοινωνικές τελετουργίες είναι κατασκευασμένη απεικόνιση της αρρενωπότητας, της θηλυκότητας ή του ανδρόγυνου. Ωστόσο, τέτοιες ταυτότητες υπόκεινται σε συντήρηση και μετατροπή μέσω των κοινωνικών θεσμών.

Το φύλο κοινωνικά διαιωνίζεται μέσα από σχεδόν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση των West και Zimmerman (1987: 125-151), οι οποίοι μιλούν για «δημιουργία του φύλου». Καθημερινά δηλαδή ο άνθρωπος υποτάσσεται στους ρόλους που προβλέπονται μέσω των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, μια διαδικασία που ξεκινά πριν ακόμη γεννηθεί το παιδί και

συνεχίζεται σε όλη τη ζωή από έναν αυστηρό κώδικα δεοντολογίας, σχετικά με τη συμπεριφορά του ως αρσενικό ή θηλυκό ανάλογα με το φύλο. Μέσα στις παραδοσιακά έμφυλες αντιλήψεις για τη συμπεριφορά ενός ατόμου περιλαμβάνεται και η ένδειξη δύναμης και ηγετικών ικανοτήτων από τους άνδρες έξω από τον οικιακό περιβάλλον. Αντίθετα οι γυναίκες αναμένεται να δείχνουν συμπόνια και ευγένεια και να εκδηλώνουν συμπεριφορά αντίθετη της αρρενωπότητας. Αυτή η διχοτόμηση πολιτισμού και φύσης έχει δημιουργήσει μία άνιση ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Το κοινωνικό φύλο λοιπόν, περιγράφει εκείνες τις συμπεριφορές και τα χαρακτηριστικά τα οποία θεωρούνται πως είναι αποκλειστικά και κυρίαρχα για το καθένα από τα δύο φύλα και τα οποία προσδιορίζονται από ποικίλους πολιτιστικούς και κοινωνικούς παράγοντες (Τέρνερ, 2007). Με άλλα λόγια, το κοινωνικό φύλο είναι άρρηκτα συνυφασμένο τόσο με την κοινωνική όσο και με την πολιτισμική διαφορά που εντοπίζεται ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες σε αντίθεση με τον βιολογικό που σχετίζεται με τη γενετήσια ταυτότητα του εκάστοτε υποκειμένου. Ενώ λοιπόν, το βιολογικό φύλο καθορίζεται από τη φύση, το κοινωνικό αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, η οποία χρησιμοποιείται από το άτομο (Hughes & Kroehler, 2007).

Τη δεκαετία του 1990 η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στην ιστορική ανάλυση οδήγησε στην επανεξέταση εννοιών, αναλυτικών κατηγοριών και ειρηνευτικών σχημάτων σχετικά με το έθνος, την εργασία, την τάξη, την κρατική εξουσία και αποσκοπούσε στο να δείξει ότι δεν υπάρχει ένα ουδέτερο ιστορικό πεδίο. Οι προσεγγίσεις των ζητημάτων αυτών μέσα από την οπτική του φύλου έχει συναντήσει αντίσταση και πολλές από τις μελέτες παραμένουν περιθωριακές ή απευθύνονται σε ένα «ειδικό» κοινό, το οποίο ταυτίζεται με τον φεμινιστικό κύκλο. Η μελέτη του φύλου στα πεδία όπου οι γυναίκες ήταν ορατές και η έμφαση στις σχέσεις των φύλων άφηναν ανέπαφες τις περιοχές όπου η ανδρικότητα και η θηλυκότητα καθορίζουν τις ταξικές, εθνικές, φυλετικές ταυτότητες. (Ποθητή Χ., 2012)

Όπως σημειώνει η Α. Μπακαλάκη, η «ανακάλυψη» του φύλου οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό και σε μια γενικότερη αμφισβήτηση των ανθρωπολογικών κατηγοριών που μελετούσε η ανθρωπολογία του φύλου (επιστήμη, πολιτική στράτευση, πράξη και θεωρία, άτομο και κοινωνία, πολιτισμική ταυτότητα και

διαφορά, υποκείμενα και αντικείμενα της εθνογραφίας, δράση και δομή, συμβολικό και πραγματικό, και πάνω απ' όλα, φύση- βιολογία, κοινωνία- πολιτισμός).

Οι αρχικές θέσεις της ανθρωπολογίας των γυναικών δέχτηκαν κριτική ακόμη και από τις ίδιες τις πρωτεργάτριές της. Μία από τις πιο σημαντικές αναθεωρήσεις αποτελεί και η παραδοχή ότι οι τρόποι με τους οποίους τα φύλα προσδιορίζονται πολιτισμικά ποικίλουν τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν οι άνδρες και οι γυναίκες σε δύο σταθερές κατηγορίες. Η ανθρωπολογία των γυναικών εστιάζοντας στις γυναίκες ως ενιαία κατηγορία, θεώρησε το φύλο ως «φυσικό δεδομένο» και το συσχέτισε κυρίως με τις γυναίκες, αποδεχόμενη την κυρίαρχη αντίληψη ότι οι γυναίκες ορίζονται με βιολογικά κριτήρια και οι άνδρες με κοινωνικά. (Μπακαλάκη, 1997)

Η ανθρωπολογία του φύλου και γενικότερα η μεταδομιστική σκέψη θεωρεί την ανθρωπολογία των γυναικών ουσιοκρατική, καθώς αντιμετωπίζει τα φύλα ως οικουμενικές κατηγορίες. Ωστόσο, η ομαδοποίηση των ανθρώπων σε δύο ομοιογενείς κατηγορίες, άνδρες και γυναίκες, έχει βάση μόνο σε ανατομικές διαφορές, ενώ το νόημα των κατηγοριών «άνδρας»- «γυναίκα» διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνία και την ιστορική περίοδο. Η μαρξιστική θεωρία, που αντιμετώπισε τις σχέσεις των φύλων ως ιστορικό φαινόμενο, υποστήριξε ότι δεν είναι δυνατόν να ομαδοποιήσουν όλες τις γυναίκες, αλλά θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους και τις συνθήκες της ζωής τους και κυρίως να τις συσχετίσουν με την πρόσβασή τους στα μέσα παραγωγής και στα προϊόντα της εργασίας τους. Γενικότερα, οι φεμινίστριες ανθρωπολόγοι προσπάθησαν να δείξουν ότι οι γυναίκες δεν γεννιούνται, αλλά γίνονται και η έννοια «γυναίκα» αποτελεί μια ταυτότητα που κατακτάται μέσα από την πολιτική δράση. (Μπακαλάκη, 1997)

Ως εκ τούτου, οι έμφυλες κατηγορίες αποδομήθηκαν και το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη μελέτη της συγκρότησής τους σε συγκεκριμένα πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα και σε σχέση με άλλες παραμέτρους, όπως της εντοπιότητας, της εθνότητας, της κοινωνικής τάξης και της σεξουαλικότητας. Έτσι, δεν ενδιέφερε η έμφυλη διαφορά, αλλά οι διαφορές στο εσωτερικό των κατηγοριών άνδρας-γυναίκα.

Το φύλο, λοιπόν, δεν αφορά μόνο τις γυναίκες, αλλά αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, η οποία συνιστά μία από τις διαστάσεις της πολυδιάστατης και συνεχώς

ανασυγκροτούμενης ταυτότητας όλων των ανθρώπων. Επιπλέον, η έννοια του φύλου αποτελεί την οπτική γωνία μέσα από την οποία μπορεί κανείς να εξετάσει τα πολυποίκιλα πολιτισμικά φαινόμενα. Ωστόσο, τα ίδια τα πολιτιστικά φαινόμενα αποκτούν έμφυλο χαρακτήρα, καθώς η έννοια του φύλου ανιχνεύεται μεταφορικά σε ιδέες, δραστηριότητες, ακόμη και αντικείμενα. (Μπακαλάκη, 1997)

Ακόμη και στην Ελλάδα η ελληνική εθνογραφία και ανθρωπολογία αναθεώρησαν την άποψη ότι οι άνδρες αποτελούν τους κύριους ή αποκλειστικούς φορείς της κοινωνικής και πολιτικής δράσης καθώς και τις παλαιότερες εθνογραφικές αναπαραστάσεις που παρουσίαζαν τις αγροτικές κοινότητες ως ομοιογενείς σταθερές και κλειστές κοινωνικά και πολιτισμικά, οι οποίες αποτελούσαν την ελληνική κοινωνία. (Μπακαλάκη, 1997)

Σήμερα, η θέση ότι το φυσικό και το πολιτισμικό συνιστούν δύο αντίθετες επικράτειες έχει αμφισβητηθεί, όπως και η ιδέα ότι η σχέση του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου είναι σχέση αντίθεσης. Τελικά το φύλο είναι και της φύσης και του πολιτισμού ή αν θεωρήσουμε ότι αυτές οι κατηγορίες στερούνται οντολογικής βάσης, καταλήγουμε στο ασφαλέστερο συμπέρασμα ότι το φύλο δεν είναι ούτε της φύσης ούτε του πολιτισμού. Ο σωστότερος όρος είναι «δρώντα υποκείμενα». (Μπακαλάκη, 2003)

Όπως επισημαίνει η Α. Μπακαλάκη, η έννοια του «δρώντος υποκειμένου», «οι στρατηγικές» και τα «κοινωνικά παίγνια» που χρησιμοποιούνται σε θέματα πρακτικής, αλλά και οι έννοιες του «ενσώματου υποκειμένου» και της «βιωμένης εμπειρίας» της φαινομενολογικής προσέγγισης ή της «τελεστικότητας» της θεωρίας της επιτέλεσης δεν αφορούν μια διάκριση μεταξύ βιολογικών και μη όψεων του εαυτού, αλλά αναδεικνύουν την υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ του κοινωνικού-πολιτισμικού και του φυσικού-βιολογικού. Περισσότερο αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές όψεις της ζωής που φαίνονται ελέγξιμες και ανεξέλεγκτες, μεταβλητές και αμετάβλητες. Άλλωστε, σήμερα οι διαφορές αυτές δεν είναι ευδιάκριτες. Παλαιότερα το κοινωνικό φύλο συνδέθηκε με τον κοινωνικό έλεγχο που έχει συλλογική μορφή. Αντίθετα, στη σημερινή εποχή θεωρείται πιο εύκολο να αλλάξει κάποιος το βιολογικό του σώμα παρά να αλλάξει πρότυπα και αντιλήψεις (Moore, 1999)

1.2. Διαμόρφωση και αναπαραγωγή των έμφυλων στερεότυπων.

Τα στερεότυπα αποτελούν προκατασκευασμένες και τυποποιημένες διανοητικές εικόνες, ιδέες και πεποιθήσεις που παρεμβάλλονται με άμεσο τρόπο στην πραγματική αντίληψη με αποτέλεσμα να διαστρεβλώνουν την αλήθεια και να οδηγούν σε απλοποιήσεις και γενικεύσεις για συγκεκριμένα άτομα και ομάδες (Κανταρτζή, 2002).

Η οικογένεια στην οποία μεγαλώνει και ανατρέφεται ένα παιδί συνιστά έναν από τους βασικότερους μηχανισμούς στο πλαίσιο του οποίου συντελείται η μετατροπή του βιολογικού φύλου σε κοινωνικό. Στη συνέχεια, η μετατροπή αυτή πραγματοποιείται και σε επίπεδο σχολικού περιβάλλοντος κατά το οποίο παρατηρούνται τροποποιήσεις αναφορικά με τις επιδόσεις των κοριτσιών. Ωστόσο, είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι οι αλλαγές αυτές δεν συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας των συνθηκών ζωής διότι στις περισσότερες περιπτώσεις ο ρόλος των γυναικών περιορίζεται σε πολλούς τομείς δραστηριότητας. Το στοιχείο αυτό δεν είναι μόνο έκδηλο σε παλαιότερες εποχές, αλλά εντοπίζεται ακόμα και σήμερα (Δεληγιάννη & Σακκά, 2003; Αβδελά, 2003; Αβδελά, 2006).

Στα παραπάνω θα πρέπει να επισημανθεί ότι καθοριστικό ρόλο τόσο στη διαμόρφωση όσο και στην αναπαραγωγή των έμφυλων στερεοτύπων διαδραματίζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης σε συνδυασμό με την εκτεταμένη χρήση του διαδικτύου. Η εικόνα του θηλυκού και του αρσενικού, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τις ταινίες, τις διαφημίσεις, τις τηλεοπτικές εκπομπές επηρεάζει την εικόνα που σχηματίζουν τα υποκείμενα για την έμφυλη ταυτότητα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναπαράγεται με συστηματικό τρόπο είναι η εικόνα της γυναίκας-μητέρας και συζύγου. Από την άλλη μεριά όμως, δεν θα πρέπει να παραληφθεί ότι η εικόνα και ταυτότητα της γυναίκας στη σημερινή εποχή είναι προσαρμοσμένη στους ποικίλους και πολλαπλούς κοινωνικούς ρόλους που καλείται να φέρει εις πέρας. (Κουλούρη 2003, Αβδελά, 2003, Αβδελά, 2006).

Ένα στοιχείο το οποίο σχετίζεται με την αναπαραγωγή των στερεοτύπων είναι το γεγονός ότι τα στερεότυπα διαμορφώνονται στον ανθρώπινο νου ήδη από την προσχολική ηλικία, κατά την οποία, όπως αναδεικνύουν τα δεδομένα της ψυχολογίας,

ξεκινάει η διαδικασία διακρίσεων ανάμεσα σε αυτό που είναι επιτρεπτό και σε αυτό που είναι απαγορευμένο. Τα παιχνίδια μίμησης και οι συμβολισμοί στους οποίους εμπλέκονται τα παιδιά από μικρή ηλικία συμβάλλουν στη διαμόρφωση των στερεοτύπων (Γκόβαρης, Νιώνη & Σταμάτης, 2003).

Τα ερεθίσματα που δέχεται ένα παιδί από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον καθορίζουν τα στερεότυπα που αποκτούν για τα δύο φύλα και τα οποία μπορεί να σχετίζονται είτε με τα φυσικά χαρακτηριστικά είτε με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Με άλλα λόγια, από τα πρώτα χρόνια της ζωής ενός παιδιού, οι χαρακτήρες των αρσενικών παρουσιάζονται ως επιθετικοί, δημιουργικοί, ανεξάρτητοι και φορείς ορθολογικών και αιτιολογικών γνώσεων. Στον αντίποδα, οι θηλυκοί χαρακτήρες παρουσιάζονται ως στοργικοί, εξαρτημένοι, δειλοί και εκδηλωτικοί (Μαραγκουδάκη, 2003; Αβδελά, 2003; Αβδελά, 2006).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αναφορικά με την αναπαραγωγή των στερεοτύπων παρατηρούνται και μέσα στο εκπαιδευτικό πλαίσιο, καθώς σε σημαντικό βαθμό η εκπαίδευση στην ελληνική πραγματικότητα παραμένει δέσμια μίας σειράς αντιλήψεων και στάσεων που αναπαράγουν τις στερεότυπες ταυτότητες του θηλυκού και του αρσενικού (Οικονομίδου, 2004). Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ακόμα και τα σχολικά βιβλία συνιστούν βασικό συστατικό του αναλυτικού προγράμματος αλλά και ένα βασικό πεδίο στο οποίο παρατηρούνται οι ανισότητες. Τα φυλετικά λοιπόν, στερεότυπα επηρεάζουν τη σκέψη των μαθητών, καθοδηγούν τις πρακτικές τους και επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο δομούν την ταυτότητά τους. (Οικονομίδου, 2004; Μαραγκουδάκη, 2003; Αβδελά, 2003).

Η εικόνα που διαμορφώνουν τα παιδιά σχετικά με τα δύο φύλα αντανακλάται και στις επαγγελματικές τους επιλογές. Τα αγόρια και τα κορίτσια διαφοροποιούνται ως προς τις σχολές και τα επαγγέλματα που επιλέγουν να ακολουθήσουν, καθώς κυρίαρχη είναι η τάση να επιλέγουν επαγγέλματα ανάλογα με το φύλο ενώ από την άλλη μεριά, παρατηρείται ότι τα αγόρια έχουν πιο πολλές ευκαιρίες για εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξη σε σύγκριση με τα κορίτσια. Για παράδειγμα το επάγγελμα του εκπαιδευτικού παρουσιάζεται ως ένα επάγγελμα που βρίσκεται πιο κοντά στο ρόλο της γυναίκας ως μητέρας, η οποία είναι υπεύθυνη για την ανατροφή των παιδιών (Μπουρνούδη & Ψάλτη, 1997; Κανταρτζή & Ανθόπουλος, 2006).

Η ελληνική λοιπόν, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση συνεχίζει να παραμένει σε σημαντικό βαθμό δέσμια μιας ιδεολογίας που αναπαράγει στερεότυπες ταυτότητες για το θηλυκό και για τον ανδρισμό αξιολογώντας τις με βάση παραδοσιακά ιεραρχικά κριτήρια (Οικονομίδου, 2004).

Κεφάλαιο δεύτερο.

Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2. 1. Σκοπός της έρευνας

Η παρούσα εργασία ενδιαφέρεται να διερευνήσει την εμπειρία, την ίδια τη φωνή και την ταυτότητα μιας σημαντικής κατηγορίας μαθητικού πληθυσμού, τις γυναίκες προχωρημένης ηλικίας, που επιλέγουν να επανέλθουν στα θρανία και να τελειώσουν το Λύκειο. Επιδιώκει να ανιχνεύσει τον ρόλο που το φύλο ως «κοινωνική κατηγορία» άσκησε τελικά στις επιλογές τους και γενικά σε όλη την πορεία της ζωής τους.

Επίσης, έχει στόχο να καταγράψει μέσα από τις αφηγήσεις ζωής, τα εμπόδια που συνάντησαν από τα παιδικά τους χρόνια και τις ανάγκασαν να διακόψουν το σχολείο, τις κύριες συνισταμένες που καθόρισαν τις σημαντικότερες αποφάσεις και την πορεία της ζωής τους, αλλά και τους παράγοντες που τελικά τους έδωσαν το έναυσμα και μαζί τη δύναμη να συνεχίσουν και να ολοκληρώσουν το σχολείο σε μεγάλη πια ηλικία.

Ως κύρια μέθοδος επιλέχτηκε η επιτόπια έρευνα και ως ερευνητικό εργαλείο, η συνέντευξη – ιστορία ζωής. Οι γυναίκες κλήθηκαν ελεύθερα να μιλήσουν για τη ζωή τους, ως μαθήτριες, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και τους ρόλους στους οποίους καλούνται να ανταποκριθούν. Ακόμη, μίλησαν για τις αναμνήσεις τους, τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, τη σχέση τους με το σχολείο στην παιδική τους ηλικία, τα όνειρά τους παλιότερα και σήμερα, τον ρόλο της οικογένειας και τις σκέψεις τους για το μέλλον.

2. 2. Προφορική ιστορία – Βιογραφική μέθοδος.

Η προφορική ιστορία είναι μία μέθοδος έρευνας και ερμηνείας. Όπως σημειώνει η Άλκη Κυριακίδου- Νέστορος ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι ο χρόνος της μνήμης. Είναι πρώτα απ όλα μια τεχνική, η τεχνική της συνέντευξης, στην οποία παίρνουν μέρος δύο άνθρωποι, ο ερωτών και ο ερωτώμενος, ο πληροφορητής. Η ποιότητα του προϊόντος της συνέντευξης εξαρτάται κυρίως από τη σχέση που θα δημιουργηθεί ανάμεσά τους. Αυτό είναι απαραίτητη συνθήκη κάθε συνέντευξης, η οποία προορίζεται για ποιοτική και όχι ποσοτική ανάλυση των στοιχείων της. (Κυριακίδου- Νέστορος Ά., 1987: 177-178)

Κατά τον P.Thompson, η προφορική ιστορία βοηθά να κατανοήσουμε τις κοινωνικές αλλαγές. Ανοίγει νέα επίπεδα μελέτης δίνοντας φωνή στους απλούς ανθρώπους και αναλύοντας την ιστορία όπως την βίωσαν οι ίδιοι. (Thompson, 1978:7) Η Άλκη Κυριακίδου- Νέστορος υπογραμμίζει ότι η προφορική ιστορία ενδιαφέρεται για το υποκειμενικό βίωμα των γεγονότων και όχι για την αντικειμενική «αλήθεια». (Κυριακίδου, 1989: 260) Οι προσωπικές αυτές μαρτυρίες μετατρέπουν τα άτομα σε ενεργητικά «υποκείμενα» και ανακαλύπτουν διάφορες πτυχές της καθημερινής ζωής του παρελθόντος, το οποίο νοηματοδοτούν μέσα από τα δικά τους βιώματα.

Βιογραφική μέθοδος

Η βιογραφική μέθοδος ανήκει στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας των κοινωνικών επιστημών και έχει ως κύριο στόχο την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων, δίνοντας έμφαση στην αφήγηση της βιωμένης ατομικής εμπειρίας και βιοϊστορίας «των σιωπηρών υποκειμένων της ιστορίας». Ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα μέσα από αφηγήσεις ζωής, ιστορίες ζωής και προφορικές ιστορίες να συλλέξει το «αυτοβιογραφικό» υλικό, από το οποίο μπορεί να διακρίνει διάφορες βιοματικές όψεις της καθημερινής ζωής και να αναδείξει ένα πλήθος από διαφορετικά πολιτισμικά υποστρώματα, συμπεριφορές, κοινωνικές αντιδράσεις και πρακτικές που φωτίζουν ορατές και αόρατες πτυχές της δράσης του κοινωνικού υποκειμένου και των ερμηνειών που δίνει για την ιστορία και τη ζωή του. (Μπάδα 2010 :67)

Όπως παρατηρεί ο Γ. Τσιώλης, η «βιογραφική προσέγγιση» συνιστά ένα πολυσχιδές πεδίο ερευνητικής δραστηριότητας, στο οποίο συνυπάρχουν διαφορετικές μεθοδολογικές προτάσεις και αντιτιθέμενες και αλληλοσυγκρουόμενες ερευνητικές πρακτικές. Οι βιογραφικές αφηγήσεις ή αφηγήσεις ζωής, που αποτελούν κοινό παρονομαστή όλων των ερευνητών παράγονται στο πλαίσιο μιας ειδικής επικοινωνιακής κατάστασης, της βιογραφική αφηγηματικής συνέντευξης, όπου ο ερωτώμενος καλείται ενώπιον του ερευνητή να αφηγηθεί απροσχεδίαστα την ιστορία της ζωής του συνολικά ή μία περίοδό της, ανακαλώντας στη μνήμη προσωπικές εμπειρίες και βιώματα, γεγονότα στα οποία ο ίδιος είχε προσωπική ανάμειξη. Η επικοινωνιακή αυτή διάδραση ηχογραφείται και μέσω της διαδικασίας αποδίδεται σε γραπτό κείμενο, το οποίο αποτελεί εντέλει το υλικό που θα επεξεργαστεί αναλυτικά ο ερευνητής. (Τσιώλης, 2006: 181-183)

Η μεθοδολογία αυτή χρησιμοποιήθηκε από διάφορες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία, η κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία, η προφορική ιστορία, η κοινωνική ψυχολογία, η λαογραφία, η ιστορία και η ανθρωπολογία των γυναικών κλπ. Από τις επιστήμες αυτές προέκυψαν διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της βιογραφικής μεθόδου σε διεθνές επίπεδο. (Μπάδα, 2010: 68)

Η βιογραφική προσέγγιση αξιοποιήθηκε νωρίς από την Κοινωνιολογία, με πρωτοπόρους τους οπαδούς της Σχολής του Σικάγου, οι οποίοι επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους σε κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες που σχετίζονταν με συμπεριφορές κοινωνικής παρέκκλισης (όπως αυτήν της παιδικής εγκληματικότητας, της αλητείας κλπ). Μια σημαντική κοινωνιολογική εργασία ήταν π.χ. αυτή των Thomas and Znaniecki, *The Polishpeasantin Europeand Amerikα* για τους Πολωνούς αγρότες μετανάστες στο Σικάγο. Οι συγγραφείς του έργου πρότειναν τις ιστορίες ζωής ως μια χρήσιμη μέθοδο για την συγκέντρωση κοινωνιολογικού υλικού επισημαίνοντας παράλληλα την ανάγκη να διερευνηθεί ο ρόλος του υποκειμενικού παράγοντες στην κοινωνική ζωή. (Μπάδα, 2010:68)

2. 3. Εγκυρότητα και αξιοπιστία έρευνας

Σχετικά με την εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας συνδράμουν ποικίλοι παράγοντες. Οι Cohen, Manion και Morrison (2008) επισημαίνουν πως πρόκειται για δυο συνθήκες με αλληλεπιδραστική και αμφίδρομη σχέση, καθώς η μία εξασφαλίζει την άλλη και προκύπτει από την άλλη. Στις έρευνες, όπου υιοθετείται η ποσοτική προσέγγιση, τίθενται επί τάπητος συγκεκριμένες τεχνικές, όπου αξιολογούνται και μετρώνται η εγκυρότητα και η αξιοπιστία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη «η έννοια της εγκυρότητας αναφέρεται στο κατά πόσο τα δεδομένα που συλλέχθηκαν, η ανάλυση και η ερμηνεία τους, ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της έρευνας, αντιστοιχούν στην κοινωνική πραγματικότητα ή απαντούν με επαρκή τρόπο στα ερευνητικά ερωτήματα». Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη (2008:269), υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι εξασφάλισης της ερευνητικής εγκυρότητας και άπτονται της διαδικασίας συλλογής δεδομένων και συγκεκριμένα της ακρίβειας με την οποία αυτή διενεργείται, απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και σφάλματα.

Ωστόσο, αξίζει να επισημάνουμε πως ο ερευνητής σύμφωνα με την Mason (2003) είναι ανέφικτο να παραμείνει ουδέτερος, αποστασιοποιημένος από την πραγματικότητα. Χρέος του είναι να επανατοποθετηθεί ως προς τον ρόλο του κατά τη διενέργεια της έρευνας. Αυτός ο «δυναμικός αυτοπροσδιορισμός» εξασφαλίζει την εγκυρότητα και την αξιοπιστία στην έρευνα.

Οι ίδιες οι προφορικές πηγές τονίζουν τον υποκειμενικό χαρακτήρα της ερμηνείας τους. Η υποκειμενική διάσταση δεν επιτρέπει την άμεση ανακατασκευή του παρελθόντος, παρά συνδέει το παρελθόν με το παρόν με μια σχέση φορτισμένη με συμβολική σημασία. Με αυτήν την έννοια συνιστούν εκφάνσεις πολιτισμικής ταυτότητας κατά τις οποίες η μνήμη διαρκώς προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος. Οι ιστορίες ζωής, οι οποίες εμφανίζονται ως επαναλαμβανόμενες, σχεδόν στερεοτυπικές, αυτοαναπαραστάσεις, αποτελούν μια μορφή προφορικών πηγών. Παρατηρείται, ακόμη, ότι τα εκφραστικά μέσα και οι αφηγηματικές φόρμες που χρησιμοποιούνται είναι επαναλαμβανόμενες. Συνακόλουθα, η ανάλυση των πιο διαδεδομένων στερεοτύπων μας οδηγεί στις συλλογικές ταυτότητες διαφωτίζοντας αόρατες πλευρές του πολιτισμού, όπως η εργατική τάξη ή η γυναικεία κουλτούρα κλπ. Οι κοινοί τόποι των αυτό – αναπαραστάσεων αποκαλύπτουν πολιτισμικές συμπεριφορές, ιστορικές ερμηνείες που εμπερικλείουν και το ρόλο του ατόμου στην ιστορική διαδικασία. Η μνήμη ατομική, κατά την στιγμή της αφήγησης μετατρέπεται κατά βάση σε συλλογική

εφόσον τα άτομα ανακαλούν και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους πάντα ως μέλη μιας ομάδας, ως φορείς μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. (Μπάδα, 2010: 41-42)

Η συνέντευξη, ως ιστορική μέθοδος, έχει δεχτεί αυστηρή κριτική για το είδος της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στα δύο μέλη: από τη μια είναι ο ερευνητής, ο αστός επαγγελματίας, ο οποίος αποφασίζει από ποιο άτομο θα πάρει συνέντευξη, τί θα συζητήσει μαζί του, τί δηλαδή θα αποτελέσει την Ιστορία. Κατά την έννοια αυτή, «έρευνα και ερμηνεία συμπορεύονται, οι επιλογές της μιας καθορίζουν την άλλη.» Από την άλλη πλευρά, ο ερωτώμενος είναι ένας απλός άνθρωπος, ο οποίος καλείται να ξεδιπλώσει τη ζωή του ή τη σκέψη του, αλλά επιλεκτικά με βάση τους κανόνες που έχει θέσει ο ερευνητής. Στη συνέχεια, ο ερευνητής μπορεί να «εξαφανίζεται» κρατώντας τη ζωή κάποιου γραμμένη σε μια κασέτα, ενώ εκείνος που την έδωσε δεν ξανακούει τίποτα, κι όταν μάθει κάτι ίσως αγανακτήσει από τη διαστρέβλωση των λεγομένων του. Γι' αυτό τον λόγο ο σοβαρός ερευνητής έχει χρέος να κινείται σε συγκεκριμένα ερευνητικά πλαίσια υπακούοντας στους κανόνες ηθικής δεοντολογίας, που η έρευνα έχει διαμορφώσει για την αξιοποίηση και τη χρήση αυτών των ντοκουμέντων. (Μπάδα, 2010:89)

Ωστόσο, το ιστορικό υλικό που προέρχεται από τη συνέντευξη μπορεί να δώσει μια νέα διάσταση στην ιστορία. Είναι, επομένως, σημαντικό οι απλοί άνθρωποι να πειστούν ότι η Ιστορία δεν είναι παντελώς άσχετη από τη δική τους ζωή. «Όχι ότι αυτό δεν το γνωρίζουν αλλά γιατί θεωρούν ότι η δική τους άποψη για τα πράγματα δεν είναι σε κανέναν χρήσιμη αφού η λεγόμενη αντικειμενική ιστορία δεν την έλαβε ποτέ υπόψη της.» (Μπάδα, 2010:89)

Η βιογραφική προσέγγιση είναι ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνα του φύλου, καθώς παρείχε πρόσβαση στη γυναικεία εμπειρία και οπτική. Οι βιογραφικές αφηγήσεις κατανοούνται ως προνομιακό πεδίο για να μελετηθεί ο βιωματικός κόσμος των υποκειμένων, να ανιχνευτούν τα νοηματικά συστήματα και πλαίσια αναφορών, από τα οποία αντλούνται στοιχεία, για να οριστούν καταστάσεις και να κατανοηθούν οι ερμηνείες και οι προσανατολισμοί της δράσης τους. Παρέχουν πρόσβαση στους βιωματικούς κόσμους των γυναικών μέσα από την αποκωδικοποίηση της δικής τους οπτικής, αναδεικνύουν την προσωπική εμπειρία των γυναικών και παρέχουν τη δυνατότητα μελέτης των τρόπων επεξεργασίας της εμπειρίας τους αυτής, καθώς και των τρόπων συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας. (Τσιώλης, 2010: 71)

Παράλληλα, η βιογραφική συνέντευξη επιτρέπει στην αφηγήτρια να δομήσει ελεύθερα την αφήγησή της, αρθρώνοντας τον δικό της λόγο και ενεργοποιώντας τα δικά της συστήματα αναφοράς. Με αυτόν τον τρόπο εξισορροπείται η σχέση μεταξύ συνεντευκτή και αφηγήτριας και αμβλύνεται η εξουσιαστική της διάσταση, στον βαθμό που ο πρώτος δεν επιβάλλει το δικό του σύστημα εννοιολογήσεων στα υποκείμενα της έρευνας.

Όπως υποστηρίζει η Mies (Mies, 1978: 46), μέσω της αφήγησης δίνεται η δυνατότητα στις γυναίκες- υποκείμενα της έρευνας να δομήσουν τη βιογραφία τους, να ανασυγκροτήσουν τις εμπειρίες τους και να επανακειοποιηθούν την προσωπική τους ιστορία. Έτσι, η έρευνα συμβάλλει στην ατομική συνειδητοποίηση και αποτελεί μέρος μιας «απελευθερωτικής δραστηριότητας», που στοχεύει στην συνειδητοποίηση των γυναικών. Οι γυναίκες εστιάζοντας στην ιστορία τους, στους τρόπους με τους οποίους βιώνουν και αναλύουν την κατάστασή τους, στο πώς αντιλαμβάνονται και εξηγούν την καταπίεση, στις μορφές και στις στρατηγικές της αντίστασής τους. (Τσιώλης, 2010: 81)

Κατά τους Alheit και Daysien (2000: 272-273), η βιογραφική προσέγγιση οφείλει να συνεκτιμήσει την ατομική διαδρομή του υποκειμένου μέσα σε ιστορικά μεταβαλλόμενα πλαίσια βίωσης και δράσης, τα οποία είναι πάντοτε κατά φύλο κωδικοποιημένα και ως τέτοια προβάλλουν ειδικές (ως προς το φύλο) δυνατότητες και περιορισμούς. Επιπλέον, οφείλει να αποκωδικοποιήσει τον ιδιότυπο «κώδικα» βιογραφικής επεξεργασίας των εμπειριών, καταδεικνύοντας έμφυλες κατηγοριοποιήσεις και σχήματα που (ανα)παράγει κατά τη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μια τέτοια ερευνητική προοπτική είναι δυνατή μέσα από την ανάλυση βιογραφικών αφηγήσεων, που παράγονται στο πλαίσιο αφηγηματικών συνεντεύξεων. (Τσιώλης, 2010: 81)

Κεφάλαιο τρίτο.

Η ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Η ιστορία της εσπερινής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

Η ενσωμάτωση της εσπερινής εκπαίδευσης στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα εμφανίστηκε με μια αργοπορία, παρά το γεγονός ότι είχαν κάνει την εμφάνισή τους πρωτοβουλίες που εκκινούσαν από συντονισμένα όργανα, συλλόγους και σωματεία αλλά και από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Το ελληνικό κράτος ενέταξε την εσπερινή εκπαίδευση στο κύριο σώμα της δημόσιας εκπαίδευσης το 1929 με την ίδρυση δημόσιων νυχτερινών δημοτικών σχολείων, ενώ χρειάστηκε να διανυθούν άλλα 20 χρόνια (1949) για να θεσμοθετηθούν σχολεία συναφούς τύπου σε δευτεροβάθμιο επίπεδο. (Γαλίτης, 2008)

Συγκεκριμένα, η δευτεροβάθμια εσπερινή εκπαίδευση, αρχίζει να εντάσσεται στο εκπαιδευτικό σύστημα στο ιδιαίτερο πλαίσιο του πολιτικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Στην πρόιμη μορφή τους τα Νυχτερινά Γυμνάσια αποτελούν σχολεία ιδιωτικής εκπαίδευσης διαφόρων συλλόγων και σωματείων. Το πρώτο εξατάξιο εσπερινό γυμνάσιο λειτούργησε κατά το σχολικό έτος 1934-1935 με φορέα τον Φοιτητικό Εκπαιδευτικό Σύνδεσμο, ενώ από το 1901 λειτουργούσαν η Σχολή Εμποροϋπαλλήλων και διάφορες άλλες τεχνικές σχολές, τα Κυριακάτικα Γεωργικά Σχολεία (1928). (Γαλίτης, 2008)

Τα νυχτερινά γυμνάσια της δημόσιας εκπαίδευσης λειτούργησαν ως παραρτήματα των ημερήσιων γυμνασίων και μετασχηματίστηκαν σε αυτόνομα ιδρύματα πολύ αργότερα. Υιοθέτησαν, χωρίς να αποκλίνουν σημαντικά, το αναλυτικό πρόγραμμα των ημερήσιων γυμνασίων και συνιστούσαν σχολεία ανώτερης βαθμίδας. Σταδιακά, με τη θεσμοθέτηση της εννεαετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης αναδεικνύονται σε σχολεία υποχρεωτικής εκπαίδευσης. (Γαλίτης, 2008)

Το ζήτημα του αναλφαβητισμού, καθώς αποτελούσε κομβικό ζήτημα, υποχρέωσε την Ελληνική Πολιτεία να προβεί στον σχεδιασμό του περιορισμού του. Έτσι, το 1929, με το νόμο 4397, θεσμοθετούνται νυχτερινές σχολές, οι οποίες προσανατολίζονται στην

αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού εκείνων που είχαν υπερβεί την κατάλληλη ηλικία για φοίτηση στο δημοτικό σχολείο και για την προσφορά αρωγής στη γλωσσική ανάπτυξη των αλλόγλωσσων και την παροχή μόρφωσης σε αυτούς σχετικά με τη σύγχρονη ζωή Έθνους. Οι νυχτερινές αυτές σχολές ιδρύονται εν είδει νυχτερινών δημοτικών σχολείων, των πρώτων που ίδρυσε το κράτος, χωρίς ωστόσο να εκτιμάται ότι πρόκειται για νυχτερινές σχολές ενηλίκων. Οι μαθητές, λόγω του αναλφαβητισμού τους λαμβάνονται υπόψη ως μαθητές του δημοτικού. Η στάση αυτή προς τους μαθητές των εσπερινών σχολείων διατηρήθηκε για τα επόμενα έτη. (Γαλίτης, 2008)

Άλλωστε, χαρακτηριστικός της θεώρησης εκείνης της περιόδου για τους αναλφάβητους είναι ο τίτλος του σχετικού κεφαλαίου του νόμου για τις νυχτερινές σχολές «Δημοτικά σχολεία δια τους πνευματικώς ανωμάλους παιδιάς. Υπαίθρια σχολεία (για ασθενικά παιδιά). Νυκτεριναί σχολαί». Η συμβολική ταύτιση του μαθητικού πληθυσμού των νυχτερινών σχολείων με κάποια «ανωμαλία και ασθένεια είχε ως αναπόδραστη συνέπεια τον προσδιορισμό του αναλφαβητισμού ως «μεγάλη πληγή» και την αντιπαραβολή του με «άλλες πληγές και μαστιγες των υποανάπτυκτων λαών» (Βεργίδης, 1995).

Αξίζει να σημειωθεί πως η επιδοκμασία και έγκριση του θεσμού της εσπερινής εκπαίδευσης στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα έλαβε χώρα το 1949, αμέσως μετά την παραχώρηση του δικαιώματος της ίδρυσης και διατήρησης νυχτερινών γυμνασίων σε νομικά, φυσικά πρόσωπα και σε ιδρύματα. Το 1957 βρίσκονταν σε λειτουργία πλέον 61 τέτοια νυχτερινά Γυμνάσια ως υποκαταστήματα ημερησίων Γυμνασίων, εξαετών σπουδών και στα οποία φοιτούσαν νέοι εργαζόμενοι ηλικίας 15 ετών και άνω. Το 1959, με το Ν. Δ. 3971 ιδρύονται δέκα αυτόνομα δημόσια εσπερινά Γυμνάσια. Τα οκτατάξια Γυμνάσια μετασχηματίζονται σε εξατάξια, ενώ τα αντίστοιχα εσπερινά σε επτατάξια. (Γαλίτης, 2008)

Η ημερήσια εργασία συνιστούσε απαρέγκλιτη προϋπόθεση εγγραφής στα εσπερινά σχολεία. Με το Β. Δ. 617/1961 προσδιορίζεται το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των επτατάξιων εσπερινών Γυμνασίων. Το 1964 με το Ν.Δ. 4379/1964 δημιουργούνται μαζί με τα ημερήσια Λύκεια και νυχτερινά με την προσθήκη ενός έτους φοίτησης.

Μόλις μάλιστα, η εσπερινή εκπαίδευση εντάχθηκε και επίσημα στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, έγινε αποδέκτης των νομοθετημάτων που απέβλεπαν στη ρύθμιση των εκπαιδευτικών ζητημάτων. Το 1976 αναρτάται ο Νόμος 309, σύμφωνα με τον οποίο τα Γυμνάσια και τα Λύκεια κατηγοριοποιούνται σε ημερήσια και νυχτερινά (εσπερινά). Ο Νόμος 576/1977 διευκρινίζει ότι τα σχολεία της Μέσης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης είναι ημερήσιας ή εσπερινής φοίτησης. Η σχετική νομοθεσία συγκεκριμενοποιείται ακόμα περισσότερο το 1985 καθώς (με τον νόμο 1566) προσδιορίζεται ότι τα νυχτερινά γυμνάσια θα εγγράφουν αποκλειστικά εργαζόμενους μαθητές, με την προϋπόθεση ότι έχουν συμπληρώσει το 14ο έτος της ηλικίας τους. Η φοίτηση είναι υποχρεωτική για τους μαθητές που δεν έχουν κλείσει το 16^ο έτος της ηλικία τους στο δημοτικό σχολείο και στο γυμνάσιο. Τα λύκεια επιμερίζονται σε ημερήσια και νυχτερινά, στα οποία εγγράφονται οι εργαζόμενοι μαθητές.

Με το νόμο 2525/1997 ιδρύεται το Ενιαίο Λύκειο και στα εσπερινά Ενιαία Λύκεια ορίζεται η τετραετής φοίτηση, ενώ με τον νόμο 2640/1998 ορίζεται ότι η τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση παρέχεται στα Τεχνικά – Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (Τ. Ε. Ε.), ημερήσιας και εσπερινής εκπαίδευσης. Το 2006 ιδρύονται τα Γενικά Λύκεια αντικαθιστώντας τα Ενιαία Λύκεια καθώς και τα Επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑ. Λ.) και οι Επαγγελματικές Σχολές (ΕΠΑ. Σ.) αντικαθιστώντας τα Τ. Ε. Ε. με τον εμβληματικό διαχωρισμό σε ημερήσια και εσπερινά σχολεία. Προκειμένου, μάλιστα να εισαχθούν οι απόφοιτοι των εσπερινών σχολείων στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση δημοσιεύεται μια σειρά Υπουργικών Αποφάσεων, οι οποίες ακολουθούν τις συνεχείς μεταβολές στον τύπο της Γενικής και της Τεχνικοεπαγγελματικής Εκπαίδευσης των τελευταίων ετών. Με τις αποφάσεις αυτές δίνεται η δυνατότητα εισαγωγής των αποφοίτων της εσπερινής εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση είτε με ομότιμες με τους απόφοιτους των ημερήσιων σχολείων εξετάσεις (Γαλίτης 2006), είτε με την εξασφάλιση ποσοστών εισαγωγής (1% επί του συνόλου των εισακτέων) και με εξεταστέα ύλη μικρότερη αυτής των μαθητών των ημερησίων σχολείων.

3. 2. Τα Εσπερινά ΓΕ.Λ.

Τα Εσπερινά Γενικά Λύκεια (ΓΕ.Λ.) εντάσσονται στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση και χορηγούν τίτλους σπουδών ισότιμους με τα Ημερήσια Γενικά Λύκεια. Ωστόσο, παρουσιάζουν διαφορές ως προς το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, αλλά και ως προς και τις συνθήκες λειτουργίας τους. Οι κυριότερες διαφορές εντοπίζονται στη βραδινή λειτουργία τους, στο μειωμένο ωράριο διδασκαλίας (αριθμός διδακτικών ωρών 23-25 εβδομαδιαίως), στους κλάδους μαθημάτων και στη χρονική διάρκεια φοίτησης, η οποία είναι τετραετής, (Α΄, Β΄, Γ΄, και Δ΄ Τάξη).

Οι γενικότεροι στόχοι των Εσπερινών ΓΕ.Λ. ταυτίζονται με τους στόχους και τους προσανατολισμούς των σχολείων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης, οι οποίοι αφορούν στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα, τα Εσπερινά ΓΕ.Λ βοηθούν τους μαθητές:

α) Να καλλιεργούν και να αναπτύσσουν αρμονικά το πνεύμα και το σώμα τους, τις κλίσεις, τα ενδιαφέροντα και τις δεξιότητές τους. Να αποκτούν, μέσα από τη σχολική τους αγωγή, κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση, να αντιλαμβάνονται και να συνειδητοποιούν την κοινωνική αξία και ισοτιμία της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας.

β) Να αναπτύσσουν δημιουργική και κριτική σκέψη καθώς και αντίληψη συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας, ώστε να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και με την υπεύθυνη συμμετοχή τους να συντελούν αποφασιστικά στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου και στην ανάπτυξη της πατρίδας μας (Νόμος, 1566/85).

Κεφάλαιο τέταρτο

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ .

Η εκπαίδευση των γυναικών στη χώρα μας αποτέλεσε σημαντικό φαινόμενο μέσα από το οποίο αναδείχτηκε και η άνιση αντιμετώπισή τους διαχρονικά τόσο στη μέση όσο και στην ανώτερη εκπαίδευση αργότερα (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 2001).

Από τον 19ο αιώνα οι στόχοι της εκπαίδευσης προσδιορίζονται φυλετικά και διαφοροποιούνται για τα δυο φύλα. Χαρακτηριστικό είναι ότι για τα κορίτσια χρησιμοποιείται ο όρος "ανατροφή", ενώ για τα αγόρια "εκπαίδευση". (Βιτσιλάκη - Σορωνιάτη και συν., 2001).

Η επίδραση των αρχών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αι. ωρίμασε την ιδέα για γενίκευση της εκπαίδευσης και οδήγησε στο Διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834, με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα της ελληνίδας για συμμετοχή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση . (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1994).

Ωστόσο, η διαφοροποιημένη μορφή της εκπαίδευσης των κοριτσιών φάνηκε νωρίς, εξαιτίας της αμφισβήτησης από την κοινωνία της χρησιμότητας της εκπαίδευσης τους έξω από το σπίτι. Αντίθετα, εθεωρείτο ότι η εκπαίδευση τους έπρεπε να συμβαδίζει με τον μελλοντικό κοινωνικό τους ρόλο ως συζύγου, μητέρας και οικονόμου, δηλαδή να ταυτίζεται με τον «φυσικό προορισμό» τους. Ακολουθώντας τα παραπάνω κριτήρια οι δραστηριότητες διακρίνονται με βάση τις διαφορές σε βιολογικό και ψυχολογικό επίπεδο μεταξύ των φύλων (Μπακαλάκη, 1987).

Το διάστημα μεταξύ του 1831 και του 1936 η αποφοίτηση των κοριτσιών από το δημοτικό τους έδινε τη δυνατότητα να εισαχθούν και να σπουδάσουν στα επονομαζόμενα «ανώτερα» σχολεία, τα οποία αντιπαραβάλλοντάς τα με τα αντίστοιχα Διδασκαλεία των αγοριών διέθεταν πολύ μικρότερης ποιότητας αναλυτικό πρόγραμμα. Με απαρχή το 1836, την εκπαίδευση των κοριτσιών στη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης εξασφάλιζαν τα ιδιωτικού χαρακτήρα παρθεναγωγεία, τα ποικίλα εργαστήρια- όπως εκείνα της ραπτικής-τα οποία παρείχαν κατ' αποκλειστικότητα τεχνική εκπαίδευση (Γαλίτης, 2008). Μάλιστα, το πρώτο σχολείο για γυναίκες ιδρύθηκε μόλις το 1831 από τους Τζον και Φρανσις Χιλ στην Αθήνα και βαθμιαία εκκίνησε η ίδρυση περισσότερων παρθεναγωγείων στα μεγάλα αστικά κέντρα (Κακλαμανάκη, 2007). Ωστόσο, η φοίτηση στα Παρθεναγωγεία, περιοριζόταν σε ένα

μικρό πληθυσμό, καθώς τα υποχρεωτικά δίδακτρα δεν επέτρεπαν παρά μόνο στα κορίτσια των εύρωστων οικογενειών να φοιτήσουν

Η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών δεν επιτρεπόταν από το 1852 με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1983). Ωστόσο δεν εφαρμόστηκε, σε περιοχές αδύναμες οικονομικά γιατί δεν υπήρχε η δυνατότητα να χτιστούν σχολεία θηλέων (Λαμπράκη-Παγανού, 1995).

Κατά τον 19ο αιώνα εφαρμόστηκε διαφορετικό αναλυτικό πρόγραμμα, καθώς επίσης και διαφορετικό περιεχόμενο βιβλίων, σύμφωνα πάντα με την αντίληψη της διαφοράς των γυναικών ως προς τη φύση αλλά και ως προς τις νοητικές τους ικανότητες. Έτσι, τα κορίτσια μαθαίνουν εργόχειρα και χειροτεχνήματα, διδάσκονται οικιακή οικονομία και θρησκευτικά (Φουρναράκη, 1987) ενώ η διδασκαλία είναι πιο απλή (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1983). Με το διάταγμα του 1882 εκπαιδευτικά αντικείμενα όπως η γεωμετρία, η φυσική πειραματική και η φυσική αγωγή αποκλείονται από τα σχολεία θηλέων και τη θέση τους λαμβάνουν το μάθημα της ραπτικής και του εργόχειρου .

Αν και η Δημοτική εκπαίδευση είναι υποχρεωτική, κατά τον 19ο αιώνα τα επίπεδα αναλφαβητισμού των κοριτσιών, είναι πολύ υψηλά (Λαμπράκη-Παγανού, 1995). Μάλιστα, κατά την απογραφή του 1879 έφτανε το 93%. Το πρόβλημα ήταν πιο έντονο στις αγροτικές περιοχές, όπου τα κορίτσια ήταν αναγκασμένα να συμμετέχουν στις αγροτικές δουλειές, στην ανατροφή των μικρότερων παιδιών και ενίοτε στέλνονταν να δουλέψουν ως οικιακοί βοηθοί σε πλούσιες οικογένειες. Αλλά και στις πόλεις τα κορίτσια, κυρίως των φτωχότερων τάξεων είτε εργάζονται από μικρή ηλικία, είτε αντικαθιστούσαν την μητέρα τους στο σπίτι, όταν εκείνη εργαζόταν. (Ζιώγου Καραστεργίου, 1994).

Στη Μέση εκπαίδευση η φοίτηση στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τα διδασκαλεία θηλέων διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη για τον κοινωνικό τους ρόλο. Τα σχολεία των αγοριών είναι δημόσια, ενώ των κοριτσιών στηρίζονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Για αυτό και τα μαθήματα διαφέρουν ως προς το περιεχόμενο συγκριτικά με εκείνο των αγοριών στα σχολεία αρρένων, ενώ και η διάρκεια φοίτησης των κοριτσιών είναι μικρότερη. Επιπλέον, δεν έχουν τη δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο. Μόνη διέξοδος για κοινωνική άνοδο αποτελεί το

επάγγελμα της δασκάλας, που παρέχουν τα Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για τα κορίτσια που προέρχονται από κατώτερη κοινωνική τάξη (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1983)

Το 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν καταβάλλει συστηματικές προσπάθειες, που τελικά ευόδωσαν για τη θεσμοθέτηση σχολών πρακτικού και επαγγελματικού χαρακτήρα που θα προσέφεραν και θα εξασφάλιζαν σε μεγάλο αριθμό κοριτσιών τη βασική εκπαίδευση για ποικίλα επαγγέλματα και διεύρυναν τους ορίζοντες στη ζωή της Ελληνίδας. Πρωταρχικό μέλημα της Παρρέν υπήρξε η χειραφέτηση της Ελληνίδας μέσω της εμπλοκής της με την επαγγελματική δράση. Το 1897 ιδρύεται η «Ένωση Ελληνίδων» η Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή στην Αθήνα, ενώ το 1899 εγκαινιάζονται αντίστοιχες σχολές στην Πάτρα και τον Πειραιά. Κυρίαρχη επιδίωξη των σχολών αυτών ήταν να εκπαιδεύσουν τις μαθήτριες, προκειμένου να εξελιχθούν σε οικοδέσποινες με θετικό πρόσημο και να τους παρασχεθούν και εναλλακτικές οδοί για απασχόληση, πλην του επαγγέλματος της παιδαγωγού. Στο πρόγραμμα της Σχολής ενσωματώνονται κατά τα πρώτα έτη λειτουργίας της, τμήματα μαγειρικής, κοπτικής-ραπτικής, πιλοποιίας, ανθοκομικής. Η εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, λοιπόν, δεν τους εξασφαλίζει την ευκαιρία για κοινωνική ανέλιξη, αλλά στοιχειοθετεί εχέγγυο της προίκας τους. (Γαλίτης,2008)

Το 1890 εισάγεται η πρώτη φοιτήτρια στη Φιλοσοφική Σχολή, στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και αναδεικνύεται η ανάγκη να συνδεθεί η Μέση Εκπαίδευση με την Πανεπιστημιακή. (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1983)

Στην αρχή του επόμενου αιώνα, ξεκίνησε να φαίνεται εντονότερα η αναγκαιότητα της ικανοποίησης των εκπαιδευτικών αναγκών για τα κορίτσια των μεσαίων και χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Το νέο πρότυπο που επικρατεί, είναι της γυναίκας επιστήμονος. Το αίτημα η εκπαίδευση των κοριτσιών να είναι ισότιμη με αυτή των αγοριών και να εξασφαλίζει περισσότερες επαγγελματικές επιλογές είναι πλέον έντονο. Το 1917 ιδρύονται στην Αθήνα τα πρώτα ξεχωριστά Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια Θηλέων και το 1929 καθιερώνεται η συνεκπαίδευση. Ιδρύθηκαν ξεχωριστά Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μικτά σχολεία στην επαρχία λόγω οικονομικών δυσκολιών. (Ζιώγου-Καραστεργίου,1983)

Από το 1890 ως το 1920 οι φοιτήτριες αποτελούν το 1,4 % του φοιτητικού πληθυσμού. Αν και ο αριθμός είναι μικρός, αποτελεί σημαντικότατο επίτευγμα του

γυναικείου φύλου στην εκπαίδευση (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1994).

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, η μεταρρύθμιση του 1929-30 με εισηγητή τον Γεώργιο Παπανδρέου θεωρήθηκε ως η πιο ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών γίνεται ισάξια με των αγοριών (Νόμος 4397/1929) (Ζιώγου- Κελεσίδου, 1997)

Παράλληλα προχωρά η καθιέρωση τετρατάξιων παρθεναγωγείων για τα κορίτσια που δεν ήθελαν να προχωρήσουν σε πανεπιστημιακό επίπεδο μόρφωσης και εξατάξιων γυμνασίων για όσα κορίτσια ήθελαν να εισαχθούν στο Πανεπιστήμιο, (Μπουζάκης, 1994). Ωστόσο, η αντίληψη περί της διατήρησης του προορισμού των γυναικών, που αφορά την οικογένεια και το θεσμό της μητρότητας εξακολουθούσε να υφίσταται και έτσι τα κορίτσια διδάσκονταν αποκλειστικά μαθήματα, όπως η Υγιεινή και η Οικιακή Οικονομία.

Στις μεταρρυθμίσεις που σημειώθηκαν το 1964 στην εκπαίδευση επικρατεί ομοιομορφία για τα δύο φύλα με την οριστικοποίηση της υποχρεωτική εννιάχρονης φοίτησης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, παρά το γεγονός ότι για τα κορίτσια εξακολουθούσε να υφίσταται η φοίτηση σε Γυμνάσια θηλέων. Το πρόγραμμα των μαθημάτων είναι κοινό για αγόρια και κορίτσια πέρα από τα καθαρά γυναικεία μαθήματα όπως η Οικιακή Οικονομία, η Νοσηλευτική, η Παιδοκομία κ.α (Λαμπράκη-Παγανού, 1995).

Κατά τη δεκαετία του '70, οι μεταρρυθμίσεις του 1976, έχουν ως προοδευτικά στοιχεία την επίσημη καθιέρωση της συνεκπαίδευσης και την κατάργηση των σχολείων θηλέων, με επακόλουθο να αυξηθεί η εκπαιδευτική συμμετοχή των κοριτσιών. (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1993:202-203)

Συστηματική αναφορά στην εκπαιδευτική ισότητα των φύλων και στην άρση των κληροδοτημένων ανισοτήτων γίνεται με τη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του '80 (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 2001).

Σήμερα πλέον τα πράγματα στην εκπαίδευση είναι ισότιμα τόσο για τα αγόρια όσο και τα κορίτσια, με την εσπερινή εκπαίδευση να συνεχίζει να παρέχει ευκαιρίες μόρφωσης και εκπαίδευσης σε όσους εργάζονται, είτε είναι άντρες, είτε γυναίκες. Ως εκ τούτου, παίρνουν μέρος στην παροχή εκπαίδευσης των εσπερινών σχολείων και ιδιαίτερα των εσπερινών λυκείων, οι γυναίκες οι οποίες για ποικίλους λόγους δεν

κατάφεραν να ολοκληρώσουν την εκπαιδευτική τους διαδικασία και σταμάτησαν το σχολείο είτε σε κάποια τάξη του λυκείου, είτε μετά την αποφοίτησή τους από το γυμνάσιο. Κατά αυτό τον τρόπο τα εσπερινά λύκεια δίνουν ευκαιρίες εξέλιξης σε αυτές τις γυναίκες οι οποίες φαίνεται να ανταποκρίνονται και να επιθυμούν μια δεύτερη ευκαιρία στην εκπαίδευση, είτε για λόγους προσωπικούς είτε για την αναζήτηση εργασίας. Σήμερα είναι πολλά τα παραδείγματα γυναικών που καθόλου δεν θυμίζουν τα παλαιότερα χρόνια που οι γυναίκες είχαν διαφορετική αντιμετώπιση σε θέματα εκπαίδευσης και συγκεκριμένα υποδεέστερη, αλλά αντιθέτως διεκδικούν μια καλύτερη ζωή και το δικαίωμα στη μόρφωση μέσα από τη συμμετοχή τους στα εσπερινά λύκεια.

Κεφάλαιο πέμπτο

ΔΟΜΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

Μαργαρίτα

Η Μαργαρίτα γεννήθηκε σε ένα χωριό κοντά στα Ιωάννινα το 1970, όπου ζει ακόμη και σήμερα. Εργάζεται περιστασιακά, αν και τα τελευταία δύο χρόνια είναι άνεργη. Ωστόσο το απολυτήριο είναι πιθανόν να της δώσει ένα επαγγελματικό εφόδιο, ιδιαίτερα για την αρχαιολογία, όπου δούλευε τα τελευταία χρόνια ως εργάτρια. Μεγαλωμένη σε χωριό γνωρίζει όλες τις αγροτικές εργασίες. Εκτρέφει ζώα, έχει κήπο, κυνηγά κόμη και αγριογούρουνα. Οδηγεί καθημερινά για να έρθει στο σχολείο, ενώ ο σύζυγός της, τεχνίτης, αναγκάζεται να αναζητεί δουλειά και σε άλλες περιοχές. Η ευθύνη του σπιτιού είναι αποκλειστικά δική της, ενώ φροντίζει και τις κόρες της. Το σχολείο είναι μια διέξοδος από την σκληρή ζωή του χωριού, όπως λέει, καθώς ακόμη και σήμερα αγωνίζεται σκληρά για την καθημερινότητα.

Επιπλέον, εκφράζει ένα μεγάλο παράπονο για την πατρική της οικογένεια. Μιλάει για τα παιδικά της χρόνια με βαθειά πίκρα και εκφράζει μεγάλο παράπονο για τη συμπεριφορά των γονιών της απέναντί της, την οποία θεωρεί αδικαιολόγητα άδικη και σκληρή, σε αντίθεση με τους άλλους δύο μεγαλύτερους αδερφούς. Ο πατέρας της ήταν οργανοπαίχτης, αλλά παράλληλα έκτρεφε και πρόβατα, τα οποία είχε αναλάβει η μητέρα της μαζί με την Μαργαρίτα. Από πολύ μικρή ήταν αναγκασμένη να πηγαίνει στα πρόβατα και στα χωράφια και να συμμετέχει στις δουλειές του σπιτιού.

«Και στα πρόβατα και τα χωράφια, να μαζεύουμε τριφύλλια, να κουβαλάμε, να τ' αρμέξεις τα πρόβατα. Ταλαιπωρία. Αυτός έφευγε για δουλειά κι εμείς πίσω τραβιόμασταν με τη μάνα μου. Αυτός έφευγε, γιατί πήγαινε για δουλειά. Πολλή ταλαιπωρία, όταν σου λέω ταλαιπωρία τι να σου πω; Κι αυτός, κι ο πατέρας μου δεν ήταν κι αυτός, ήταν κι αυτός στριμμένος, ανάποδος ήταν. Πολύ πολύ, τι να σου πω! Δεν, δεν ξέρω δηλαδή αν έχει ζήσει άλλος άνθρωπος, δηλαδή στην ηλικία μου.»

Ο πατέρας της φερόταν με αυστηρότητα και με εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση σε σχέση με τα δύο της αδέρφια. Σχολείο μπόρεσε να πάει μόνο στο Δημοτικό, γιατί δεν την άφησαν οι γονείς της να συνεχίσει..

«...λέω, Πώς ήτανε εκείνα τα χρόνια οι γονείς, πώς σκεφτόταν για τα κορίτσια; Για τ' αγόρια δε σκεφτόταν έτσι όμως. Για τα κορίτσια είχαν άλλες εεε, άλλες σκέψεις. Δεν ήτανε, για μας δηλαδή δεν μπορούσες να πας από δω μέχρι εκεί ξέρω γω.»

Παντρεύτηκε και ξεκίνησε έναν τεράστιο αγώνα για να στήσει το σπιτικό της. Το παράπονό της είναι ότι οι γονείς της απουσίαζαν σε κάθε προσπάθεια της και δεν συμπαραστάθηκαν στα προβλήματά της. Από τη στιγμή που παντρεύτηκε δεν ενδιαφέρθηκαν ξανά γι' αυτή παρόλο που γνώριζαν τις οικονομικές δυσκολίες που περνούσε. Ήταν, όπως ανέφερε, σαν να μην είχαν πια κόρη.

«Να μην τα θυμάμαι καλύτερα τα χρόνια εκείνα. Ήταν πολύ δύσκολα για μένα. Παντρεύτηκα πολύ μικρή, στα δεκαεφτά, εεε, ταλαιπωρία, βοήθεια από πουθενά, τι να σου πω. Δηλαδή δεν θέλω να τα θυμάμαι τα χρόνια εκείνα. Τώρα, δόξα σοι ο Θεός, καλά είμαι. Αλλά πέρασα πολύ δύσκολα χρόνια. Πολύ δύσκολα χρόνια και στεναχωριέμαι δηλαδή. Ρε παιδί μου»

Περιγράφει τη ζωή της ως μία απέραντη ταλαιπωρία.

«...οι πληγές αυτές δεν κλείνουν για μένα. Δεν κλείνουν, είναι πολλά πράγματα που δεν πρόκειται να κλείσουν. Ταλαιπωρήθηκα πολύ στη ζωή μου, όταν σου λέω τι να σου πω. Ταλαιπωρία, ξύλα να ζεσταθείς το χειμώνα, να βρέχει ο Θεός και να πηγαίνω εγώ να κόβω ξύλα να τα φέρω στο σπίτι, φορτωμένα, για να ζεστάνω τα παιδιά το χειμώνα. Ο Θεός να βρέχει. Και τα ξύλα αυτά, πού; καιγότανε; Χλωρά και βρεγμένα; Τι να σου πω; Δηλαδή... Δεν θέλω να τα σκέφτομαι. Αλλά ντάξει, τα σκέφτεσαι.»

Έχτισε το σπίτι της με τα χέρια της μαζί με το σύζυγό της, ενώ υπήρξαν μέρες που δεν είχε φαγητό να ταΐσει τα παιδιά της. Σιγά σιγά άρχισε να δουλεύει ως καθαρίστρια, να έχει ένα εισόδημα και να καλύπτει τις ανάγκες του σπιτιού.

Η επιστροφή της στο σχολείο ήταν μια απόφαση που της έδινε μεγάλη χαρά, ήταν το απωθημένο της, γιατί ο πατέρας της δεν την είχε αφήσει να συνεχίσει στο Γυμνάσιο.

«Πήγα στο Δεύτερης Ευκαιρίας και μετά εδώ στο Λύκειο. Ήταν ένα απωθημένο γιατί ήμουν και καλή μαθήτρια στο Δημοτικό, αλλά ο πατέρας μου δεν με έστειλε όμως, με ήθελε εκεί, με τα ζώα, ταλαιπωρία, χωράφια. Πολλά πράγματα, τι να σου πω; Ταλαιπωρία σκέτη. Είχε εκατό πρόβατα ο πατέρας μου.»

«Όταν ξεκίνησα το σχολείο εκεί, στην αρχή μου φαινότανε, κάπως παράξενα, βρε παιδί μου, δεν ιι, αλλά μετά συνήθισα, για μένα ήτανε ένα απόθεμα που χα στη ζωή μου γιατί δεν πήγα σχολείο, μόνο δημοτικό, γιατί οι γονείς εκείνα τα χρόνια δεν εεε, τα κορίτσια δεν τα στέλναν σχολείο.»

Τα τελευταία χρόνια η Μαργαρίτα παρά την πίκρα για τους γονείς της φροντίζει την κατάκοιτη μητέρα της και πρόσφατα και τον άρρωστο πατέρα της. Μάλιστα έχει επιβαρυνθεί αποκλειστικά σχεδόν η ίδια σε αντίθεση με τους δύο άλλους αδερφούς της, που δεν συμμετέχουν όσο θα έπρεπε.

Μαίρη

Η Μαίρη γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Μπαλντούμα, ένα χωριό κοντά στο Μέτσοβο το 1957. Είναι η μαθήτριά που δεν λείπει ποτέ από το σχολείο, αν και υποφέρει από μια ανίατη ασθένεια, που την καθιστά πολύ αδύναμη και πολλές φορές την εμποδίζει να συμμετέχει στο μάθημα. Είναι συνταξιούχος, με δύο κόρες και εγγόνια. Εκφράζει μεγάλη ικανοποίηση που έρχεται στο σχολείο, έστω κι αν τα μαθήματα είναι πολύ δύσκολα για εκείνη. Δείχνει ότι επιζητεί μια επιβεβαίωση από αυτό και θα ήθελε να συνεχίσει και στο Πανεπιστήμιο. Μιλώντας μαζί της, διαπιστώνεις ότι η ζωή της είναι ένα συνεχές παράπονο, αυτό που την έχει καθορίσει είναι το διαζύγιο. Αν και μιλά για έναν σύζυγο βίαιο που την κακομεταχειριζόταν, το γεγονός ότι εκείνος ξαναπαντρεύτηκε και απέκτησε κα άλλα παιδιά την έχει απογοητεύσει και της δημιουργεί ένα συναίσθημα μειονεκτικότητας. Δείχνει ότι αναζητά αυτοπεποίθηση μέσα από τη συνέχιση του σχολείου, καθώς φαίνεται ότι θεωρεί ένα κατόρθωμα το απολυτήριο, αφού άλλωστε ως συνταξιούχος, με περιουσία, δεν έχει καμιά πρακτική σκοπιμότητα. Επιπλέον, μιλάει με μεγάλη χαρά για τα εγγόνια, τα οποία τονίζει ότι είναι πολύ έξυπνα και πολύ καλοί μαθητές.

Οι γονείς της διατηρούσαν καφενείο, αλλά συγχρόνως έκτρεφαν ζώα και καλλιεργούσαν και τα χωράφια. Θυμάται την παιδική της ηλικία να βοηθάει στο καφενείο, ενώ για το σχολείο δεν υπήρχε κανείς να την βοηθήσει. *«Οι γονείς δεν είχαν μόρφωση καμιά, δουλεύαμε το μαγαζί, μέσα, μαγειρεύαμε, καφέδες...»*

«Ο μόνος τόπος που ζούσα ήταν μέσα στο μαγαζί, με ξένος κόσμος, με τουρίστες, ... Εκεί γεννήθηκα, μες στο μαγαζί»

Παντρεύτηκε 20 χρονών, αλλά η ίδια σήκωνε το βάρος της οικογένειας γιατί ο σύζυγός της απαιτούσε να εξοικονομεί χρήματα από τα ζώα και τα χωράφια, ενώ ο ίδιος δεν εργαζόταν. *«Δεν δούλευε δεν έφερνε τίποτα, εξαναγκάστηκα να δουλεύω, εντάζει το μαγαζί το είχαμε απ' αρχής που δουλεύαμε, αλλά αναγκάστηκα μετά αφού παντρεύτηκα και είχα υποχρεώσεις παιδιά, ξεχωριστό σπίτι, είχα άλλες υποχρεώσεις και όταν μερικές φορές δεν είχαμε δουλειά στο μαγαζί, τι έπρεπε να κάνω εγώ; Εγώ δεν μπορούσα να της λέω μαμά δώσε μου λεφτά να μαγειρέψω. Πήγαινε πάρε φαί απ' τη μάνα σου λέει και φέρε να φάω»*

«Ασχολήθηκα με τη γεωργία, με τα φυτώρια γιατί εκεί υπάρχει πολύ, υπάρχει το χρήμα στο φυτώριο, γιατί σε ένα μέρος όσο είναι αυτό, μπορείς να πάρεις να εισπράξεις και 15.000. Ασχολήθηκα λίγο με τα σκόρδα, με τ' αυγά, με τα κοτόπουλα. Είχα ας πούμε ύστερα πελάτες και ερχόμουν το πρωί στη λαϊκή, πήγαινα στο χωριό από το μεσημέρι και μετά, στο μαγαζί, χρόνια ολόκληρα.»

Επιπλέον ήταν εξαιρετικά βίαιος. Μάλιστα μια μέρα κόβοντας ξύλα πέταξε από ψηλά ένα ξύλο που την χτύπησε στο κεφάλι και έχασε τις αισθήσεις της. Έμεινε στο κρεβάτι έναν μήνα. *«Πεταζόμουν από το κρεβάτι, όπως λεν και τα παιδιά, έλεγαν τότες, ότι η μαμά, εεε, την είδαμε να πετάζεται από το κρεβάτι. Τινάχτηκε η μαμά και άσπρισε στο πρόσωπο. Μούδιασαν τα χέρια μου τώρα που το θυμάμαι. Με πήγαινε η μητέρα μου στους γιατρούς και δεν έβρισκαν τίποτε, σ' ένα μήνα που ήμουν.»*

«Και πήγαμε σε νευροχειρουργό και μας είπαν να κάνουμε αζονική. Εκεί έβγαλε ότι έπαθα κατάθλιψη, κατάθλιψη, ενώ ήταν αιτία από άγχος το χτύπημα. Αιτία του άγχους που ξέσπασα ήταν το χτύπημα στο κεφάλι και...Κατευθείαν από το χτύπημα έπαθα ελκώδη κολίτιδα, αυτή είναι μία αρρώστια που σε χτυπάει σε πολλές αρρώστιες και μετά σπάνιες παθήσεις και μετά σε καρκίνο. Και τις πέρασα όλες αυτές τις παθήσεις και μία σπάνια πάθηση σκληρυντική χολαγγύτιδα που έχω, σκλήρυνε το συκώτι και είναι πολύ σκληρό και δεν έχω χρόνια μπροστά μου για να ζήσω μου το παν και οι γιατροί, αλλά τώρα είμαι σε κάποιο στάδιο που θα πάθω εεε, θα χρειαστώ μάλλον μεταμόσχευση του ήπατος».

Η Μαίρη, όπως είπε προσπάθησε πολλές φορές να χωρίσει αλλά ήταν δύσκολο. Τελικά κατάφερε να πάρει διαζύγιο, όταν οι κόρες της πήγαν στο Γυμνάσιο. Ο σύζυγός της μάλιστα ξαναπαντρεύτηκε, και έκανε κι άλλα παιδιά. Η ίδια ασχολήθηκε με το εμπόριο και έκανε περιουσία παρά τα προβλήματα υγείας. Αποφάσισε επιπλέον

να τελειώσει και το σχολείο που ήταν όνειρό της και παράλληλα βοηθάει τις κόρες της στην ανατροφή των παιδιών τους.

Ευαγγελία

Η Ευαγγελία, 52 χρονών, αποφάσισε πριν πέντε χρόνια να πάει στο σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας και στη συνέχεια στο Λύκειο. Από την πρώτη μέρα που βρέθηκε στο σχολείο, δήλωσε σε όλη την τάξη ότι την έστειλε το ΚΕΘΕΑ στο οποίο παρακολουθούσε πρόγραμμα απεξάρτησης ο γιος της. Θεωρούσε μάλιστα σημαντικό να το ανακοινώσει η ίδια, προκειμένου να αποφύγει σχόλια πίσω από την πλάτη της. *«Ναι εγώ το πα γιατί, γιατί να το κρύψουμε; γιατί να το κρύψω γιατί να το κρύψω; Δηλαδή θα το παίξω ότι είμαι κάτι άλλο απ' αυτό που είμαι; Μα γι' αυτό το σκοπό είμαι στο σχολείο. Έτσι τον αποστομώνεις τον άλλον. Στο σχολείο το πέρα, λέω, που ήμασταν πέρα, όχι εδώ. Εδώ το πα αμέσως κατευθείαν μέσα στην τάξη. Μόλις μπήκαμε, εγώ ήρθα γι' αυτόν τον λόγο. Γιατί μας ρώτησαν στην αρχή οι καθηγητές για ποιο λόγο ήρθατε σχολείο».*

Όπως δήλωσε, ο υπεύθυνος του κέντρου απεξάρτησης της ζήτησε να σκεφτεί ποια ήταν τα όνειρα της όταν ήταν νέα και να προσπαθήσει να τα πραγματοποιήσει σ' αυτή την ηλικία για ν' αποδείξει στο γιο της ότι έχει δύναμη για ζωή και ότι πρέπει να βάζει στόχους και να τους υλοποιεί. Ένας από τους στόχους αυτούς ήταν να τελειώσει το σχολείο που είχε διακόψει σε μικρή ηλικία. Έτσι ξαναγύρισε στο σχολείο γύρω στα πενήντα.

«Κι αυτό μου δωσε το έναυσμα εμένα να σκεφτώ, λέω, κοίταξε δεν έχει δίκιο λέω ο Παπαχρήστου που λέει ότι εγώ θέλω την ησυχία μου και δεν μπορώ άλλο, θέλω να πεθάνω; Μου λέει ησυχία μόνο στον τάφο έχει. Ναι εκεί θέλω να πάω του λέω. Και πώς έχεις την απαίτηση μου λέει το παιδί σου ν' απεξαρτηθεί όταν εσένα σε βλέπει, να είσαι μονίμως μέσα σ' έναν τάφο. Πώς έχεις την απαίτηση εσύ να γίνει αυτός καλά.. Του λέω δεν θέλω τίποτα, Τώρα θα δούμε τι θες μου λέει και τι δε θες. Και μ' έβαλε να κάνω, να γράψω σ' έναν πίνακα κάποια πράγματα, τι ήθελε όταν ήμουνα παιδί όχι τώρα μεγάλη.»

«Μου λέει πρέπει να βάλεις στόχους, για να είσαι έναυσμα και για τα παιδιά να μην είσαι να σε βλέπουν τα παιδιά ότι αγωνίζεσαι, γιατί όταν τα παιδιά μου λέει σε βλέπουν

ότι δεν αγωνίζεσαι, παραιτούνται κι αυτά από τη ζωή τους και δεν θα 'χεις πρόβλημα όχι μόνο μ' αυτό το παιδί που είναι στα ναρκωτικά, θα 'χεις πρόβλημα και με τ' άλλα τα παιδιά. Σκέψου το καλά αυτό που σου λέω.. Η πραγματικότητα είν' αυτή».

Η παρουσία της στο σχολείο συνδέθηκε με την προσπάθεια να στηρίξει τον γιο της στον αγώνα της απεξάρτησης. Ένας αγώνας που ήταν μακροχρόνιος και χωρίς τέλος γιατί δεν μπορούσε να ξέρει πώς θα κατέληγε. Παράλληλα, όμως, ήταν μια πολύ καλή και επιμελής μαθήτρια, που έδειχνε μεγάλο ζήλο για μάθηση. Ιδιαίτερα εκφράζει παράπονο για έναν καθηγητή, γιατί πιστεύει ότι την αδίκησε στο βαθμό, όχι τόσο για τις γνώσεις της όσο για την προσπάθειά της. *«Γιατί δεν βάζει νερό στο κρασί του.. Δηλαδή δεν είναι πώς να σου δώσω να το καταλάβεις, να σου πει ότι ξέρεις εγώ θα σου βάλω αυτό, μάθε το. Δεν έχω την απαίτηση να 'ρθεις να κάνεις, πρόσεξε, μη κάνεις σκονάκια, γιατί άμα κάνεις σκονάκι θα στο σκίσω. Θα το σεβόμουνα αυτό. Αλλά όταν σου λέει διάβασε αυτό και σου βάζει κάτι άλλο, εκεί δεν μπορώ, αυτό δεν το μπορώ. Δεν το μπορώ αυτό, γιατί δηλαδή, τι δυνατότητες περίμενε από μια μεγάλη σ' αυτή την ηλικία. Νομίζω ότι κανένας δεν θα το κατάφερνε. Ούτε και τα παιδιά τα ίδια, δε θα το κατάφερναν. Γιατί είναι Λατινικά. Δεν είναι ένα μάθημα που μπορείς ναααα, ας πούμε στα Κείμενα, μπορώ ν' αναπτύξω. Δηλαδή θα βρω μέσ' απ' το κείμενο ορισμένα πράγματα. [...]Αλλά στα Λατινικά τι να βρω. Και να το διαβάζω, γιατί το διάβαζα το μάθημα, ήξερα να το διαβάσω, αλλά δεν ήξερα να το εξηγήσω τι λέει. Είναι δύσκολο, αυτό έπρεπε να γίνει κατανοητό. Αυτός είναι μορφωμένος άνθρωπος, δεν έπρεπε να γίνει κατανοητό απ' αυτόν; Κι έπειτα να δώσει βάση στο ρόλο που πάει να παίζει στο σχολείο. Εγώ δεν πήγα, έκανα ολομέλεια και δεν πήγα το χαρτί, ντράπκα. 16,6»*

Ωστόσο, διευκρινίζει ότι ήθελε τον καλό βαθμό, όχι τόσο για ηθική ικανοποίηση, αλλά για να τον δείξει στο ΚΕΘΕΑ.

Επίσης, ως μαθήτρια είναι υπερήφανη που τα κατάφερε, αλλά κυρίως για την δύναμη που βρήκε για να αγωνιστεί πλάι στον γιο της για την απεξάρτηση. Έτσι η ζωή της τα τελευταία χρόνια καθορίζεται από αυτό το γεγονός, το οποίο αποτελεί την απόλυτη προτεραιότητα της ζωής της. Από την άλλη αποδίδει μεγάλη ευθύνη στον εαυτό της για την κατάσταση του γιου της γιατί δεν τον όπλισε με την ψυχική δύναμη που όφειλε να αντισταθεί σε τέτοιου είδους κινδύνους. *«δεν μπορούσα να χωνέψω ότι το δικό μ' το παιδί γιατί ήλγα εγώ θυσίασα τη ζωή μου γι' αυτά τα παιδιά. Δηλαδή ήμουν*

ικανή να καθίσω να κεντήσω, να φτιάξω έναν πίνακα μέσα σε δεκαπέντε μέρες για να πάρω χρήματα, για να τους πάρω τι ήθελαν τα παιδιά. Αν θελήσουν κάτι δηλαδή να τους στερήσω, να χαρούν, να πάρουν ένα παιγνιδάκι, ένα κάτι, ένα αυτό, να δουλέψω, να πάω να καθαρίσω σπίτια, να καθαρίσω σκάλες, για να τους δώσω να πάρουν, να παν στα φροντιστήρια και δεν μπορούσα να το χωνέψω αυτό που μου 'κανε, δηλαδή το θεωρούσα, λέω, καλύτερα να πεθάνω, παρά να ζήσω. Δε θέλω να ζήσω πλέον, δεν υπήρχε αγάπη απ' αυτόν για να 'χω το συναίσθημα να μπορώ να κρατηθώ από κάποιον».

Πιστεύει ότι κυρίως παράγοντας ήταν το γεγονός ότι τα παιδικά χρόνια τα παιδιά βίωναν έντονες καταστάσεις στο σπίτι εξαιτίας του συζύγου της που τη χτυπούσε. Ακόμη, κατηγορεί τον εαυτό της ότι ανέχτηκε αυτή την αρρωστημένη κατάσταση που τελικά εξελίχτηκε σε βάρος του παιδιού της.

Θυμάται δύσκολα παιδικά χρόνια, κυρίως λόγω της σκληρής συμπεριφοράς των γονιών της. Από μικρό παιδί διαπίστωνε ότι οι γονείς της αλλά και οι συγγενείς τους κρατούσαν μια σκληρή στάση απέναντι της, σε αντίθεση με τη συμπεριφορά τους απέναντι στην μικρότερη αδερφή της. Αυτό το ερμήνευσε αργότερα, όταν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών έμαθε ότι η ίδια ήταν ένα παιδί βιασμού και ότι η μητέρα της αναγκάστηκε να παντρευτεί πολύ μικρή έναν άνθρωπο που δεν αγαπούσε για να καλύψει την ντροπή.

Από μικρή την έστειλαν να μεγαλώσει σε ιδρύματα και το καλοκαίρι που θα πήγαινε στη δευτέρα γυμνασίου, η μητέρα της την αρραβόνιασε, χωρίς να την ρωτήσει. Έτσι αναγκάστηκε να σταματήσει το σχολείο και να παντρευτεί έναν άνθρωπο που τον περιγράφει ως ιδιαίτερα βάνουσο και ακαλλιέργητο. «13 χρονών. Δευτέρα Γυμνασίου θα πήγαινα, Δευτέρα Τρίτη».

«Ναι με αρραβόνιασε με έναν χωρίς να με ρωτήσει, ο οποίος ήταν κι αυτός πολύ μικρό παιδί 12 χρονών, εεε, 21 χρονών. Τότε είχε πάει φαντάρος, τέλος πάντων, τον έφερε στο σπίτι, τον έβαλε μέσα σ'όγαμπρο, έγινε τι έγινε, έγιναν μετά έγιναν τα ευτράπελα πολλά, αναγκάστηκα να τον παντρευτώ μετά εκ των πραγμάτων, γιατί ήταν σκληρή η κοινωνία τότε. Επειδή εγώ δεν μπορούσα να, είχα κάποια αξιοπρέπεια. Δεν ήθελα ο άλλος να με θίξει».

Απέκτησε τέσσερα παιδιά που τα μεγάλωσε κάτω από δύσκολες συνθήκες. Ο άντρας της την ζήλευε και για να μη δημιουργεί εντάσεις μπροστά στα παιδιά, παρέμεινε 22 χρόνια κλεισμένη στο σπίτι. Η αγάπη της για τα παιδιά της και η επιθυμία της αυτά να μην βρεθούν ποτέ σε ίδρυμα, ήταν ο κύριος λόγος που έκανε υπομονή στο γάμο της.

Το χειρότερο χτύπημα γι' αυτήν ήταν όταν ο γιος της έμπλεξε με ναρκωτικά. Η προσπάθεια που κατέβαλε για να βοηθήσει το παιδί της στον αγώνα των ναρκωτικών ήταν πολύ μεγάλη και αντιμετώπισε μια σκληρή πραγματικότητα.

«Το παιδί είναι πολύ δύσκολο κομμάτι, πάρα πολύ δύσκολο κομμάτι. Δηλαδή άμα ακόμα κι άμα σκέφτομαι με γυρίζει πίσω. Αρχίζω να αποσυντονίζομαι αμέσως. Κι δεν θέλω να σκέφτομαι, δε θέλω να σκέφτομαι καθόλου τίποτα. Προσπαθώ δηλαδή να βάλω το μυαλό μου μέσα σ' ένα κουτί και να το κλείσω εκεί μέσα και να μη σκεφτώ καθόλου. Γιατί αρχίζω μετά και σκέφτομαι πολλά πράγματα, εεε, δηλαδή σκέφτομαι πώς μο πεσε σε κόμμα, πώς το 'κανα τεχνητή αναπνοή όλο αυτό, όλο αυτό που επικρατούσε μέσα στο σπίτι φασαρία, χτύπαγε, έσπαγε, εεε πολλά πολλά πολλά πολλά πράγματα, πολλά πράγματα.»

« Πρώτη φορά είχε πάει όταν ήταν 21 χρονών. Είχαμε πάει στη Λάρισα. Ξεκινήσαμε από το Αγρίνιο πρώτα. Πήγαινα κάθε μέρα στη μεθαδόνη. Γιατί δεν έχει εκεί στεγνά προγράμματα, έχει το πρόγραμμα μεθαδόνης . Έκανε τρία χρόνια, τίποτα Ξανάρχιζε πάλι, δηλαδή υπήρχαν διαστήματα που ήταν καλά και μετά άρχιζε πάλι από την αρχή. Μετά άρχισε στο τέλος κιιι το τέλος ήταν πολύ άσχημο. Αφού μετά έλεγα Θε μου, έκανα το σταυρό μου κι έλεγα Θε μου, πάρ' τον να ησυχάσει για να μην τον βλέπω. Να μην τον βλέπω γιατί είχε καταντήσει καρκινοπαθής, πόνο».

«Έτσι, γιατί είναι πολύ δύσκολα τα πράγματα γιατί είχε ηπατίτιδες, γιατί είχε προσβληθεί από ασθένειες, απ' τις σύριγγες κι απ' όλα αυτά. Έχει πολύ επιβαρυσμένο οργανισμό, έχει πάθει ανακοπή, είχε πάθει πνευμονικό οίδημα, είχε πάθει εεε φυματίωση, πνευμονία, όλες τις αρρώστιες που παθαίνουν αυτοί, όλοι, όλες τις αρρώστιες αυτές. Και να 'σαι πάντα εκεί, και να 'σαι πάντα εκεί, δίπλα, να μην φοβάσαι να τ' αντιμετωπίσεις όλ' αυτά. Κι ο μόνος άνθρωπος που ήταν εκεί ήμουν εγώ, γιατί όλοι οι άλλοι εντάξει, κοιτάγαν τα δικά τους. Καλά έκαναν και κοιτάγαν τα δικά τους, όχι ότι δεν πόναγαν και τ' άλλα τα παιδιά, πόναγαν, αλλά η μάνα είναι μάνα, δεν μπορείς να φύγεις από δίπλα από το παιδί σου όταν το βλέπεις και υποφέρει

και πονάει . Αφού 12 χρόνια είχα να κοιμηθώ. Είναι τώρα 37 χρονών, 37 χρονών. Το 11 απεξαρτήθηκε.»

Το πρόβλημα με τα ναρκωτικά στιγματίσε κοινωνικά όλη την οικογένεια.

«Ναι, δηλαδή αν μάθει η γειτονιά ή ο κόσμος ότι έχεις ένα παιδί στα ναρκωτικά καταλαβαίνεις πραγματικά ποιος είναι ο άνθρωπος εκείνος που μπορεί εεε να βλέπει παραπέρα απ' αυτό που σου συμβαίνει, και οι περισσότεροι άνθρωποι είναι πολύ κακοί».

Μέσα απ' αυτό τον αγώνα αισθάνεται ότι έγινε πιο δυνατή και συνεχίζει ν' αγωνίζεται για να κρατηθεί στη ζωή.

« Κι εγώ του λέω και του λέω τώρα, Άμα, κοίταξε του λέω τότε για τον οποιοδήποτε λόγο μπορεί να χεσ μπει κι αυτό είναι δικό σου κομμάτι και δεν θέλω να μπαίνω στο δικό σου κομμάτι στα ναρκωτικά, αλλά τώρα του λέω αν το κάνεις να ξέρεις ότι εγώ δε θα μαι δίπλα σου. Εγώ δεν υπάρχει περίπτωση να μαι δίπλα σου, γιατί εγώ τώρα παλεύω για μένα, παλεύω για την Λίτσα, γιατί εγώ δεν έζησα στη ζωή μου. Δεν έζησα και θέλω να ζήσω ήσυχα, ήρεμα».

Η Ευαγγελία περιγράφει το ζήλο της για μόρφωση, αλλά και πόσο δύσκολα ήταν γι' αυτήν να καταφέρει ν' ανταποκριθεί στις πολλαπλές υποχρεώσεις της. Ακόμη ανέφερε ότι έπαιρνε και η ίδια ψυχοφάρμακα για ν' αντιμετωπίσει την κατάθλιψη που την βασάνιζε, τα οποία έκοψε ύστερα από σκληρή προσπάθεια και επιπλέον αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα υγείας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της στη θρησκεία, στην οποία έχει στραφεί τα τελευταία χρόνια. Περνάει τα απογεύματα στην εκκλησία και αναφέρει περιπτώσεις που ένιωσε ότι θεραπεύτηκε μέσα από την προσευχή. Αυτός ήταν και ο λόγος, πιστεύει, που κατάφερε να κόψει τα ψυχοφάρμακα και να βοηθήσει το παιδί της.

«Την μεγαλύτερη παρηγοριά όμως την βρήκε τελικά στη θρησκεία. Σα να τρέμει μέσα μου η ψυχή μου, η καρδιά μου, δεν ξέρω πώς να το πω. Τα βράδια δεν μπορώ να κοιμηθώ, καθόλου, αλλά βρήκα τη προσευχή, η προσευχή ήταν η μεγαλύτερη δύναμη που μου δόθηκε ποτέ μ' αυτή κατάφερα να γλιτώσω από όλα ακόμα και τώρα έχω την προσευχή μου αυτή με βοήθησε τίποτε άλλο. Κι έχω δύναμη στην προσευχή έχω αποκτήσει κι έχω δει και πολλά πράγματα».

Σχετικά με το σχολείο δείχνει ευχαριστημένη με τον εαυτό της που τα κατάφερε. Πιστεύει ότι είναι ιδιαίτερα ικανή κι ότι μπορεί να καταφέρει όποιο στόχο κι αν προσπαθήσει. Αισθάνεται έντονα πικραμένη από τη ζωή αλλά και από τους ανθρώπους, που τους θεωρεί σκληρούς και άδικους. Δεν είναι όμως ευχαριστημένη από το βαθμό της. Πιστεύει ότι έπρεπε να πάρει μεγαλύτερο, όχι τόσο για τις γνώσεις της, αλλά ως αναγνώριση της προσπάθειας που έκανε όλα αυτά τα χρόνια. Συνεχίζει ν' αγωνίζεται για να βοηθήσει τα παιδιά της και τα εγγόνια της, αλλά πλέον έχει εναποθέσει όλη την πίστη της στο Θεό και από εκεί αντλεί κουράγιο και δύναμη.

«Το σχολείο καλό είναι για τον άνθρωπο. Ευρύνει το νου. Είναι ένα παράθυρο. Γιατί κοίτα, όταν ο άνθρωπος είναι κλεισμένος μέσα, κι ανοίγει ένα παράθυρο και μπαίνει ο ήλιος μέσα, ωραία, μπαίνει ο ήλιος μέσα στο σπίτι. Το σχολείο είναι ο ήλιος. Σου δίνει πολλά το σχολείο».

Ελένη Βλέτσα

Η Ελένη γεννήθηκε και μεγάλωσε σε ένα χωριό των Ιωαννίνων το 1958. Είναι μαθήτρια στο Εσπερινό εδώ και τρία χρόνια. Είναι, όμως, η πέμπτη χρονιά που πηγαίνει σχολείο, γιατί προηγουμένως είχε πάει στο ΣΔΕ. Μιλώντας για την απόφασή της να πάει σχολείο σε αυτή την ηλικία δείχνει μεγάλη υπερηφάνεια και ικανοποίηση που τα έχει καταφέρει. Θεωρεί ότι η προσπάθεια που καταβάλλει να εντάξει το σχολικό πρόγραμμα μέσα στην καθημερινότητά της και τις υποχρεώσεις της είναι εξαιρετικά δύσκολο, αλλά το αποδίδει στην μεγάλη της θέληση και αποφασιστικότητα. Δούλεψε αρκετά χρόνια στις ανασκαφές, στην Αρχαιολογία ως εργάτρια, δίνοντας, όπως περιγράφει τον καλύτερο εαυτό της. Όμως, το απολυτήριο δημοτικού δεν ήταν αρκετό για να κρατήσει τη δουλειά της και να ανανεώνει τις συμβάσεις.

«...μία δύναμη μέσα μου, μου 'λεγε όχι Ελένη συνέχισε. Παρότι και εργαζόμενη και μάνα, συν γυναίκα, συν ηλικιωμένοι άνθρωποι και όλα αυτά, δεν ξέρω από πού αντλούσα δύναμη, ίσως ο θυμός. Γιατί όταν δουλεύεις σ' έναν χώρο που υποτίθεται ήθελε μυαλό, δύναμη, που ήταν πιο κυριότερα και προσοχή γιατί ήταν επικίνδυνη δουλειά που κάναμε, δεν ήταν ό,τι να 'ναι. Δεν πατούσες στο έδαφος, πατούσες πάνω

σε εεε και το '11, όταν πήγαμε να κάνουμε τα χαρτιά μας, μας είπαν δυστυχώς, δεν θα μπορείτε να κάνετε, γιατί υπάρχει πρόβλημα, ζητάνε απολυτήριο Λυκείου».

Τότε έμαθε για το σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας, στο οποίο αποφάσισε να πάει με πολλές στερήσεις και κόπο. Μάλιστα, χρειαζόταν το πρωί να πηγαίνει μακριά για δουλειά μέχρι το απόγευμα, να συνεχίζει στο σχολείο και να γυρίζει το βράδυ στο χωριό. *«Εξαντλητική κούραση γιατί εγώ δεν είχα, ξέρεις, να οδηγάω, να πάρω αυτοκίνητο να πάω σπίτι μου. Έπρεπε να βρεθώ στο σχολείο τεσσαεσήμισι ώρα. Κατέβαινα πλατεία Πάργης, έπαιρνα τα πόδια μου που λένε και πήγαινα με τα πόδια ξανά πάλι κάτω. Αυτή την διαδρομή να την καλύψω ούτως ώστε να μην πάω τελικά στο σχολείο και η κούραση αποκοιμηθώ και πήγαινα με τα πόδια. Όλο παραλίμνιο παραλίμνιο, έπαιρνα και μισό κιλό ψωμί και τσίζα τους γλάρους και τους είχα παρέα. Κι αυτό με ξεκούραζε. Τότε δούλευα στο Γαρδίκι. Η διαδρομή από το νοσοκομείο, το Χατζηκώστα για να πάω κάτω στον Άγιο Νικόλαο, ήτανε πιο κοντινή από το να κατέβω πλατεία Πάργης. Αλλά από το να πήγαινα κάτω, η κούραση δεν θα μπορούσα. Γιατί ήταν και χειμώνας, παγωνιά, έβρεχε, πού θα καθόμουνα έξω. Επομένως, έπαιρνα τη διαδρομή αυτή για να καλύψω τον χρόνο».*

Στο ΣΔΕ γνώρισε έναν καινούριο κόσμο, απέκτησε φίλους, έκανε ταξίδια και έζησε πράγματα που διαφορετικά δεν θα τα είχε ζήσει ποτέ.

Η συνέχεια στο Εσπερινό Λύκειο ήταν πλέον για εκείνη μια απόφαση που δεν χρειαζόταν δεύτερη σκέψη, καθώς ήταν αποφασισμένη να πετύχει τους στόχους της. Τα μαθήματα στο Λύκειο είναι πολύ απαιτητικά, γεγονός που της δημιουργεί ένα αδικαιολόγητο άγχος, μερικά στην αρχή δεν τα καταλάβαινε καθόλου, κυρίως τα Μαθηματικά, άλλα με συνεχή μελέτη κατάφερε να περνάει. *«Ευχαριστιέμαι αυτό που κάνω, απλά αν μπορούσα να αποβάλλω και το άγχος θα ήμουν ακόμα καλύτερα. Μερικές φορές, ίσως αυτό είναι που δεν μ' αφήνει και το άγχος. Μπορεί να το ξέρω αλλά φοβάμαι να το πω. Μη δω ένα γέλιο, ένα αυτό κάπου με στεναχωρεί».*

Η Ελένη πλέον είναι 58 χρονών, δεν έχει ελπίδα ότι θα εργαστεί ξανά, ούτε ότι θα πάρει ποτέ σύνταξη, όμως είναι πολύ ικανοποιημένη που κατάφερε σε αυτή την ηλικία να πραγματοποιήσει ένα άπιαστο όνειρό της, να τελειώσει το σχολείο. Αυτό που την απασχολεί είναι ότι δεν έχει δυνατή μνήμη και αναγκάζεται να επινοεί τρόπους για να συγκρατήσει τα μαθήματα. Σηκώνεται ακόμη και την νύχτα για να διαβάσει. *«πολλές φορές σηκώνομαι από το κρεβάτι, δηλαδή όταν είναι, ειδικά τώρα*

που γράφουμε, κοιμάμαι και δεν έχω ύπνο. Σηκώνομαι και ξαναδιαβάζω. Αλλά δεν είναι και εύκολα. Δηλαδή σου φεύγουν από το μυαλό. Ξανά προσπαθείς και ξαναπροσπαθείς, επιμένω. Δηλαδή ακόμα και στην κουζίνα να είμαι, να μαγειρεύω, επαναλαμβάνω μέσα στο μυαλό μου. Είδες που σου πα και την άλλη φορά που χόρευα, που γράφαμε διαγώνισμα, ενώ χόρευα, πήγαινα στο χορευτικό, που η δασκάλα προσπαθούσε αυτό κι εγώ το μυαλό μου ήταν εκεί. Δηλαδή έχανα τα βήματα. Λέει «Ελένη, πού είσαι;» Της είπα τελικά ότι έτσι κι έτσι. Δηλαδή δίνεσαι κάπου, δεν με ενδιαφέρουν τα άλλα, είμαι συγκεντρωμένη σ' αυτό. Δεν ξέρω, όμως, αν αυτό είναι καλό για τον εαυτό μου, αν πάθω κάτι»

Ακόμη περιγράφει πόσο δίσταζε να ανακοινώσει στην οικογένειά της ότι επρόκειτο να πάει σχολείο. «Τώρα, λέω, τι να κάνω, αν το πω στον άντρα μου θα με περάσει για τρελή. Το είπα στον γιο μου, εκεί που έτρωγε, σταμάτησε να τρώει. Λέει, «μάνα, πας καλά; Είσαι καλά;» Λέω, ναι, αν το πάρεις έτσι, δεν ξέρω πώς. Αλλά, αν πας να κάνεις τα χαρτιά σου σε μια δουλειά που υποτίθεται την ξέρεις και σου λένε ότι χρειάζεσαι απαραίτητως απολυτήριο Λυκείου, κάπου αρχίζεις και το σκέφτεσαι και όπου με βγάλει».

Ιδιαίτερα για τον άντρα της χρειάστηκε να προσευχηθεί πριν το ανακοινώσει. «Τη συγκεκριμένη μέρα είχα πάει σε ένα μοναστήρι και συνήθως ανάβουμε ένα κεράκι και λέμε «Παναγιά μου, να 'μαι καλά οικογενειακά». Εγώ έλεγα, «Παναγία μου, κάνε το θαύμα σου, πώς θα το πω στον άντρα μου». Και στην πορεία στον δρόμο του λέω, ξέρεις, αυτό κι αυτό, βέβαια το 'φερα αλλιώς. Θα πάω του λέω με το θέμα αυτό. Μου λέει «Τι να σου πω! Άμα εσύ» κι εγώ λέω πώς το πήρε έτσι και δεν μου έφερε αντίρρηση; Έτσι ξεκίνησα».

Από την άλλη, το χωριό αντιμετωπίζει με ειρωνεία αυτή την κίνηση. Όμως, η Ελένη δείχνει αποφασισμένη και αγνοεί αυτά τα σχόλια. «Στο χωριό μπορώ να πω, το είχα αυτό, δεν το κρατούσα μυστικό, δεν ντρεπόμουνα γι' αυτό που έκανα. Αυτοί θεωρούσαν ότι εγώ πάω να μπω σε κάποια θέση, κάποιοι ειρωνεύονταν που μ' έβλεπαν στον δρόμο να πάω μπω σε ταξί, εεε εγώ δεν μ' ένοιαζε, δεν μ' ένοιαζε τίποτα, είχα κλείσει τ' αυτιά μου, εγώ ευχαριστιόμουνα μ' αυτό που κάνω».

Ωστόσο, όταν της πήραν συνέντευξη από κάποιον τηλεοπτικό σταθμό και το είδε όλο το χωριό αισθάνθηκε πολύ υπερήφανη. «Εν τω μεταξύ δεν θυμάμαι ποιο μήνα, ήρθε ένα κανάλι κάτω, και μας λέει παιδιά έχετε πρόβλημα να πάρουμε συνέντευξη; Λέω, όχι

δεν έχω πρόβλημα. Και κάποιος άλλος συνάδελφος που ήταν συμμαθητής μου δίπλα, μόλις είδε έτσι, έφυγε, λέει δεν το μπορώ. Εγώ κάθισα. Την άλλη μέρα το είδαμε στην τηλεόραση. Προφανώς δεν ξέρω, ίσως αυτός ο προβληματισμός το δείξαν, με είδαν όλοι στο χωριό, με είδαν συγγενείς, γνωστοί, να παίρνουν τηλέφωνο, να μου δίνουν συγχαρητήρια, έτσι όπως είπα, τι είπα. Τώρα αυτή τη στιγμή δεν μπορώ να τα θυμάμαι, αλλά εντάξει να μην σε κουράσω. Πώς ένιωθα Παναγία μου, να σου λένε μπράβο, συγχαρητήρια και όλα αυτά».

Παράλληλα είχε να φροντίσει και την άρρωστη μητέρα της η οποία πέθανε πέρυσι. *«Η μάνα μου στεναχωριόταν γιατί δεν μ' έβλεπε και της έλεγα δεν μπορώ αλλά την Κυριακή είμαι δικιά σου, δηλαδή είχα κι εκεί. Είχε προβλήματα υγείας, το είχε πάρει κι εκείνη απόφαση εντωμεταξύ φαγητό κι αυτά άφηνα, έλεγα στον άντρα μου να πάει».*

Θυμάται παιδικά χρόνια χωρίς ξενοιασιά και παιγνίδι. Όπως αναφέρει, δεν θυμάται ποτέ να έπαιξε όπως τα άλλα παιδιά, αλλά από μικρή είχε επιφορτιστεί με πολλές υποχρεώσεις και ήταν αναγκασμένη να δείχνει υπευθυνότητα, συνέπεια και ωριμότητα που δεν ταίριαζαν στην ηλικία της. *«Στη φύση, δουλειές, πρόβατα, με τον παππού μου».* Οι γονείς της είχαν καφενείο, αλλά και ζώα και χωράφια και έπρεπε να συμμετέχει σε όλα, ενώ όφειλε να φροντίζει και την μικρότερη αδερφή της. *«Με τον παππού μου, δουλειές, σπίτι, η μάνα μου έτσι συνέχισε εντωμεταξύ, δεν ήτανε καλά, αλλά τον πρωταρχικό ρόλο γυναίκας μες στο σπίτι ήμουνα εγώ. Δεν ήξερα τι θα πει παιγνίδι, από τότε συνειδητοποιημένη με τα πάντα, όταν λέμε τα πάντα, τα πάντα».* Μάλιστα όταν ο πατέρας της έφυγε μετανάστης στη Γερμανία για δουλειά, οι υποχρεώσεις της αυξήθηκαν. Ωστόσο, η μητέρα της αρρώστησε και η Ελένη αναγκάστηκε να διακόψει το σχολείο και να την φροντίζει. Μάλιστα, φρόντισε να μην το μάθει ο πατέρας της από την Γερμανία για να μην στεναχωρηθεί, γιατί, αν και αγράμματος αγαπούσε πολύ τα γράμματα.

«Ήταν Γερμανία, στο διάστημα αυτό που τελειώσαμε, αρρώστησε η μάνα μου. Ε, ο μπαμπάς μου δεν ήξερε τίποτα, τα αδέρφια του μπαμπά. Εγώ μικρή τότε, είπαν δεν θα το πεις. στο γράμμα, δηλαδή δεν θα πεις ότι είναι άρρωστη και όλα αυτά, θα της περάσει. Εγώ εντωμεταξύ και οι αδερφή μου, πεντέμισι χρόνια μικρότερη, είχα χαζέψει, που να σκεφτώ εγώ ότι να πάω Γυμνάσιο κι αυτά. Ο πατέρας μου δεν ήξερε, μας έστελνε γράμματα, «Τι κάνετε;» γιατί με γράμματα ήταν τότε. Του λέγαμε καλά. μπαμπά, κι εγώ τραβούσα έναν Γολγοθά, μικρό παιδί 11 χρονών, έναν Γολγοθά και δεν

άντεξα κάποια στιγμή και λέω δεν μπορώ πρέπει να το πείτε εσείς, ξέρω εγώ. Ε, μετά ήρθε ο μπαμπάς, εγώ στο μεταξύ δεν πήγα να του πω, όλο αυτό με είχε σαν παιδί στο μυαλό μου, άκουγα κάποιες λέξεις που έλεγε η μάνα μου «θα πεθάνω, θα πεθάνω» και μέσα στο μυαλό μου κυριαρχούσε αυτό. Δεν ήθελα να σκεφτώ κάτι άλλο, να σκεφτώ ότι θα πήγαινα στο δωμάτιο και θα την άφηνα. Αυτή από τα χάπια είχε παρενέργειες, μέσα στο μυαλό της, έλεγε θα πεθάνω κι εμένα σαν σαν παιδί μου ρχονταν, έλεγα να αφήσω τη μαμά μου κι εγώ να πάω; Ε, μετά από κει, τέλος».

Παντρεύτηκε 22 χρονών στο χωριό και απέκτησε δύο παιδιά. Η ζωή της ήταν πολύ περιορισμένη, η διασκέδασή της ήταν να πλέκει και να κεντάει μαζί με τις φίλες της τα βράδια στο σπίτι και να ακούνε τρανζίστορ. Η μητέρα της, όταν ήταν καλά την είχε μάθει να πλέκει, να υφαίνει και να κεντάει και μιλά με υπερηφάνεια για τα δημιουργήματά της, «Εμείς τότε πλέκαμε, έπλεκα το βράδυ, καθόμουνα, ξέρεις είχαμε το τζάκι, μαζευόμασταν οι φίλες, βάζαμε και το τρανζίστορ και πλέκαμε. Υφαίναμε, με είχε μάθει η μάνα μου τα πάντα, τα πάντα. Δηλαδή το πρωί να πηγαίνεις στα πρόβατα, το μεσημέρι ύπνο, το βράδυ ξανά πάλι στα πρόβατα, το βράδυ πλέξιμο, πλέξιμο. Καθόμασταν, ξέρεις, το βράδυ με κάτι φίλες και πλέκαμε, πλέκαμε. Πλέξιμο, κέντημα, αν σου δείξω κάποια κεντήματα, μπορεί να σου κάνω και κάποιο δώρο, θα δεις ότι είναι τόσο ψιλό, ψιλό, ψιλό. Κεντημένο». Θυμάται ότι για πρώτη φορά πήγε βόλτα στα Γιάννενα με μια φίλη της, όταν πλέον ήταν παντρεμένη και ντρεπόταν πολύ.

Ελένη Σκότρα

Η Ελένη, 58 χρονών, μητέρα 2 παιδιών, ήρθε στο σχολείο, θέλοντας να πραγματοποιήσει το όνειρό της να πάρει το απολυτήριο. Στο σχολείο αντιμετώπισε

μεγάλες δυσκολίες στα μαθήματα, γιατί το γνωστικό της επίπεδο δεν συμβάδιζε με τα μαθήματα του Λυκείου. Παρόλα αυτά, όμως, προσπάθησε να αντλήσει όσο μπορούσε περισσότερες γνώσεις

«Έλα που δεν μπορούσα ναα, αφού σου λέω, πήγαινα να κοιμηθώ το βράδυ και λέω κάτσε να δω τι διάβασα, και δεεε δε θυμόμουνα, κι άμα δε θυμόμουνα μια λέξη δεν μπορούσα να προχωρήσω καν. Και σηκωνόμουνα, ξέρεις πόσες φορές σηκωνόμουνα μετά να πάω να βρω το βιβλίο να δω τι τι είναι;»

Ακόμη, εκφράζει παράπονο για ορισμένους καθηγητές που ήταν αυστηροί και δεν έδειξαν κατανόηση στην ηλικία της και στις αδυναμίες της για τις οποίες δεν ήταν η ίδια υπεύθυνη. *«Όχι, θα σας πω εγώ. Δε θέλω ν' αδικήσω κανέναν. Εντάξει, είπαμε και για τον κ. Π, όχι έκανε το μάθημά του, ήταν μια χαρά ο άνθρωπος. Αυτό στάνταρ δεν μπορώ δε θέλω ν' αδικήσω κάποιον από τους καθηγητές, Αλλά κοιτάζε να..., κοιτάζτε να δείτε όταν αρχίσαμε με σας, κάπου μια λέξη, έλεγα εγώ το cum είναι αυτό, εντάξει, το 'βαζα στο μυαλό μου, το άκουσα δέκα φορές, πόσο το διάβασα, λέω εγώ».*

«Δηλαδή εεε το κειμενάκι εκείνο, να βγάλω να μάθω. Δεν έμαθα καμιά λέξη. Πώς θα 'κανα την μετάφραση; Γινόταν αυτό; Πιστεύω το ίδιο ο άνθρωπος το κατάλαβε [γέλιο] αλίμονο, οπότε όταν γράφαμε, ήταν λογικό, μαθαίναμε τοσο. Εγώ έκανα τούτο, αφού κάποια στιγμή στις εξετάσεις, μου μπήκανε δεν ξέρω τι στο κεφάλι μου και εδώ με τράβαγε το κεφάλι κι έλεγα, ωχ, θα πάθω εγκεφαλικό, ήταν μία η ώρα, κάθομαν και διάβαζα, διάβαζα το βράδυ, μπορεί να καθόμουνα μέχρι δύο η ώρα εεε».

Το σχολείο εμπλούτισε τη ζωή της με καινούρια ενδιαφέροντα. *«Κερδίζεις κάποια πράγματα γιατί φεύγεις από έναν χώρο που είσαι στο σπίτι μέσα που εντάξει, πηγαίναμε πίναμε καφέ, έβλεπα και την γειτόνισσα, έβλεπα και την κυρία Βασιλεία απέναντι, έχουμε μια γριά κι έλεγε πηγαίνεις [γέλιο]για καφέ. Φεύγεις και βρίσκεσαι σ' έναν άλλο χώρο που βλέπεις διαφορετικά πράγματα και κάποιους ανθρώπους που τους βλέπεις για πρώτη, τους καθηγητές. Δηλαδή παίρνεις, βλέπεις ο καθένας τι άνθρωπος είναι γιατί κι εσύ όπως ο καθηγητής βλέπει εσένα και σε....»*

«...έβγαλα κάτι απ' αυτό, άνοιξε λίγο το μυαλό μου, είδα κάποια πράγματα, είδα τους καθηγητές».

Οι οικογενειακές της υποχρεώσεις είναι πολλές, ωστόσο θεωρεί ότι ο χαρακτήρας της είναι τέτοιος που δεν της επιτρέπει να επαναπαύεται.

«Να σας πω κάτι εγώ δεν είχα τέτοιο πρόβλημα κι αυτά, κάποια στιγμή μου 'πε ο άντρας μου το 'χεις χαμένο, εγώ αν ήμουν σαν εσένα θα καθόμουν να ξεκουραστώ . Δε θα πήγαινα. Και το πιστεύω, του λέω ότι δε θα πήγαινες εσύ. Εγώ για να κάτσω δέκα ώρες στον καναπέ δεν θα κάτσω. Συγγνώμη, δηλαδή, ναι γιατί να μην πας. Συγγνώμη. Να πάω πρώτον δε μου μένει ώρα, εμένα, δε μου μένει. Για να κοιμηθώ εγώ μεσημέρι, έχω χρόνια. Δεν ξέρω πώς είναι. Εγώ θα κοιμηθώ μετά τη μία. Μου άρεγε, μου άρεγε η κομμωτική μ' άρεγε, δηλαδή μου πιάνει το χέρι, δηλαδή, πιστεύω ότι θα τα καταφέρω. Εγώ κουρεύω τα μικρά της Καίτης, τα κουρεύω εγώ. Κάποια στιγμή τον γιο μου τον κούρευα, όταν ήταν μικρά, μετά εντάζει παν.[...]Εεε θέλω όμως και το 'θελα, θέλω να ξέρω κάτι. Θέλω να προχωρήσω, θέλω να μάθω, δεν μπορώ να κάθομαι, είναι στον άνθρωπο. Δεν μπορώ. Μπορούσα τώρα να μάθω κομμωτική; Δεν ξέρω, τελικά την κομμωτική θα την βάλω μέσα, εννοείται».

Αναφέρεται, επίσης, στις σχέσεις της με τις συμμαθήτριάς της, οι οποίες είναι πολύ θερμές, εκτός από την Χαρά, η οποία ήταν εριστική, όπως λένε, δεν ενδιαφερόταν για τα μαθήματα, αλλά ήθελε μόνο να αντιγράψει. «Ναι, ναι. Και όπως έλεγα, ήρθα εγώ σε αντιπαράθεση που συζήτησα με τη Χαρά. Εγώ λέω ήρθα εδώ πέρα για να μάθω 5 πράγματα. Η Χαρά όταν ήρθε είπε, εγώ ήρθα, λέει, να περνάω την ώρα μου. Εγώ της λέω ήρθα, δεν ήρθα να περάσω την ώρα μου. Αν ήθελα να περάσω την ώρα μου, πήγαινα κάπου αλλού να περάσω την ώρα μου».

Περιγράφοντας την καθημερινότητά της με το σχολείο, εξηγεί πόσο δύσκολο ήταν τον πρώτο καιρό να ξεφύγει από τον έλεγχο της γειτονιάς. «Έβλεπε μια γειτόνισσα κάθε απόγευμα που πήγαινα με την τσάντα και μο λεγε 'Ελένη σε βλέπω κάθε απόγευμα' δε θυμάμαι τι ώρα πηγαίναμαν και μου λέει 'πού πας;' Και λέω πω πω τώρα βρήκα το μπελιά μου. Ποιος ξέρει τι θα πούνε. Ότι πού πάω. Μου λέει 'πού πας προς τα δω καλέ, αφού η κόρη σου είναι προς τα κει, εσύ πού πηγαίνεις εδώ;' Μια φορά κάπου πάω, μια φορά κάπου πάω, ε στον κόρακα. Μια μέρα τσ' είπα κι εγώ, ναι μια μέρα της λέω κι εγώ πάω σχολείο».

Επιπλέον αναφέρεται εκτεταμένα και με υπερηφάνεια στα παιδιά της και ιδιαίτερα στην κόρη της που σπούδασε νηπιοβρεφοκόμος. «Όλη νύχτα, εμένα για το Πανεπιστήμιο τώρα δεν; Αφού έλεγα παιδάκι μου τίποτα και λέω μια φορά για χαλαρώστε λίγο εδώ πέρα λέω μην πάθει και κανένας τίποτα. Πρώτον την υγεία σας και μετά. Όχι να μην αφήσω μαθήματα για τον Σεπτέμβρη γινόταν ο χαμός νααα διαβάζουν

μέχρι τις τρεις τέσσερις η ώρα και μετά να μην τα πιάνει ο ύπνος. Άντε μια χρονιά ακόμα και θα τελειώσει».

Γυρνώντας στα παιδικά της χρόνια, θυμάται τη φτωχική ζωή στο χωριό. «Είχαμε στο χωριό. Είναι μεγάλο το χωριό μας. Ήταν μεγάλο. Ήταν πάρα πολύς κόσμος. Κι είχε τρία δημοτικά; Εγώ πήγαινα στο κεντρικό. Απ' το σπίτι μου να πάω στο κεντρικό έπρεπε να, να περπατήσω τουλάχιστον μισή ώρα. Θυμάμαι κάτι χιόνια παιδιά, μέχρι το γόνατο, μέχρι το γόνατο. Και τι! το θυμάμαι έτσι γιατί τι ταλαιπωρία τραβάγαμαν. Τι ταλαιπωρία τραβάγαμαν. Όπως είπες γρηγορότερα ταλιμπάν. Και πηγαίναμαν με ψωμί και τυρί, μ' ένα τόσο, γιατί το μεσημέρι δεν γυρίζαμε στο σπίτι ήταν πρωί απόγευμα το σχολείο. Και παίρναμαν το ψωμί και το τυρί, τόσο ψωμάκι, για να φάμε. Γι' αυτό ρίζαμε ανάπτυξη, γίναμαν τι να σας πω.»

Από τα σχολικά χρόνια περιγράφει ιδιαίτερα τη φτώχεια και τη βαναυσότητα των δασκάλων. «θυμάμαι μια κοπέλα κάτι είχε κάνει, και την πιάνει μια κυρία, όταν την έσπασε στο ξύλο, την έσπασε στο ξύλο, πραγματικά, κι έκλαιγε, κι εμείς καθόμασταν έτσι, σαν οι γατούλες μη μας έρθει η σειρά μας, λοιπόν, δεν ήταν, αυτό ήταν δηλαδή. Λοιπόν και το θυμάμαι εκείνο και λέω. Τι ήταν αυτό»

Έφυγε για τη Γερμανία με τον άντρα της αλλά δεν μπόρεσε να δουλέψει. Θεωρούσε ότι εμπόδιο γι' αυτό ήταν το γεγονός ότι δεν είχε απολυτήριο και ότι δεν είχε σπουδάσει. «Πάντα το σκεφτόμουνα, γιατί έλεγα εγώ ας πούμε να μην έχω κάτι. Γιατί να μην πάω πιο πέρα. Πάντα. Πήγα στη Γερμανία, κι έλεγα θέλω να δουλέψω, θέλω να κάνω, δεν έτυχε να δουλέψω και του χα κάπως σαν παράπονο, σαν κάτι.»

Έτσι, θεωρεί ότι βρήκε την ευκαιρία, έστω και καθυστερημένα να ακολουθήσει το όνειρό της, αλλά δεν έχει σκοπό να σταματήσει, αφού σχεδιάζει να συνεχίσει σε κάποιο ΙΕΚ, αν δεν μπορέσει στο Πανεπιστήμιο.

Κωνσταντίνα

Η Κωνσταντίνα (61 χρονών) γεννήθηκε στο Κρυφοβό, όπου έζησε εκεί τα παιδικά και εφηβικά της χρόνια. Μια γυναίκα συνταξιούχος, με τρία παιδιά παντρεμένα και με εγγόνια, αποτελεί μια σταθερή παρουσία στο σχολείο. Δείχνει μια γυναίκα

δυναμική, κι ας έχει κάνει εγχείριση στον εγκέφαλο, η συμπεριφορά της θυμίζει μια πολύ νέα γυναίκα. Έρχεται στο σχολείο με υπερηφάνεια, παρόλο που, όπως λέει, στην αρχή αναγκάστηκε να δώσει εξηγήσεις στην γειτονιά για τις καθημερινές εξόδους της. Μιλάει με υπερηφάνεια για τα παιδιά της και κυρίως προσπαθεί να αναφέρει ότι η μία κόρη της είναι καθηγήτρια Αγγλικών. Αν και προσπαθεί να μην το δείχνει, η ασθένειά της την απασχολεί και αναζητεί τρόπους να μην το σκέφτεται και να την αντιμετωπίζει με θετική διάθεση. Το σχολείο συνιστά μια απασχόληση που της δίνει ζωντάνια και αισιοδοξία.

Παράλληλα, όμως, συνδυάζει πολλαπλούς ρόλους. Η ευθύνη του σπιτιού είναι αποκλειστικά δική της, ενώ ο σύζυγος αντιμετωπίζει με χιούμορ αυτή την συνήθεια. Επιπλέον βοηθά τις κόρες της που εργάζονται στις δουλειές του σπιτιού και κρατά τα εγγόνια.

Από πολύ μικρή είχε αναλάβει τις δουλειές του σπιτιού, μαγείρεμα, ζύμωμα για έξι άτομα. Ακόμα βοηθούσε και στα ζώα και στα χωράφια. Θυμάται ότι οι υποχρεώσεις της ήταν πολύ βαριές για την ηλικία της.

«Πήγαινα στο Δημοτικό, να μαγειρέψω, να ζυμώσω, ζύμωνα ψωμί για οικογένεια επτά άτομα. Να πλένω και να πλένω, τέσσερα αδέρφια, ο παππούς, η γιαγιά, η μάνα κι ο πατέρας μου. Και δεν είχαμε, ούτε πλυντήριο υπήρχαν, ούτε τίποτα. Ζέσταινες νερό και έπλενες στα χέρια. Εεε, με ταλαιπωρούσαν πάρα πολύ. Δηλαδή έχω περάσει παιδική ηλικία ταλαιπωρίας, όχι εεε πώς περνάνε σήμερα τα παιδιά, που τα έχουν όλα».

Αν και ήταν πολύ καλή μαθήτρια, ο πατέρας της δεν την άφησε να συνεχίσει στο Γυμνάσιο γιατί θεωρούσε ότι οι κοπέλες δεν χρειαζόταν να πηγαίνουν σχολείο.

«Πήγαν με γράψανε, δεν μ' αφήσανε να πάω γυμνάσιο. Ήτανε ν' αρχίσω, δεν μ' αφήσανε να πάω στο Γυμνάσιο. Οι κοπέλες που πηγαίνουν στην πόλη λέει παίρνουν κακό δρόμο και έμεινα στο χωριό. Δεκαεφτά χρονών παντρεύτηκα, ε μετά, σχεδόν με συνοικέσιο».

Παντρεύτηκε 17 χρονών, έζησε στα Ιωάννινα και απέκτησε τρία παιδιά. Ο άντρας της είχε εστιατόριο, αλλά είχε την άσχημη συνήθεια να πίνει και να την χτυπάει. Θυμάται πολύ άσχημα γεγονότα μπροστά στα παιδιά, να βάζει φωτιά στο σπίτι, την γειτονιά να φωνάζει την αστυνομία, να κλείνει τα παιδιά έξω από το σπίτι. Όμως δεν είχε δική της δουλειά και χρήματα και αυτό δεν της έδινε τη δύναμη να αντιδράσει. Δεν ήξερε

πώς μπορούσε να χωρίσει, ούτε είχε πού να πάει. Σκέφτεται πόσο άσχημες εμπειρίες είχαν τα παιδιά της από αυτή την κατάσταση που έζησαν. Ο άντρας της σταμάτησε να την χτυπάει όταν ο γιος της μεγάλωσε και τον απείλησε ότι θα τον σκοτώσει αν τη ξαναχτυπήσει.

Η ίδια βρήκε δουλειά σε σουπερμάρκετ, αλλά κάποια στιγμή παρουσιάστηκε όγκος στον εγκέφαλο, που ήταν καλοήθης και αφαίρεσε με εγχείρηση. *« Έχω χάσει μνήμη. Δηλαδή πράγματα που έχουν γίνει δεκαπέντε χρονών, να είμαι εγώ παρούσα και δεν τα θυμάμαι. »*. Από τότε δεν μπορούσε να ξαναδουλέψει, κάνει συνεχώς εξετάσεις, ο όγκος ξαναεμφανίστηκε, αλλά είναι υπό έλεγχο και δεν της δημιουργεί πρόβλημα προς το παρόν. *« Χειρουργήθηκα, εννιά χρόνια έχω και δεν μπόρεσα να ξαναπάω για δουλειά γιατί μου πε ο γιατρός ότι θα επιβαρύνω πάρα πολύ, γιατί στα τρία χρόνια υποτροπίασα, ξαναέγινε, πήγα στο Υγείας, έκανα μια ρομποτική δηλαδή, μ' ένα ρομπότ, ένας Άγγλος, το κράτησε για λίγο σταθερό. Ξανά έχει γίνει πάλι, έχει γίνει τώρα, σταθεροποιήθηκε σ' ένα αυτό και δεν μεγαλώνει »*.

Δώρα

Η Δώρα (41 χρονών) γεννήθηκε και μεγάλωσε σε ένα χωριό των Ιωαννίνων. Η απόφασή της να έρθει στο σχολείο σε αυτή την ηλικία ήταν πολύ δύσκολη, ωστόσο, αναγκάστηκε να το κάνει όταν έμεινε άνεργη, καθώς η έλλειψη του απολυτηρίου ήταν ένα επιπρόσθετο εμπόδιο στην αναζήτηση δουλειάς.

Όταν ήρθε στο Νυχτερινό, όπως λέει, είχε μέσα της την εικόνα του αυστηρού σχολείου των παιδικών της χρόνων, γι' αυτό και ήταν επιφυλακτική και το έκανε καθαρά από ανάγκη. Όμως, τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά από αυτό που περίμενε. Βρέθηκε σε μια φιλική ατμόσφαιρα, δέθηκε με τους άλλους μαθητές, οι οποίοι είναι διαφόρων ηλικιών και κυρίως γνώρισε μια ενθαρρυντική συμπεριφορά από τους καθηγητές. Αυτό την έχει ενθουσιάσει κι ενώ δεν της άρεσε ποτέ το σχολείο, τώρα έρχεται κάθε μέρα με μεγάλη χαρά. Είναι κάτι που δεν το κάνει πλέον υποχρεωτικά, αλλά την βοηθάει να ξεφύγει από τα καθημερινά προβλήματα και παράλληλα αποκτά γνώσεις και μαθαίνει συνεχώς καινούρια πράγματα.

« Το αγαπάω αυτό αυτή στιγμή και έχω αποκτήσει και για τους καθηγητές πάρα πολύ, άκρως αντίθετο και με αυτό που ήμουν. Φεύγω να πάω στο σχολείο και μου λέει η

Μαρία που με έχει στη δουλειά, καλά πού πας Φεύγω λέω και σταυρώνεται δεν το πιστεύει. Περνάω ωραία, τους κάνω και γελάνε, τους πειράζω. Κι έχουμε και μια, ένα δέσιμο δηλαδή, δεν πειράζει κανένας κανέναν και βοηθάει ο ένας τον άλλον και θα πάρουμε τηλέφωνο. Έχουμε γίνει μια μικρή ομάδα έτσι αγαπησιάρικη, καλή και θέλω έτσι να συνεχίσουμε, ο ένας να στηρίζει τον άλλον. Αν πει κάποιος εγώ μπορεί να το αφήσω, όχι θα παίρνουμε τηλέφωνα, έλα μην κάνεις απουσίες. Χαίρομαι που το κάνω τώρα, νιώθω ότι το κάνω λίγο συνειδητοποιημένα, ότι θα μου μείνουν πράγματα. Θα τα συγκρατήσω. Και χαίρομαι, μπορεί να κουράζομαι, γιατί είναι κουραστικό, δεν σταματάω καθόλου, αλλά άμα σας πω ότι ξεκουράζομαι εδώ πέρα; Φεύγει το μυαλό από τα προβλήματα, να μην γίνω γραφική, όπως όλος ο κόσμος έχει και από κούραση της εργασίας και από τη ζωή του σπιτιού, νιώθω ότι ξεκουράζομαι».

Αυτό την ενθουσιάζει γιατί όλη της την ζωή αισθανόταν ότι υστερούσε απέναντι σε κάποιον μορφωμένο. Επιπλέον θεωρεί ότι η γνώση επηρεάζει και τον ίδιο τον χαρακτήρα της.

«...βασικά χαίρομαι εγώ σαν Δώρα που θα φτιάξω τον εαυτό μου. Και να ηρεμήσω, γιατί ηρεμείς μέσα από κάποια πράγματα, μαθαίνοντας να μιλάς, δεν έχεις αυτή την αγριότητα, όταν δεν ξέρεις κάποια πράγματα. Βλέπω διαφορά, μπορεί να μην λέω μέσα στο μάθημα κάτι, αλλά παίρνω. Και βλέπω τις διαφορές κι από αυτά που λέμε μαζί, είναι πολύ σημαντικό, μου αρέσει. Τώρα, αν γίνει κάτι και μου χαλάσει όλο αυτό, δεν ξέρω».

Πιστεύει, ακόμη, ότι το απολυτήριο θα την βοηθήσει να βρει καλύτερη εργασία και να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής της. Θεωρεί έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε όλη την πορεία της ζωής της το γεγονός ότι δεν είχε τελειώσει το σχολείο, γιατί οι επαγγελματικές επιλογές της ήταν περιορισμένες.

«Αλλά στεναχωριέμαι γιατί σας είπα πιο πριν, εάν υπήρχαν αυτοί οι καθηγητές που γνώρισα τώρα, θα έκανα άλλα πράγματα. Γιατί στροφάρω, παίρνω πράγματα δηλαδή, δεν είναι ότι είναι εκεί το επίπεδο, θα είχα φτιάξει κι αυτό με στεναχωρεί, όχι τίποτε άλλο δηλαδή, αν και έζησα πολύ ωραία στη ζωή μου. Μόνο γι' αυτό, γιατί είχα τη δυνατότητα μέσα από αυτό που ασχολήθηκα θα ήμουν κάτι» .

Παράλληλα, την διακατείχε πάντα ένα αίσθημα μειονεκτικότητας, ότι υστερούσε έναντι των μορφωμένων. «Εμένα μου αρέσει ο άνθρωπος να με πλησιάζει ως εξής.

Θές να το κάνουμε; Να μου εξηγήσεις. Ή να μου πει έχεις λάθος εκεί ανθρώπινα, θα γίνω καλύτερη, ή αν μου πάει κόντρα, θα γίνω χειρότερη. Ίσως είναι καλό αλλά το έχω σαν χαρακτήρα. Αυτό εμένα μου στοίχισε. Γι' αυτό έχω έρθει πίσω με το σχολείο και το κακό είναι ότι είχα και άρνηση να μάθω. Γι' αυτό και έχω ελλείψεις πολλές, γιατί δεν έχω βάσεις. Δεν έχω βάσεις καθόλου».

«Το αισθάνομαι στην καθημερινότητά μου, στο να συζητήσω με έναν άλλον άνθρωπο που είναι πιο μορφωμένος, να μπορέσω να του απαντήσω. Βέβαια με τις εμπειρίες της ζωής πια, μπορώ να πω κάποια πράγματα, γιατί η ζωή μ' έκανε, ήμουν και τυχερή συναναστρεφόμουν με ανθρώπους διαβασμένους και διάσημους και καθηγητές ακόμη».

Η καθημερινότητά της μπορεί να άλλαξε, καθώς προστέθηκαν οι υποχρεώσεις του σχολείου, αλλά το κάνει με μεγάλη χαρά. Παράλληλα το οικογενειακό της περιβάλλον την ενθαρρύνει, η μητέρα της και η αδερφή της, γιατί δεν έχει παντρευτεί.

«Χάρηκαν. Η μητέρα μου, μου λέει δεν θέλω να το διακόψεις με τίποτε, χαίρεται, το λέει με χαρά, γιατί ξέρει ότι κάτι θα κάνω. Είμαι δραστήριος άνθρωπος κι ότι κάπου θα μπω. Θα κάνω μια άλλη δουλειά, θα φτιάξω κι εγώ τον εαυτό μου,»

Από πολύ μικρή θυμάται τη ζωή της μέσα στο καφενείο των γονιών της να δουλεύει και να προσέχει τη μικρότερη αδερφή της, η οποία παρουσίαζε μία ελαφριά νοητική υστέρηση, κάτι που συνεχίζει ακόμη και σήμερα. Θυμάται ότι δούλευε συνεχώς μέχρι αργά το βράδυ, ενώ για το σχολείο δεν είχε κανένα ενδιαφέρον. 13 χρονών εργάστηκε σε ένα κατάστημα και παράλληλα πήγαινε νυχτερινό Γυμνάσιο.

Συγχρόνως, ασχολήθηκε από νωρίς με τον αθλητισμό και συγκεκριμένα με το ποδόσφαιρο. Έπαιξε στην ομάδα του Πας Γιάννενα και από εκεί στην Εθνική και σε μια αθηναϊκή ομάδα. Για τον σκοπό αυτόν αναγκάστηκε να ζήσει για αρκετά χρόνια στην Αθήνα, όπου έπρεπε να εργάζεται σε διάφορες δουλειές και συγχρόνως να παίζει ποδόσφαιρο. Εξαιτίας της συμμετοχής της στην Εθνική είχε την ευκαιρία να ταξιδέψει σε πολλές χώρες και να γνωρίσει πολλούς διάσημους ανθρώπους. Όπως αναφέρει, θυμάται τη ζωή της συνεχώς να βρίσκεται σε ένα ξενοδοχείο, αλλά αισθάνεται και ιδιαίτερα τυχερή που μπόρεσε να ζήσει όλα αυτά στη ζωή της και να αποκτήσει ξεχωριστές εμπειρίες.

Η επιστροφή της στα Ιωάννινα σήμαινε για εκείνη μια νέα προσπάθεια προσαρμογής και καινούρια αναζήτηση εργασίας. Έκανε διάφορες δουλειές από τις οποίες αισθάνεται ότι αποκόμισε πλούσιες εμπειρίες, ενώ πιστεύει ότι και η ίδια δίνει πάντα τον καλύτερό της εαυτό, προσφέρει στους ανθρώπους και ότι είναι ικανή να πετύχει πολλά πράγματα. Αυτό, όμως, που στεκόταν πάντα εμπόδιο μπροστά της, σε καλύτερες επιλογές εργασίας ήταν το γεγονός ότι δεν είχε απολυτήριο Λυκείου. Την απόφαση να ξαναγυρίσει στο σχολείο την πήρε 41 χρονών και την χρωστάει στην παρότρυνση μίας φίλης της, η οποία είχε τελειώσει πριν λίγα χρόνια Εσπερινό Λύκειο. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι η σκέψη του σχολείου δεν ήταν για εκείνη καθόλου ευχάριστη. Οι αναμνήσεις της από τα πρώτα σχολικά χρόνια είναι άσχημες, θυμάται ότι η αυστηρότητα και η αυταρχικότητα των δασκάλων και των καθηγητών της δημιούργησαν μία γενικότερη άρνηση για μελέτη και τελικά την οδήγησαν να διακόψει το σχολείο. Πιστεύει, όπως δηλώνει, ότι αν είχε τους τωρινούς καθηγητές τότε, θα είχε τελειώσει το σχολείο και θα είχε κερδίσει μια διαφορετική θέση στην κοινωνία.

Μιλώντας για το Εσπερινό Λύκειο εκδηλώνει μια συγκινητική χαρά και ικανοποίηση, καθώς αισθάνεται ότι βρίσκεται σε έναν χώρο που την αντιμετωπίζουν με σεβασμό, υπομονή και ευγένεια. Γνώρισε έναν καινούριο κόσμο, που δεν το είχε φανταστεί και της δίνει χαρά να αποκτά συνεχώς γνώσεις, οι οποίες πιστεύει ότι θα βελτιώσουν τον πνευματικό της επίπεδο και θα κερδίσει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, καλύπτοντας το εσωτερικό κενό και το αίσθημα μειονεκτικότητας που της δημιουργούσε η έλλειψη μόρφωσης.

Επιπλέον, είναι μία γυναίκα που επέλεξε να μην παντρευτεί, γιατί δεν ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία της η ιδέα του γάμου. Ωστόσο, ζει μαζί με την αδερφή της η οποία έχει παντρευτεί και έχει χωρίσει και συμμετέχει στην ανατροφή της κόρης της.

«Δεν θέλω να παντρευτώ με τίποτα ,με πνίγει αυτό το πράγμα, θέλω να είμαι ελεύθερη να κάνω πράγματα».

Ευμορφία

Η Ευμορφία είναι 50 χρονών, αποφάσισε να συνεχίσει το σχολείο, όταν πλέον τα παιδιά της μεγάλωσαν. Μιλάει με πολλή αγάπη για το σχολείο, ήταν κάτι που το είχε

ανάγκη και απωθημένο και προσπαθούσε πάντα να έχει μια καλή σχολική επίδοση. Την ενδιαφέρει να παίρνει καλούς βαθμούς, να γράφει καλά στα διαγωνίσματα και να κερδίζει γνώσεις, γιατί δεν θέλει ο χρόνος που αφιερώνει να πάει χαμένος.

«Σ' όλα τα χρόνια διάβασα, άλλο πότε τα κατάφερα και πότε όχι, έτσι; Άλλα θυμόμουν και πότε όχι, γιατί είχαμε πολλά, έχουμε πολλά στο κεφάλι μας δεν είναι, μόνο το σχολείο. Έχουμε πολλά προβλήματα όλοι, όλοι όσοι κάθε σπίτι έχει και τα προβλήματά του, έτσι δεν είναι; Κι ότι αλλά δεν ξεκίνησα ποτέ στο σχολείο, ήθελα να 'μωνα τυπική, ήθελα πάντα να ήξερα κάποια πράγματα όχι να βασιστώ δηλαδή τι θ' αρπάξω απ' τον ένα κι απ' τον άλλον για να γράψω. Δεν μου άρεσε αυτό ποτέ και ήτανε πολύ καλή εμπειρία, για μένα το σχολείο πάρα πολύ».

Η απόφασή της να πάει σχολείο συνάντησε την αντίδραση του οικογενειακού της περιβάλλοντος, κυρίως από τους συγγενείς του άντρα της, οι οποίες την κατηγορούσαν. Αυτό επηρέαζε αρνητικά και τον άντρα της, αλλά με τον καιρό συνήθισε στην ιδέα. Ιδιαίτερα, αφού είδε πόσο ευχαριστημένη ήταν η ίδια από το σχολείο.

Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι η Ευμορφία μιλάει εκτεταμένα για τον γιο της που είναι γιατρός. Μάλιστα ήταν το πρώτο που ανέφερε την πρώτη μέρα στην τάξη. Επίσης είναι και το πρώτο που αναφέρει στη συζήτηση, τονίζοντας πόσο καλός μαθητής ήταν και πόσο διάβαζε. Μάλιστα τον διαφοροποιεί από τα παιδιά του Εσπερινού που θεωρεί ότι δεν αξίζει να περνάνε σε σχολές όπως η Ιατρική. *«Να και η Ναταλία δήλωσε Ιατρική. Έτσι με 12, Ιατρική. Εμένα ο γιος μου για να τη βγάλει, συγγνώμη, του βγήκαν τα μάτια, έτσι; Κι ακόμα του βγαίνουν, δεν είναι έτσι η Ιατρική. Η Ιατρική δε θέλει σκονάκι όπως εδώ λειτουργούν, εεε λειτουργούν η αλήθεια τώρα να λέγεται, η πρώτη σκονού ήτανε. Εγώ ξέρω, βασικά μη λέμε και ψέματα, έτσι; Θέλει να έχεις μυαλό; Άμα έχεις μυαλό και μπορείς, εγώ της είπα, Ιατρική δε βγαίνει έτσι..Είναι πολύ δύσκολη σχολή, πρέπει να παίρνει το κεφάλι σου βρε παιδί μου, πώς το λένε; Δεν είναι έτσι η Ιατρική, ξέρω απ' το παιδί μου. Κι εγώ το μετάνιωσα που πήγε ο γιος μου στην Ιατρική γιατί βλέπω πόσο πολύ έχει αγωνιστεί, και πόσο αγωνίζεται και τι λούκι τραβάει, και πώς την τελείωσε την σχολή 6 χρόνια ακριβώς το Καλοκαίρι, ούτε μια μέρα παραπέρα Τη ΣΑΣ κιόλας, που ήτανε σκοπιά 2 με 4 ή 4 με 6 το πρωί και το πρωί έδινε μάθημα στο Πανεπιστήμιο. Και ούτε μέρα παραπάνω δεν πήγε, που βλέπεις άλλοι πάνε φοιτητές εεε και 9 χρόνια κι αυτός τελείωσε αμέσως τον Ιούνιο το πτυχίο.[...]*

Δεν είναι έτσι. Εγώ της είπα της Ναταλίας, της λέω 'Είναι πολύ δύσκολα να πας Ιατρική. Και να περάσεις δε βγαίνει'. Εγώ το ξέρω από το παιδί το δικό μου. Η Ιατρική είναι κόλαση. Είναι για δυνατούς μαθητές. Δε βγαίνει η Ιατρική».

Αλλά και για τον δεύτερο γιο της που είναι αστυνομικός μιλάει με καμάρι και γενικά δείχνει πολύ ικανοποιημένη από την ανατροφή των παιδιών της, κάτι που το τονίζει.

Η Ευμορφία διέκοψε το σχολείο στην Αθήνα στην πρώτη Γυμνασίου γιατί η μητέρα της γέννησε τον αδερφό της και αναγκαζόταν να τον προσέχει, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διαβάσει και να χάσει τη χρονιά. *«Εγώ εεε, πήγα μέχρι την Α Γυμνασίου και επειδή η μάνα μου γέννησε κι αυτά μετά τον αδερφό μου, εεε, και φύλαγα τον αδερφό μου, κι αυτά, δεν τα πήγα καλά, έμεινα στην Α Γυμνασίου».*

Παντρεύτηκε 15 χρονών και απέκτησε τους δύο γιούς της, αλλά πάντα ήθελε να τελειώσει το σχολείο και πιστεύει ότι θα μπορούσε να το είχε κάνει γιατί ήταν πολύ καλή μαθήτρια στο Δημοτικό, αλλά διάφορα προβλήματα την εμπόδισαν.

«Κι αφού τελείωσα τις υποχρεώσεις μου και τα παιδιά μεγάλωσαν, είπα κι εγώ να δω , να κάνω κάτι για τον εαυτό μου. Επειδή μου άρεσε να μαθαίνω πράγματα και ήθελα να πάρω και τ' απολυτήριο, γι' αυτό. Γι' αυτό άρχισα να συνεχίσω, ήθελα να συνεχίσω στο σχολείο. Μου άρεσε πάρα πολύ το σχολείο. Και το δεύτερης Ευκαιρίας ήτανε 2 χρόνια όνειρο για μένα και το λύκειο το Εσπερινό μου άρεσε πάρα πολύ.»

«επειδή ήταν ένα απωθημένο να πάρω απολυτήριο και ήθελα να πάω, γι' αυτό και μου άρεσε να μαθαίνω πράγματα».

Το απολυτήριο ήταν ένα όνειρο και για εκείνη και θα ήθελε να συνεχίσει σπουδάζοντας κάτι που να έχει σχέση με τον άνθρωπο. Δεν την ενδιέφερε τόσο να βρει δουλειά, όσο να μαθαίνει καινούρια πράγματα και να μπορεί να προσφέρει και να αξιοποιεί δημιουργικά το χρόνο της. *«Πιστεύω να συνεχίσω, πρώτα ο Θεός. Θέλω, γιατί έτσι μου αρέσει ν' ασχολούμαι. Μ' αρέσει ν' ασχολούμαι, να μην είμαι μόνο στο σπίτι, να κάνω τις δουλειές του σπιτιού, ν' ασχολούμαι με πράγματα και να μαθαίνω πράγματα. Να κάθομαι ν' ακούω πράγματα και να μαθαίνω».*

«Μου αρέσει η Νοσηλευτική γιατί μ' αρέσει να μαθαίνω πράγματα για τον άνθρωπο. Όλοι μας πρέπει να ξέρουμε πράγματα για τον άνθρωπο. Έτσι; Γιατί όχι για να το εξασκήσω σαν επάγγελμα».

Ζωή

Η Ζωή είναι μία κοπέλα που προέρχεται από αστικό περιβάλλον, καθώς γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Ιωάννινα το 1966. Είναι αφοσιωμένη στην ανατροφή της κόρης της που πηγαίνει Γυμνάσιο και παράλληλα δουλεύει στην οικογενειακή επιχείρηση. Είναι μια δουλειά απαιτητική, γιατί ασχολείται με τα λογιστικά, που απαιτούν ειδικές γνώσεις και προσοχή, αλλά έχει φροντίσει με σεμινάρια να αποκτήσει τις απαιτούμενες γνώσεις. *«Ντάξει, τώρα είναι λίγο δύσκολα, όπως όλες οι επιχειρήσεις. Εμένα η δουλειά μου είναι και κουραστική και ψυχοφθόρα, γιατί είναι δύσκολα τα πράγματα. Αλλά την δουλειά που κάνω, δεν την κάνω έτσι τυχαία. Το πάλεψα και σεμινάρια και παντού, όπου έβγαινε, γιατί εγώ κάνω λογιστικά. Εεε, έχω εξειδίκευση. Δηλαδή, κάτι που το κάνω, θα το κάνω, δεν τ' αφήνω στην τύχη θα το δουλέψω. Είμαι και τελειομανής σαν άνθρωπος, σα χαρακτήρας, αυτά».*

Η επιστροφή στο σχολείο της δίνει μεγάλη χαρά και για αυτό τον λόγο αφιερώνει όλο τον ελεύθερο χρόνο της στο διάβασμα. Ωστόσο η προτεραιότητα είναι πάντα η κόρη της. *«Δηλαδή τώρα πια δεν πάω για επαγγελματική αποκατάσταση, το κάνω για δικιά μου προσωπική ευχαρίστηση κι αυτά. Δεν θα χανα τον χρόνο μου να έρχομαι και να φεύγω χωρίς να διαβάζω, χωρίς να γράφω κι αυτά. Ήρθα συνειδητοποιημένη ότι αυτό που κάνω, το κάνω γιατί το θέλω. Ας είναι τέσσερα χρόνια. Κάποια στιγμή να τελειώσω να μην έχω όλη αυτή την πίεση. Γιατί η κόρη μου θα φτάσει Δευτέρα, Τρίτη Λυκείου, θα πρέπει να δώσω βαρύτητα εκεί κι όχι να κάθομαι εγώ τώρα να διαβάζω εε πόσες ώρες. Γιατί χωρίς να διαβάσεις δεν βγαίνει, εγώ τουλάχιστον».*

Πιστεύει μάλιστα ότι αποτελεί θετικό παράδειγμα για την κόρη της. *«Η κόρη μου το χαίρεται πάρα πολύ και καμαρώνει και της κάνει και καλό με την έννοια ότι να βλέπει τη μαμά να προσπαθεί. Να έχει στόχους, δηλαδή έχει καλό παράδειγμα, έχει πρότυπο, ντάξει η μαμά που είναι όλη μέρα, που δουλεύει και κάνει, αλλά και αυτό που δεν έκανε κάτι στη ζωή της για τον χι ψι λόγο και χαίρεται πάρα πολύ. Ο σύζυγος μου έλεγε τι το θέλεις, ντάξει, τώρα πίσω πίσω, αλλά ντάξει, όταν του είπα ότι θα το κάνω, δεν μου έφερε αντίρρηση. Δεν μπορώ να πω, το περιβάλλον μου, το βλέπουνε θετικά».*

Στο σχολείο είναι η καλύτερη μαθήτρια, δείχνει μεγάλο ζήλο και προσπαθεί να βγάλει υψηλό βαθμό. Χαίρεται σαν παιδί για την επιτυχία της και ιδιαίτερα όταν πήρε το αριστείο της τάξης. Καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια για τα μαθήματα και θέλει ο κόπος της να μην πάει χαμένος. Ωστόσο, με τους υπόλοιπους μαθητές δεν

διατηρεί καλές σχέσεις. Είναι επικριτική, τη θεωρούν υπεροπτική και συχνά δημιουργούνται εντάσεις μεταξύ τους.

Ακόμη, εκδηλώνει μεγάλη επιθυμία να συνεχίσει και στο Πανεπιστήμιο. Ιδιαίτερα της αρέσει η Ψυχολογία, αλλά γνωρίζει ότι κάτι τέτοιο είναι ανέφικτο γιατί δεν υπάρχει τέτοια σχολή στην πόλη μας. *«Εμένα μ' αρέσει πολύ Ψυχολογία. Την επόμενη χρονιά θα δίνει η κόρη μου. Είπαμε να κάνω κάτι, αλλά δεν είναι εύκολο να αφήσεις το σπίτι σου».*

Από τα παιδικά της χρόνια θυμάται την αυστηρότητα του πατέρα της, ο οποίος ήταν εισπράκτορας στα αστικά. Από μικρή βίωνε τον περιορισμό που της επέβαλε λόγω του φύλου της και για αυτό τον λόγο προσπάθησε να αντιδράσει διακόπτοντας το σχολείο. Έτσι δεν συνέχισε στο Λύκειο, παρόλα αυτά έχει μετανιώσει για αυτή την απόφαση. Ιδιαίτερα σκέπτεται ότι θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει έναν άλλο επαγγελματικό δρόμο. Επιπλέον αισθανόταν πάντα ότι είχε αφήσει μία εκκρεμότητα που έπρεπε να τελειώσει. Παντρεύτηκε 21 χρονών, αλλά πάντα ήθελε να τελειώσει το σχολείο. Απέκτησε την κόρη της μετά από 15 χρόνια και αφοσιώθηκε στην ανατροφή του παιδιού της. *« Η μικρή ήτανε μικρούλα, με είχε πιο πολλή ανάγκη, τώρα τις ώρες που έρχομαι εγώ εδώ εκείνη πάει φροντιστήριο, δεν της στερώ, δεν κάνω αυτό που μου αρέσει εμένα και εις βάρος του παιδιού μου. Απλά γιατί το χα μετανιώσει κι έλεγα πάντα θα το κάνω, θα το ολοκληρώσω».*

Η πατρική της οικογένεια δεν την αποθάρρυνε να συνεχίσει το σχολείο. Αντίθετα, ο πατέρας της την παρακαλούσε να μη διακόψει. *«Ναι, δηλαδή για να βγούμε έπρεπε να λείπει ο πατέρας με το δρομολόγιο. Ο πατέρας μου ήθελε να σπουδάσουμε, με παρακαλούσε, ήθελε να το κάνουμε. Τώρα πια μου λέει, δεν είναι αργά αφού το θέλεις, αλλά ήτανε άνθρωποι που το ήθελαν, δεν ήταν της άποψης ότι τα κορίτσια δεν σπουδάζουνε, δεν κάνουνε. Εντάξει η καταπίεση υπήρχε, ήμασταν εμείς τρία κορίτσια, καταλαβαίνεις. Όλες παντρευτήκαμε εκεί στα 18-19».*

Γιούλα

Η Γιούλα έχει πλέον περάσει στο Πανεπιστήμιο, στο Φ.Π.Ψ. Ιωαννίνων και έχει τελειώσει ήδη το πρώτο έτος. Παρακολουθεί τα μαθήματα με μεγάλο ζήλο, τα οποία

μπορεί να της φαίνονται δύσκολα, αλλά έχει περάσει όλα τα μαθήματα. Είναι πολύ ευχαριστημένη και αισθάνεται ότι ένας καινούριος κόσμος γεμάτος προκλήσεις ανοίχτηκε μπροστά της. Ήταν το μεγάλο της όνειρο που κατάφερε να γίνει πραγματικότητα. Όμως προσπάθησε πολύ για να τα καταφέρει, διάβασε με όλες της τις δυνάμεις προκειμένου να καλύψει τα κενά μάθησης και να δώσει Πανελλήνιες.

Γεννήθηκε το 1965 και έχει δύο παιδιά. Έναν γιο, 26 χρονών, και μία κόρη που πηγαίνει στη Δευτέρα Γυμνασίου. Είναι πάντα αφοσιωμένη στην ανατροφή των παιδιών της, δίνει μεγάλο ενδιαφέρον για την πρόοδό τους στο σχολείο. Αποφάσισε να ξαναρχίσει το σχολείο γιατί ήταν πάντα μια κρυφή της επιθυμία. Της αρέσει να μαθαίνει συνεχώς καινούρια πράγματα και δε θέλει να ξοδεύει άσκοπα το χρόνο της, ιδιαίτερα τώρα που είναι συνταξιούχος. Γι' αυτό και αποφάσισε να συνεχίσει τις σπουδές και μετά το Λύκειο στο Πανεπιστήμιο.

Αφού άλλαξε διάφορες εργασίες, τελικά έπιασε δουλειά στο εργοστάσιο της «Δωδώνης», όπου έμεινε έως ότου συνταξιοδοτήθηκε. Θεωρεί ότι εργάστηκε σκληρά προσπαθώντας να καλυτερεύσει τη ζωή της και να ξεφύγει από τη φτώχεια των παιδικών της χρόνων. Είναι αυτοδημιούργητη και γι' αυτό τον λόγο είναι ικανοποιημένη από τον εαυτό της. Ακόμη και το γεγονός ότι εργάστηκε τόσα χρόνια στη «Δωδώνη» πιστεύει ότι δεν ήταν τυχαίο, καθώς είχε μία πολύ καλή παρουσία στον χώρο της εργασίας της. Ξεκίνησε, μάλιστα, από τα ψυγεία, όπου η δουλειά ήταν πολύ σκληρή και ιδιαίτερα για μια γυναίκα. Όμως, με την υπομονή και την επιμονή της κατάφερε να πάει αργότερα σε καλύτερο πόστο και έτσι η ζωή της βελτιώθηκε. Άλλωστε κατάφερε να πάρει σύνταξη πολύ νωρίς και αυτό της έδωσε ώθηση να αναζητήσει καινούρια ενδιαφέροντα.

Όταν ήταν πέντε χρονών πέθανε ο πατέρας της. Η μητέρα της είχε πρόβατα στο χωριό, αντιμετώπιζαν πολλές οικονομικές δυσκολίες και επιπλέον είχε και έναν αδερφό άρρωστο. Αυτές οι άσχημες συνθήκες ζωής ήταν και ο λόγος που δέχτηκε να αρραβωνιαστεί με προξενιό όταν πήγαινε στην Α Λυκείου, ελπίζοντας ότι θα ξεφύγει από το άσχημο οικογενειακό περιβάλλον. *«Οικονομικοί ας πούμε, η τώρα η μάνα μου είχε κάτι πρόβατα τώρα μες στην ταλαιπωρία, μες στ' αυτά, όλα τα χρόνια. Και ήταν μια ευκαιρία ας πούμε να ξεφύγω. Και οικονομικά και απ' όλα».*

Έτσι διέκοψε και το σχολείο. Χώρισε όμως πριν παντρευτεί, αλλά δεν ξαναγύρισε στο σχολείο γιατί ντρεπόταν. Εκείνη την εποχή θυμάται ότι ήταν μεγάλη ντροπή να χωρίσει μια κοπέλα, «είχα αρραβωνιαστεί. Και σταμάτησα το σχολείο. Και μετά χώρισα. Και μετά ντρεπόμουνα να πάω σε κείνο το σχολείο. Κατάλαβες; Γι' αυτό το σταμάτησα. Και μετά πέρασαν τα χρόνια».

Άρχισε να εργάζεται από μικρή, παντρεύτηκε είκοσι χρονών κάποιον πολιτικό πρόσφυγα από τη Ρωσία. Από τότε έζησε μια ευτυχισμένη ζωή και αισθάνεται πολύ όμορφα που μπόρεσε μέσα σε τριάντα χρόνια, ξεκινώντας από το μηδέν, να δημιουργήσει μια μικρή περιουσία. «Δουλεύαμε, φτιάχναμε, δουλεύαμε, φτιάχναμε κι εγώ έχω την ηθική ικανοποίηση ότι βρε παιδάκι μου, δούλεψα, έφτιαξααα, δεν πέρασε η ζωή μου έτσι στα χαμένα να τη σπαταλήσω έτσι δεν είχα τίποτα. Δηλαδή είμαι ικανοποιημένη. Αυτό βλέπω απ' όταν παντρεύτηκα και μετά η ζωή μου άλλαξε πάρα πολύ. Ίσως και αυτό είμαι γιατί πέρασα δυσκολία και μπορώ να εκτιμήσω τα πράγματα πώς είναι, και να είμαι ικανοποιημένη δηλαδή μ' αυτά που έχω. Γιατί άμα δεν περάσεις και δύσκολα, δεν μπορείς να εκτιμήσεις».

Θεωρεί τον εαυτό της τυχερό που έχει έναν σύζυγο που την βοηθά και της συμπαραστέκεται σε όλα. Μέσα από το σχολείο και τις σπουδές, αν καταφέρει να συνεχίσει, πιστεύει ότι θα αυξήσει τα ενδιαφέροντα της και θα γεμίσει το χρόνο της. Επιπλέον θα πραγματοποιήσει το χαμένο της όνειρο για το σχολείο που τόσο νωρίς εγκατέλειψε.

«Δηλαδή άμα είναι όλα ρόδινα στη ζωή σου με την παραμικρή αναποδιά, το βάζεις, σε παίρνει από κάτω μετά. Ενώ όταν έχεις περάσει τα ζόρια, δε σε πτοούν τώρα τα ψιλοπράγματα. Γιατί πιστεύω ότι αυτό είναι πολύ , είναι έχω περάσει πάρα πολύ δύσκολα στα παιδικά μου χρόνια και ας πούμε και είμαι δυνατή δεν το βάζω εύκολα κάτω. Και προσπαθώ δε θα αρνηθώ, να πω ωχ τώρα τι θα κάνω. Να δυσκολευτώ λίγο και νααα με πάρει, όχι προσπαθώ , προσπαθώ, προσπαθώ. Δεν εεε Αλλά με βοηθάει πολύ κι ο άντρας μου, δε μπορώ να πω και με στηρίζει, και ψυχολογικά καιεε μια καλή κουβέντα να σου πει ο άλλος, δε θες τίποτα. Γιατί δεεε ο άντρας μου σκέφτομαι καμιά φορά και λέω μπορεί να ήμουν τόσο άτυχη αλλά είμαι τόσο τυχερή που... καμιά φορά λέω μήπως συμβεί κάτι και ξέρεις μου 'ρθουν πάλι τα πάνω κάτω. Δεν ξέρω , το φοβάμαι αυτό, αλήθεια. Δεν μπορεί να ναι, δεν να είναι όλα τόσο έτσι.....»

Ασημίνα

Η Ασημίνα (58 χρονών) ήρθε στο σχολείο, ακολουθώντας ένα όνειρο ζωής. Αναφέρει μάλιστα ότι το χρωστά στην μικρότερη από τις τρεις κόρες της, η οποία, όταν πέρασε στην Ιατρική, γνωρίζοντας την επιθυμία της για το σχολείο, την έγραψε στο σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας ως δώρο. *«Ναι, μόλις πέρασε Πανεπιστήμιο, είχαν βγει τ' αποτελέσματα της ήρθε και μου λέει, 'Μαμά σου έκανα ένα δώρο. Όλα τα χρόνια μου έκανες εσύ τώρα, λέει, θα σου κάνω εγώ.' Τι αγάπη μου; Της λέω. Λέει πήγα και σε έγραψα μου λέει στο σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας και θέλω να πας. Εεε το χάρηκα εγώ, ξεκίνησα και πήγα. Χάρη στην κοπέλα αυτή. Τέλος πάντων, και το ήθελα.»*

Αντίθετα, οι μεγάλες κόρες της δεν συμφώνησαν ποτέ για την απόφασή της να πάει σχολείο και θεωρούσαν ότι τις ντροπιάζει., *«Η γειτονιά εδώ. Ντρεπόμουνα. Ντρεπόμουνα, κάθε απόγευμα πού θα πας τι θα κάνεις; Εεε είναι πολυκατοικία βέβαια δεν έδιναν και τόση σημαία. Αλλά είχανεεε, τα χαν πει, λίγο τα παιδιά μου, λίγο από δω, λίγο από κει. Οι δικοί μου, 'Τι χαλεύεις να πας σ' αυτή την ηλικία;' //ναι, ναι// 'Και τι κάνεις εκεί πέρα; Και δεν ντρέπεσαι, και δεν κάνεις'. Εγώ τα πέρασα με τα κορίτσια τα μεγάλα, τα μεγάλα τα παιδιά».*

Η εγγονή της όμως της συμπαραστέκεται: *«Εμένα μου λεγε η μεγάλη η κοπέλα, η εγγονή μου, 'καλά τη γιαγιά, μαλώνεις τη γιαγιά που πάει στο σχολείο; Αυτό είναι πολύ ωραίο πράγμα και μπράβο της της γιαγιάς που μαθαίνει και κάνει. Αντί να της συμπαρασταθείς τη μαλώνεις συνέχεια και της λες τι διαβάζεις και τι κάνεις και τι αφτώνεις;' Μου τα λεγε πάλι η κόρη μου, έτσι κι έτσι μου 'πε η Πηνελόπη».*

Στο σχολείο, αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες γιατί τα μαθήματα ήταν δύσκολα και επιπλέον δεν είχε δυνατή μνήμη και αδυνατούσε να τα συγκρατήσει. Ωστόσο, είναι πολύ ικανοποιημένη που κέρδισε όλες αυτές τις γνώσεις. *«όταν ήρθαμε εδώ να πέσεις στην αριθμητική, να πέσεις στα Μαθηματικά [...] Ένα μυαλό κουρασμένο το δικό μας. Πολλά κενά. Τώρα πήραμε, τώρα πήραμε, τώρα πήραμε».* *«Διάβαζα, διάβαζα, τα γραφα με τη σειρά, αν δεν έκανα τα σκονάκια μου δεν μπόραγα».*

Περιγράφει τη ζωή της γεμάτη δυσκολίες από τα παιδικά της χρόνια στα Σύβοτα . Σε ηλικία πέντε χρονών πέθανε ο πατέρας της και η μητέρα της έπρεπε να αναθρέψει τα δυο παιδιά της μαζί με τα τρία παιδιά από τον προηγούμενο γάμο του. Θυμάται

μεγάλη φτώχεια και θλίψη. Το σχολείο το διέκοψε αναγκαστικά τελειώνοντας το δημοτικό, καθώς λόγω της φτώχειας δεν μπορούσε να συνεχίσει στο Γυμνάσιο που βρισκόταν στην Ηγουμενίτσα.

« Εγώ είχα τελειώσει το Δημοτικό. Γιατί δεν προχώρησα; Έεε οι εποχές εκείνες ήταν δύσκολες. Κανείς δεν προχωρούσε. Πρώτον και κύριον εμένα μόλις είχα τελειώσει το σχολείο πέθανε ο πατέρας μου. Δεν είχα περιθώρια., να έχω επιλογές να πάω γυμνάσιο».

Σε ηλικία δεκατριών ετών η μητέρα της την πάντρεψε στα Γιάννενα και η Ασημούλα ένιωσε ότι το έκανε για να την ξεφορτωθεί. Ο σύζυγός της την υποβίβαζε και την υποτιμούσε για την αγραμματοσύνη της.

«Παντρεύομαι. Ένας γάμος δύσκολος. Πολύ δύσκολος Δεν πήγα σχολείο. Πού να πήγαινα τότε σχολείο. Δύσκολα, πολύ δύσκολες εποχές. Αλλά το απωθημένο μου, μέσα πάντα ένιωθα μειονεκτικά. Γιατί να μην πάω, γιατί να μην κάνω. Και ο τρόπος, έναν άντρα να σε βρίζει, να πει, να κάνει και σου λέει Είσαι τούβλο βρε, είσαι αγράμματη βρε, είσαι εκείνο είσαι τα' άλλο, και να σε μειώνει. Αυτά μέσα σου σε πληγώνουν».

Η Ασημίνα χώρισε και επανασυνδέθηκε με την πρώτη της αγάπη αλλά δεν έδειξε διάθεση να μιλήσει για αυτό τον τομέα της ζωής της. *«Και δύσκολα χρόνια για μένα πάρα πολύ. Προσωπικά εμένα, εμένα, προσωπικά εμένα. Για μένα μιλάω, προσωπικά, πολύ δύσκολα. Γιατί ήταν μια μετάβαση της ζωής μου πολύ δύσκολη».*

Αντωνέτα

Η Αντωνέτα γεννήθηκε το 1969 στο Τεπελένι της Αλβανίας, έχοντας ένα πρόβλημα με το πόδι της που την έκανε να κουτσαίνει. Έτσι θυμάται από πολύ μικρή να μπεινοβγαίνει στα νοσοκομεία και εγχειρήσεις. Ο πατέρας της ήταν δάσκαλος και της μετέδωσε την αγάπη για τα γράμματα. Ήθελε να σπουδάσει, αλλά δεκάξι χρονών ερωτεύτηκε και τα εγκατέλειψε όλα για να παντρευτεί.

«Ήμουν μια κοπέλα στα δεκάξι της, γεμάτη πάθος για τη ζωή ,αλλά χωρίς ωριμότητα για να σκέφτομαι για το καλό μου, ερωτεύτηκα και σταμάτησα το σχολείο, αφήνοντας έτσι χωρίς να το καταλάβω ανοιχτούς κύκλους. Στη συνέχεια απέκτησα οικογένεια και

αφοσιώθηκα ολοκληρωτικά σ' αυτή. Ήθελα να προσφέρω μια καλύτερη ζωή και στα παιδιά μου και αναγκάστηκα να μεταναστεύσω σε μια άλλη χώρα».

Όταν ήρθε μετανάστρια στην Ελλάδα έμενε σε συγγενείς αρχικά που είχαν εδώ και έκανε διάφορες δουλειές, αλλά δεν είχε διάθεση να μιλήσει γι' αυτό. Κυρίως μιλούσε για την αγάπη της για το βιβλίο, το οποίο δεν άφησε ποτέ από τα χέρια της και για το όνειρό της να ξαναπάει σχολείο. Ήταν τόσο μεγάλη η επιθυμία της, που κάθε βράδυ έβλεπε όνειρο ότι πηγαίνει σχολείο. Μάλιστα, όταν ήρθε σχολείο αισθανόταν ότι επαναλαμβάνονταν όσα άφησε στη μέση στην Αλβανία, ότι ήταν ίδια η τάξη με τα ίδια παιδιά.

«Πάντα μέσα μου ήταν φωλιασμένο το απραγμάτευτο και μισό όνειρό μου να τελειώσω το σχολείο. Το συνειδητό και ασυνείδητο συνωμοτούσαν και κάθε βράδυ στον ύπνο μου κοιτούσα το ίδιο όνειρο, πως συνεχίζω το σχολείο που το είχα σταματήσει.. Τα χρόνια περνούσαν, η ζωή με τα ανεβοκατεβάσματά της συνεχίζει, οι υποχρεώσεις μου λιγόστευαν, αλλά οι καλύτεροί μου φίλοι τα βιβλία πάντα μαζί και δίπλα μου. Αλλά μια πρωινή ημέρα ζύπνησα διαφορετικά, με άλλα θέλω και πρέπει και με πολλή δύναμη αποφασισμένη για μια άλλη ευκαιρία στον εαυτό μου και με σκοπό να κλείσω ό,τι ανοιχτούς κύκλους εκκρεμούσαν».

Αφού τα παιδιά της μεγάλωσαν, αποφάσισε να επιστρέψει στο σχολείο και να κλείσει τους κύκλους που αισθανόταν ότι είχα αφήσει ανοιχτούς.

«Ξεκινώντας από το μεγαλύτερο μου μέσα μου όνειρο, το σχολείο και την απεριόριστη αγάπη για γνώσεις και για τα βιβλία. Και έτσι για ένα ανεξήγητο λόγο μπαίνω σε μια αίθουσα που μόνο μία θέση ήταν άδεια, με περίμενε όπως τότε, το ίδιο θρανίο. Ξεκίνησα με την ίδια θέληση, πάθος, αγάπη τελικά τίποτα δεν είχε αλλάξει μέσα μου περνώντας τα χρόνια. Και για ένα άλλο παράξενο λόγο το όνειρο που με βασάνιζε κάθε νύχτα σταμάτησε έτσι απλά».

«Ευχαριστώ τη ζωή, το σύμπαν, τον Θεό που με τα βιώματα, τα παθήματα, τα μαθήματα συνωμοτούσαν να μην χαθώ, με βοηθούσαν να ολοκληρωθώ με αποτέλεσμα να γίνω πιο δυνατή, πιο αγωνίστρια και να συνεχίζω».

Τώρα διαβάζει συνεχώς για να δώσει σε λίγες μέρες εξετάσεις για να αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα.

Αλκινόη

Η Αλκινόη 62 χρονών είναι μια γυναίκα που μιλάει για τη ζωή της και κλαίει. Γυρνάει συνεχώς στο παρελθόν, μιλάει για την μετανάστευση στην Γερμανία και για τη ζωή της εκεί. Στην αφήγησή της το παρόν διαπλέκεται με το παρελθόν. Δεκατεσσάρων χρονών έφυγε για την Γερμανία, να δουλέψει κοντά στην μητέρα της. Έφτασε νύχτα, αλλά την άλλη μέρα το πρωί πήγε για δουλειά στο εργοστάσιο. Δούλευε σκληρά, εκεί μεγάλωσε, παντρεύτηκε και γέννησε τα παιδιά της. Μιλάει για την Γερμανία καθημερινά, μέσα στο μάθημα και όλες οι αναφορές της σε τωρινά γεγονότα γίνονται αναφορικά με το παρελθόν. Συγκρίνει συνεχώς της ζωή στην Γερμανία και στην Ελλάδα και κυρίως κατακρίνει τους μικρότερους μαθητές που θεωρεί ότι δεν αντιλαμβάνονται και δεν εκτιμούν τα αγαθά που τους έχουν δοθεί χωρίς να κοπιάσουν. Έτσι τσακώνεται συχνά μέσα στην τάξη με τους συμμαθητές της για τα πάντα, γιατί δεν διαβάζουν, γιατί δεν παίρνουν βιβλία και φέρνει τον εαυτό της ως παράδειγμα. Αυτό, όπως είναι αναμενόμενο, την καθιστά μια ενοχλητική παρουσία για τους μικρότερους μαθητές.

Ωστόσο, η Αλκινόη είναι μια εξαιρετικά ευαίσθητη γυναίκα, που την επηρεάζει πραγματικά η γνώμη των άλλων για την ίδια και παραπονιέται για την συμπεριφορά των συμμαθητών της. Την στεναχωρεί μάλιστα να σχολιάζουν την ηλικία της, γιατί είναι η πιο μεγάλη στην τάξη. Επίσης, την ενδιαφέρει να έχει την εικόνα της καλής μαθήτριας. Κάθεται στο πρώτο θρανίο και γράφει συνεχώς από τον πίνακα, ώστε να είναι απασχολημένη και να μην χρειαστεί να διαβάσει ή να απαντήσει. Επίσης, θέλει να γράφει καλά στα διαγωνίσματα, γιατί ντρέπεται να δώσει άσχημο γραπτό. Δεν την ενδιαφέρει αν αντιγράψει, αρκεί να μην την καταλάβουν οι καθηγητές.

«Τους αρέσει πολύ. Μου λένε θα σταματήσεις άμα αγχώνεσαι, θα σταματήσεις. Του λέω, έλα βρε Αντρέα, (ο γιος) δείξε μου λίγο στη Γεωμετρία, τι θα μου δείξει, αφού δεν τα καταλαβαίνω. Και ξέρουν αυτοί ότι δεν τα καταλαβαίνω. Και δεν ξέρουν ότι είναι σκονάκι αυτό που γράφει η Ελένη, ή όποιος το γράφει; Αλλά βαθμολογούνε με το σκονάκι. Εκεί εγώ, τι κακό ελάττωμα έχουμε, δεν μπορώ και δεν αντέχω την αδικία, όπου να 'ναι αυτή. Θέλεις να 'ναι εκεί, θες εκεί, θες εκεί, εγώ δεν την αντέχω την αδικία, αντιδρώ, σε όλη μου τη ζωή αντιδρούσα στην αδικία. Δεν θέλω να αδικήσω κανέναν. Προτιμώ να αδικηθώ εγώ κι όχι ο άλλος, πώς το λένε. Είμαι αντίθετη στην

αδικία. Πώς το λένε. Δεν ξέρω πώς το έχω πάρει έτσι, επειδή έχω αδικηθεί στη ζωή μου, έχω περάσει πολύ άσχημα στη ζωή μου, [κλάμα] και δεν θέλω να συμβαίνει».

Από την άλλη, διψάει για γνώση ιδιαίτερα για την Ιστορία και ό,τι έχει σχέση με την αρχαιότητα, γι' αυτό και αγαπά ιδιαίτερα τα Αρχαία Ελληνικά και την Ιστορία.

«Είναι καημός αυτός, μεγάλος καημός με τα γράμματα εγώ. Πολύ τ' αγαπάω και μ' αρέσει να βλέπω παιδιά, όπως είναι η Αλεξάνδρα, ας μην είναι δικό μου παιδί, ελληνάκι να είναι να πηγαίνει μπροστά. Θέλω οι Έλληνες αν είναι, όλοι οι Έλληνες να τελειώναν Πανεπιστήμιο. Κι ας φυλάνε κατσίκες. Δεν έχει καμία σχέση, τι δουλειά θα κάνεις, αλλά το Πανεπιστήμιο να το βγάζαν όλοι. Γι' αυτό και τα παιδιά μου βγάλαν όλα Πανεπιστήμιο. Τους λέω θα πάτε, αν ήταν για σχολές μηχανικών και τέτοια, καθόμουν στη Γερμανία εγώ, δεν ερχόμουν εδώ. Θα ναι και πιο καλά, δεν θα είχα αρρωστήσει καταρχήν. Αρρώστησα από τον καημό μου. Χαίρομαι που τα ελληνάκια είναι, άμα τα βλέπεις και τα πάρεις με το καλό είναι πολύ καλά, πολύ έξυπνα. Θέλουν λίγο να τα προωθήεις, κι εγώ τα παιδιά μου τα προώθησαν, ποτέ δεν τα άφηνα να φέρνουν γύρες και να μην διαβάσουν ποτέ. Πρώτα τα μαθήματά τους, μετά τα υπόλοιπα. Και ποτέ δεν δωροδόκησα παιδιά, να τους αφού έβγαλες 18 τώρα, να σου πάρω κάτι. Μου έλεγε μαμά πήρα 19. Ναι και; Για ποιον το πήρες για τη μαμά σου ή για σένα; Όχι για μένα».

Συνταξιούχος, ζει μαζί με τον σύζυγό της, αλλά και την οικογένεια του γιου της που έχει δύο μικρά παιδιά. Όπως, λέει για οικονομικούς λόγους δεν μπορούν να ζήσουν μόνοι τους, έτσι βοηθά στην ανατροφή των εγγονιών της και πολλές φορές δεν έρχεται στο σχολείο όταν χρειάζεται να τα κρατήσει. Παραπονιέται, επίσης, διαρκώς για την υγεία της, ότι έχει διαβήτη, ότι έχει κάνει τρία χειρουργεία, γι' αυτό και αισθάνεται ότι δεν έχει δυνάμεις και ορισμένες φορές δεν μπορεί να παρακολουθήσει και να καταλάβει το μάθημα. Παρά, όμως, τη συνεχή γκρίνια της Αλκινόης, οι συμμαθήτριάς της, οι συνομήλικες, την αγαπούν, την δέχονται με τα ελαττώματα της και είναι μέρος της ομάδας τους.

Ως μαθήτριά είναι πολύ υπερήφανη που πηγαίνει σχολείο και η οικογένειά της την ενθαρρύνει. Αναγκάστηκε να το κόψει όταν έφυγε για την Γερμανία και δεν μπόρεσε να μάθει καλά ελληνικά και ορθογραφία. Αυτός ήταν ο πρώτος λόγος που ξανάρχισε

στο σχολείο, ήθελε να μάθει να γράφει χωρίς ορθογραφικά λάθη. Μάλιστα αυτή την αγάπη για την Ελλάδα προσπάθησε να την μεταδώσει και στα παιδιά της. *«Δεν σου είπα όμως γιατί πήγα σχολείο, για να μάθω να γράφω σωστά Ελληνικά. Είναι το μεράκι μου. Πώς γράφω όμως τώρα, πώς μπορώ να μάθω; Να μάθω να γράφω σωστά ελληνικά. Ήταν ο καημός μου».*

Αλλά και ως Ελληνίδα στην Γερμανία εργάστηκε για την υπεράσπιση των ελληνικών θεμάτων και κυρίως για την δημιουργία ενός ελληνογερμανικού σχολείου, όπου θα μπορούσαν τα ελληνόπουλα να διδάσκονται και ελληνικά. Επισημαίνει ότι το σχολείο αυτό υπάρχει ακόμη και σήμερα, ενώ η αρωγή του ελληνικού κράτους ήταν ελάχιστη.

«Κι όταν έφεραν τους καθηγητές από πάνω από το Αριστοτέλειο και μας μίλησαν για τα φύλλα τα ελληνικά, πώς ήρθαν και πώς πήγαν για όλο αυτό το θέμα, ποια ήταν η Μακεδονία. Εγώ ήξερα, οι άλλοι ήταν τελείως άσχετοι. Πήραμε μετά, είχαμε νοικιάσει πούλμαν και είχαμε πάει στην Πρεσβεία να διαμαρτυρηθούμε. Έχουμε πολύ αγωνιστεί εκεί πέρα. Έχουμε κάνει μεγάλους αγώνες. Ήμουν στο σύλλογο γονέων ήμουν και στη γυναικεία ομάδα της κοινότητας της πόλης μας . Ο Αβραμόπουλος ήτανε πρόξενος τότε, με αυτόν έχω συνομιλήσει εγώ. Εγώ που με βλέπεις με τον σύλλογο γονέων, στην πόλη τη δική μας, τον είχε δείξει μετά και πήγαν και καπελώθηκαν, εγώ με τη δουλειά μου και τα παιδιά μου φτιάξαμε ένα σταθμό ή ελληνογερμανικό ή γερμανοελληνικό. Έκαναν και ελληνικά και γερμανικά στο παιδικό αυτό και το ονομάσαμε μου λένε πώς το λέγαν αυτό, πώς θα το ονομάσουμε; Να το ονομάσουμε, θα το ονομάσουμε χιτς που λένε αυτοί, ελάφι, θα το ονομάσουμε «Ελάφι» τον παιδικό σταθμό. Κοιμόταν εκεί, όλη την ημέρα. Είχαν και ελληνίδα παιδαγωγό, δηλαδή νηπιαγωγό, σε παιδικό σταθμό ήταν αυτό και γερμανίδα και ελληνίδα. Και ξένα παιδάκια και υπάρχει ακόμα και το χει δείξει τώρα τελευταία. Όταν ξεκίνησε, ήμουνα εγώ κι ο σύλλογός μας και πιο πολύ εγώ. Έχανα ώρες εγώ και πήγαινα και είχα συνάντηση με τον Αβραμόπουλο γιατί έπρεπε να εγκριθεί από την Ελλάδα, το Υπουργείο Παιδείας, Το Υπουργείο Παιδείας της Γερμανίας, για να μπορέσουμε να το φτιάξουμε».

Επίσης, τονίζει τον ρατσισμό που άρχισε να αναπτύσσεται στην Γερμανία, και αυτός ήταν και ο λόγος που αποφάσισε να ξαναγυρίσει στην Ελλάδα.

Γυρνώντας στα παιδικά χρόνια, θυμάται την φτωχική ζωή στο χωριό, την εικόνα της μητέρας της να φεύγει με μια βαλίτσα στο χέρι για την Γερμανία και η ίδια έμεινε πίσω να φροντίζει μαζί με την αδερφή της όλη την οικογένεια.

«Θυμάμαι τη μάνα μου, μικρά παιδιά κλαίγαμε, τα αδέρφια μου τα πιο μικρά να κλαίνε, με τη βαλίτσα φορτωμένη, και να την βλέπουμε, να την παρακολουθούσαμε ώσπου να την άλλη μεριά απέναντι, πολύ μακριά τώρα και να την βλέπουμε σαν κουκίδα, με τη βαλίτσα στην πλάτη, κι ο πατέρας μου δίπλα. Δεν είχε, δεν υπάρχει χειρότερη εμπειρία, να βλέπεις τη μάνα σου να φεύγει, σ' αυτή την ηλικία και σ' αυτά τα χρόνια. Γιατί την υποχρέωση την ανέλαβα εγώ και η αδερφή μου, να ζυμώνω»».

14 χρονών έφυγε για την Γερμανία. *«Με το τρένο, πώς πήγα στο σπίτι που έμενε η μάνα μου, Επήγα ημέρα Παρασκευή, έφτασα στο σπίτι και το Σάββατο το πρωί, πολύ πρωί πήγα για δουλειά. Δεν θα το ξεχάσω ποτέ στη ζωή μου. Για δουλειά, δεκαπέντε χρονών και κάτι. Για να με πάρει η μάνα μου εμένα να μου βγάλει διαβατήριο, διαβατήριο είχα, ότι είμαι νόμιμη στη Γερμανία, εεε, έπρεπε να μεε να πάει να υπογράψει η μάνα μου, γιατί ήμουν ανήλικο. Τι δουλειά εκεί πέρα, αφήσαμε την Ελλάδα, τ' αδέρφια μας, τον πατέρα μας. Και τι εγώ, η μάνα μου και ο αδερφός μου ήμασταν, όλοι οι υπόλοιποι έμειναν στο χωριό».*

Παρόλο που ήταν μικρή, προσαρμόστηκε γρήγορα στην καινούρια ζωή, γιατί ήταν συνεπής στη δουλειά της και εργατική και ήταν συμπαθητική στους Γερμανούς. *«Δούλευε [η μητέρα της]σε εργοστάσιο με ξύλα, με εεε αυτά τα τα ξύλα τα κατσαβίδια πίσω, οι λαβές πίσω, που τις κρατάς, οι λαβές τα ξύλινα, εεε τα από ξύλο είναι το βάζαν στη μηχανή το κάνανε ρολό δηλαδή στρογγυλό, το τρυπούσαν μπροστά, πίσω, του κάνανε γραμμούλες και μετά το βάφανε. Το βάψιμο το έκανε η μάνα μου. Στις τρύπες αυτές για να μπει το κατσαβίδι μέσα του, αυτό το κατσαβίδι το κανα εγώ. Αλλά έφυγα εγώ μετά από κει, έχω αλλάζει πολλές δουλειές. Αλλά θυμάμαι όμως, από τα πρώτα χρόνια στην Γερμανία, πώς ήτανε, ήταν ωραία. Μας σεβόταν και μας αγαπούσαν οι Γερμανοί πάρα πολύ. Μας είχανε εμάς τους Έλληνες στη Γερμανία, μας είχανεεε, πώς να σου πω τώρα, ήμασταν εκλεκτός λαός, κατάλαβες; Μετά που μπήκαν όλοι μέσα κι άρχισαν να βρίζουν κι αυτοί και να κάνουν, γιατί είχαν και δίκιο. Αλλά εμάς μας είχαν πολύ εκλεκτός. Και μας πρόσεχαν. Και πήγα σε ένα στο εργοστάσιο, ήμασταν τέσσερα άτομα όλα κι όλα. Μικρό εργοστάσιο, μετά άλλαξα και πήγα στ' άλλο για πιο πολλά λεφτά, να βοηθήσω τη μάνα μου».*

«Να πάω σχολείο;. Εεε, εγώ έχω δουλέψει πάρα πολύ, πάρα πολύ. Δούλευα και στο ραφείο που ήμουν μπορεί να δούλευα μέχρι και τις δύο και τις τρεις τα μεσάνυχτα. Πήγαινα στο σπίτι και τα παιδιά μου κι αυτό όπως πρέπει στο σχολείο. Οχι βρώμικα,

να 'τανε τα καλύτερα. Όχι καθαρά και φαγητό και όλα. Καθόμουν και ξενύχταγα. Από πολύ νωρίς. Από τις 5 η ώρα ήμουν στο μαγαζί. Δούλευα. Και οι δύο. Η πολλή δουλειά, που λέει τρώει τον αφέντη, αυτό είχα πάθει εγώ. Εγώ δούλεψα στην υπερβολή. Κάποια στιγμή όταν είχα τα παιδιά μικρά έπεσα σεε το λένε είναι στα ελληνικά πώς είναι αυτό; Εεε, υπερκόπωση. Κι έπεσα σε αναιμία. Έκανα ενέσεις».

Παντρεύτηκε και απέκτησε τρία παιδιά, τα οποία έβαλε στόχο να τα σπουδάσει, κάτι που πέτυχε. Γυρνώντας στην Ελλάδα άνοιξε ένα μικρό super market, αλλά αργότερα το έκλεισε. Στην συνέχεια βρήκε δουλειά σε βιοτεχνία και τελικά αρρώστησε ξαφνικά και τα εγκατέλειψε.

Τώρα η ζωή της πλουτίζει με το σχολείο και αναρωτιέται τι θα κάνει άμα τελειώσει.

Κατερίνα

Η Κατερίνα (53 χρονών) είναι παιδί Ελλήνων μεταναστών, στο Βέλγιο. Έρχεται στο Εσπερινό γιατί διψάει για γνώση, αλλά παράλληλα ψάχνει για δουλειά. Είναι γεμάτη ζωντάνια, φέρεται όπως οι μικροί μαθητές και θέλει να συνεχώς να ασχολείται με κάτι. Ακόμα κι όταν τελειώσει το Λύκειο σκοπεύει να ασχοληθεί με κάτι άλλο, αλλά δεν πρόκειται ποτέ να σταματήσει. Παρόλο που δείχνει χαρούμενη, μιλώντας μαζί της διαπιστώνει κανείς ότι πρόκειται για μια γυναίκα που αντιμετώπισε πολλά στη ζωή της.

Στο Βέλγιο πέρασε τα παιδικά και τα εφηβικά της χρόνια, μέλος μιας πολύτεκνης οικογένειας. Αν και ήταν η μικρότερη από τα αδέρφια της ήταν αναγκασμένη να προσέχει την μητέρα της που ήταν άρρωστη και νοσηλευόταν συχνά στο νοσοκομείο, ενώ παράλληλα έκανε η ίδια και τις δουλειές του σπιτιού.

«Από την μαμά μου δεν πήγα σε σχολείο εκεί που ήθελα, γιατί είχα την μάνα μου άρρωστη εγώ όταν ήμουνα μικρή, είχε πρόβλημα με τα νεύρα της, κι εγώ την πρόσεχα από μικρό κοριτσάκι, κατάλαβες; Από έντεκα χρονών, εγώ σφουγγάριζα σπίτι, έκανα τα πάντα στο σπίτι μου, γιατί η μάνα μου έμπαινε, έβγαινε από τα νοσοκομεία χρόνια. Και ήμασταν και έξι παιδιά. Και επειδή εγώ ήμουνα το κοριτσάκι το πιο μικρό, τα αδέρφια μου δεν ήξεραν να καθαρίζουν».

«Εεε εντάζει τώρα στα πενήντα, εντάζει, το κάνω για μένα πιο πολύ τώρα, αλλά εγώ θεωρώ που, εντάζει παράδειγμα, λέω στην περίπτωση τη δική μου, που η μαμά μου ήτανε πολύ εγωίστρια και με ήθελε πολύ, όλη την ώρα κοντά της, εεε που οι γονείς πρέπει ν' αφήσουν τα παιδιά να κάνουν αυτό που τους αρέσει. Γιατί είναι το μέλλον τους. Δεν είναι παιγνίδι να πεις, να ζορίζεις το παιδί σου».

Για διαστήματα έμενε και σε ιδρύματα, όταν η μητέρα της δεν ήταν καθόλου σε θέση να την φροντίσει. Ωστόσο οι αναμνήσεις της από τα ιδρύματα είναι πολύ καλές γιατί την ευχαριστούσε η τάξη και το πρόγραμμα που έλειπαν από τη ζωή της. Αυτό όμως την εμπόδισε να γίνει μια καλή μαθήτρια. Παρόλα αυτά τελείωσε εκεί το Λύκειο και είχε διάφορα όνειρα για να συνεχίσει.

«Και η μαμά μου, είχε πρόβλημα με την υγεία, δεν ξέρω, στα πνεμόνια, δεν ξέρω τι είχε πάθει. Είχε κάτσει δυο χρόνια και ήμουνα σ' ένα ίδρυμα, στοο πρώτο δημοτικό, είχα πάει και έξι δημοτικό πάλι. Αλλά μου άρεσε εκεί πέρα που ήμουνα, γιατί ήμασταν σεε, εεε, σε χωριό με πολύ ωραία φύση. Ήταν οργανωμένα, το πρωί σηκωνόμασταν, φτιάναμαν τα κρεβάτια μας, ξέρεις, ήταν οργανωμένο Εεε, αυτά μ' αρέσουν εμένα, ξέρεις, έχω μάθει την οργάνωση, θεωρώ που όσο πιο πολύ πας σε διάφορα, είναι καλό. Μαθαίνεις διάφορα, παράδειγμα έχω καλή μνήμη, παράδειγμα, που ερχόμουνα εδώ στην Ελλάδα στην κατασκήνωση».

Όταν ο πατέρα της πήρε σύνταξη, επέστρεψε στην Ελλάδα.

«Ο μπαμπάς μου όταν πήρε σύνταξη, πότε το πήρε; Το 90 κάπου εκεί, προ σύνταξη πήρε κιόλα. Έφυγε και πιο νωρίς κι έπαιρνε πιο λίγα λεφτά, εεε, γιατί έτσι πάει στο εξωτερικό. Δεν είναι όπως εδώ, αν έχεις πολλά παιδιά παίρνεις σύνταξη και παίρνεις κανονική. Σε μας είναι αλλιώς. Και την πήρε πολύ μειωμένη, έχασε αρκετά λεφτά, αλλά δεν τον στεναχώρησε δεν ενδιαφερόταν αυτός, γιατί δούλευε στο βάθος της γης ο μπαμπάς μου, 35 χρόνια. Τα είχε κλείσει κιόλα».

Όμως τα σχέδια της άλλαξαν, όταν το καλοκαίρι εκείνο σκοτώθηκε ο πατέρας της σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα μαζί με την κόρη της αδερφής της. Αυτό ήταν φυσικά ένας κλονισμός για την μητέρα της, η οποία ζούσε πλέον στην Ελλάδα. Έτσι η Κατερίνα αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Ελλάδα και να μείνει μαζί με την μητέρα της, για να την φροντίζει. Αγαπούσε ιδιαίτερα την μητέρα της και δεν ήθελε να της χαλάει κανένα χατίρι, όμως εγκατέλειψε τα σχέδιά της που όπως έλεγε ήταν να

παντρευτεί με τον σύντροφό της στο Βέλγιο και να πάει στην Ισπανία. Στην Ελλάδα άρχισε να αναζητά δουλειά και παράλληλα χρειάστηκε το ελληνικό απολυτήριο Λυκείου. Αν και είχε το αντίστοιχο βελγικό, δεν μπόρεσε να το αναγνωρίσει στην Ελλάδα, έτσι αναγκάστηκε να ξαναπάει σχολείο. Όμως αυτό δεν την απογοητεύει, γιατί της αρέσει πολύ να μαθαίνει και δεν θα μπορούσε να κάθεται χωρίς να έχει κάποιο ενδιαφέρον. Φέτος που τελειώνει το Λύκειο, σκέφτεται να προσπαθήσει για Γαλλική Φιλολογία.

«Μ' αρέσει να μαθαίνω. Δεν έρχομαι εδώ για να βγάλω Λύκειο, παράδειγμα. Ντάξει, ήδη το έχω το Λύκειο, είναι αναγνωρισμένο. Απλά δεν ξέρω γιατί μου λεν εδώ, που αν το βλέπεις στα Γαλλικά το γράφει. Εεε, αλλά δεν ξέρω, δεν αντιστοιχεί μου φαίνεται παράξενο, αλλά δεν δίνω σημασία αφού μου λένε. Καλύτερα, μαθαίνω και καλύτερα Ελληνικά. Και του χρόνου θα δω. Του χρόνου δεν ξέρω, όμως, έχω σκοπό να συνεχίσω. Ότι και να ναι, αλλά θέλω να ασχοληθώ, γιατί αφού δουλειά δεν βρίσκω, δεν μπορώ να κάθομαι εγώ. Κατάλαβες; Δεν εεε δεν, νιώθω άχρηστη. Θέλω να ασχολούμαι με κάτι. Και γι' αυτό γράφτηκα στο Νυχτερινό. Αλλά πάντα από μικρή είχα δίψα, θέλω να μαθαίνω».

Η Κατερίνα είναι πλέον παντρεμένη, αλλά λυπάται που δεν έχει παιδιά. Αγαπάει όμως τα ανίψια της από τα υπόλοιπα αδέρφια της. Μάλιστα παρά την ανεργία της αρέσει η ζωή στην Ελλάδα και δεν θα ήθελε πλέον να επιστρέψει στο Βέλγιο όπου ζουν τα υπόλοιπα αδέρφια της.

Θεωρεί ότι αν οι συνθήκες ζωής της είχαν επιτρέψει να ολοκληρώσει τις σπουδές της, θα είχε πετύχει μία διαφορετική θέση στην κοινωνία.

Αποστολία

Η Αποστολία, 50 χρονών, κομμώτρια, γεννήθηκε στα Ιωάννινα. Η σχέση της με το σχολείο ήταν αδιάφορη γι' αυτό και αποφάσισε να σταματήσει, όταν τελείωσε το Γυμνάσιο. Αυτό που ήθελε ήταν να είναι οικονομικά ανεξάρτητη, να ταξιδεύει και να είναι ελεύθερη να κάνει τα πράγματα που ήθελε. Άνοιξε δικό της κομμωτήριο, αλλά παράλληλα ασχολούνταν και με πολλά άλλα πράγματα κυρίως καλλιτεχνικά. Πριν λίγα χρόνια όμως αρρώστησε από καρκίνο και αναγκάστηκε να κλείσει το μαγαζί της.

«Μα θα δούλευα ακόμα, αν δεν τύχαινε αυτό δηλαδή, δε υπήρχε περίπτωση θα

δούλευα. Αλλά τώρα το πάω λίγο, έτσι πιο χαλαρά. Ήταν ένα δύσκολο κομμάτι, ήταν ένας καρκίνος, να στο πω πολύ απλά. Ήταν δεξί μου χέρι, ήταν αδένες, δεν με διευκόλυνε τόσο πολύ στην αρχή να δουλέψω. Μετά εντάζει, άρχισα από έναν, κράτησα τους πελάτες, άρχισα από έναν, πήγα δύο, μετά πήγα τρεις».

Αφού πέρασε ένα δύσκολο χρονικό διάστημα θεραπείας, είχε να αντιμετωπίσει και την κατάθλιψη. Σταδιακά όμως, κατάφερε να τα ξεπεράσει, όταν βρήκε τη δύναμη να κοιτάζει μπροστά και άρχισε και πάλι να δουλεύει. «Προς το παρόν, καλά Ε πάντα υπάρχει η αγωνία και ο φόβος, ντάζει, πάντα. Θα υπάρχει αυτό ,αλλά εντάζει. Είμαι στις ομάδες υψηλού κινδύνου, αλλά εντάζει. Δεν το βάζω κάτω. Έτσι λέω. Κοίταζε με βοηθάνε όλα αυτά που κάνω, έχω ενδιαφέροντα. Δεν θα μπορούσα δηλαδή να καθίσω σ' ένα σπίτι και να κλαίω τη μοίρα μου. Ντάζει, πέρασα την κατάθλιψη, έπιασα πάτο και παρακάτω από πάτο και Δεν ξέρω ίσως έπρεπε να φτάσω τόσο πολύ κάτω από πάτο για να ξαναπάρω μου. Ήταν δυο χρόνια δύσκολα από τη ζωή μου, δύσκολα, πάρα πολύ. Το θέμα υγείας το θεωρώ πάρα πολύ βασικό, δηλαδή, δεν Και μετά ξέρεις σου είπα, πέρασα μεγάλη κατάθλιψη δυο χρόνια, χειρότερα από αυτή την αρρώστια η κατάθλιψη και μετά άρχισα να ξαναβγαίνω έξω, να κάνω πράγματα σιγά σιγά ν' ασχολούμαι, οπότε δεν προλαβαίνω να σκεφτώ. Ούτε αισθάνομαι ότι δεν είμαι γυναίκα, ούτε, δεν αισθάνομαι κάτι διαφορετικό, ας πούμε. Αισθάνομαι καλά τώρα πια. Σου λέω ίσως ήταν να πιάσω πάτο, τελείως πάτο και ξαναπάρω τα επάνω μου. Να περάσω από όλες αυτές τις φάσεις που περνάει ένας άνθρωπος».

Αυτή η δύσκολη εμπειρία την βοήθησε να βλέπει τη ζωή τελείως διαφορετικά από παλαιότερα και να ανακαλύπτει ομορφιές μέσα στην καθημερινότητα που πριν αγνοούσε. Τώρα χαίρεται την κάθε στιγμή και εκτιμά και τα πιο απλά πράγματα.

«Ναι, είμαι καλά, είμαι καλά. Ναι τώρα αξιοποιώ τα πάντα. Επιλέγω τα πιο, μερικές φορές λέω ντάζει, στεναχωριόμουν για πολύ άσχετα πράγματα, που δεν είχαν καθόλου αξία, τώρα όμως δεν το κάνω αυτό. Επιλέγω, δηλαδή εντάζει, θα βγω έξω, θα μια στη βροχή, θα χαρώ που θα μαι στη βροχή. Θα πάω για καφέ, θα πάω, θα πάω, μα καταρχάς θα χαρώ που ζημερώνει., είναι πολύ σημαντικό αυτό. Και έχω απλοποιήσει πάρα πολύ τη ζωή μου μικρές απολαύσεις, αυτό μπορώ σήμερα, αυτό, το λίγο. Αυτό, το ότι ξύπνησα και είδα τον ήλιο είναι χαρά. Είναι πολύ σημαντικό, γιατί μη φανταστείς, το λέω τώρα, τότε είχα μπει κι εγώ σε όλο αυτό της ζωής, τον αγώνα, το τρέξιμο, το άγχος, όχι ότι τώρα δεν έχω αλλά το πάω πιο χαλαρά».

Η απόφασή της να επιστρέψει στο σχολείο οφείλεται στην επιθυμία της να παρακολουθήσει κάποιο ΙΕΚ τέχνης και το απολυτήριο ήταν προαπαιτούμενο. Πάντως είναι αποφασισμένη να συνεχίζει να κατακτά στόχους και να αποκτά γνώσεις.

«Δεν παντρεύτηκα, είχα δώσει ένα περιθώριο στον εαυτό μου μέχρι τα 40 να κάνω ένα παιδί. Μετά αρρώστησα, κι αυτό αποκλείστηκε. Δηλαδή τώρα είμαι 49 Εεε, θα θελα να χα ένα παιδί, αλλά να το κάνω συνειδητά γιατί γι' αυτό θα ναι πολύ άσχημο γιατί θα χει μια μεγάλη μαμά. Για μένα θα ναι πολύ καλά, αλλά θα ναι πολύ δύσκολο γι αυτό. Θα με αισθάνεται όχι για μαμά, για γιαγιά».

Η ίδια δεν παντρεύτηκε, αλλά όπως είπε, έχει τα παιδιά της αδερφής της σαν δικά της παιδιά και καλύπτει μέσα από αυτά το κενό της μητρότητας. *«Με τον μικρό έχουμε το ίδιο όνομα. Δεν είναι τυχαίο μου είπε που έχουμε το ίδιο όνομα. Δεν είναι τυχαίο που σου μοιάζω».*

Έκτο κεφάλαιο

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι γυναίκες του Νυχτερινού Λυκείου παρουσιάζουν δύο χαρακτηριστικά, δύσκολα παιδικά χρόνια και ένα έντονο συναίσθημα ψυχικού κενού επειδή δεν τελείωσαν το σχολείο. Αυτό το συναίσθημα τις συνοδεύει σε όλη την πορεία της ζωής τους και τις καθορίζει, καθώς πιστεύουν ότι στάθηκε καταλυτικός παράγοντας για όλη την εξέλιξη τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι δύο ανέφεραν ότι έβλεπαν διαρκώς ένα συνεχόμενο όνειρο να πηγαίνουν σχολείο. *«Δεν θα με πιστέψεις. Επειδή το χα τόσο να πάω σχολείο, το ονειρευόμουν, το ονειρευόμουν ότι πήγαινα σχολείο, στον ύπνο μου. Έβλεπα πως πήγαινα σχολείο, ή θα πήγαινα σχολείο, τόσο καημό το είχα, τόσο μεράκι. Το χεις μέσα, είναι μέσα μετά αυτό. Είναι μεράκι αυτό».* (Αλκινόη, 61 χρονών)

Αυτός είναι και ο λόγος που καταβάλουν πολύ μεγάλη προσπάθεια για να τα καταφέρουν. Συχνά αντιμετωπίζουν ανυπέρβλητες δυσκολίες, όμως δεν περνάει από το μυαλό τους η σκέψη να εγκαταλείψουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Λίτσα (57 χρονών), η οποία αναγκάστηκε να λείψει για λίγες ημέρες, όταν ο σύζυγός της έπαθε έμφραγμα, αλλά ξαναγύρισε σύντομα εξασφαλίζοντας τον χρόνο για το σχολείο.

Όλες μιλούν σαν να έχουν μέσα τους ένα κρυφό μυστικό, ότι έχουν ξεχωριστή δύναμη κι ότι έχουν καταφέρει κάτι διαφορετικό από τις άλλες συνομήλικές τους, σαν να θέλουν να κλέψουν τον χαμένο χρόνο και να κάνουν μια καινούρια αρχή. Είναι, επομένως, φανερό ότι οι ρόλοι της συζύγου και της μητέρας τους οποίους υπηρέτησαν πιστά για πολλά χρόνια, δεν είναι αρκετοί για να αισθανθούν ολοκληρωμένες, παρόλο που θεωρήθηκε ως ο φυσικός τους προορισμός. Αντίθετα, σε μια αρκετά ώριμη ηλικία κάνουν καινούρια σχέδια τα οποία σχετίζονται με καινούριους ρόλους και κυρίως με μια πιο ενεργή δραστηριότητα έξω από τον οικιακό χώρο, χωρίς όμως να απαλλαγούν από τις ήδη υπάρχουσες υποχρεώσεις τους

Το απολυτήριο συνιστά το πρωταρχικό βήμα γι' αυτό το εγχείρημα, καθώς αποτελεί μια προσπάθεια ατελέσφορη στο παρελθόν και το ανεκπλήρωτο όνειρό τους. Συνεπώς, προσπαθούν να ανακτήσουν τον χαμένο χρόνο, με την πεποίθηση ότι πέτυχαν κάτι ξεχωριστό που τις διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες γυναίκες και επιπλέον τους ανοίγει νέους δρόμους για μια καινούρια ζωή μετά το λύκειο.

6. 1. Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΝΗΛΙΚΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

Η μόρφωση ως μέσο ατομικής και κοινωνικής καταξίωσης

Χαρακτηριστικό είναι ότι όλες χρησιμοποιούν τη λέξη «απωθημένο», όταν αναφέρονται στο απολυτήριο. *«Όταν ξεκίνησα το σχολείο εκεί, στην αρχή μου φαινότανε, κάπως παράξενα, βρε παιδί μου, δεν ιι, αλλά μετά συνήθισα, για μένα ήτανε ένα απώθεμα που χα στη ζωή μου γιατί δεν πήγα σχολείο, μόνο δημοτικό, γιατί οι γονείς εκείνα τα χρόνια δεν εεε, τα κορίτσια δεν τα στελναν σχολείο».* (Μαργαρίτα)

«Ναι, πήγα στο ΣΔΕ ήταν ένα απωθημένο ζωής, γιατί δεν είχα τελειώσει το Λύκειο και επειδής μεγάλωσα ήταν τα παιδιά μου κι αυτά και τις υποχρεώσεις μου, ήθελα , ήθελα επειδής ήταν ένα απωθημένο να πάρω απολυτήριο και ήθελα να πάω, γι' αυτό και μου άρεσε να μαθαίνω πράγματα γενικώς πώς μ' αρέσει, γι' αυτό θέλω να συνεχίσω κιόλας αυτά» (Ευμορφία).

Οι γυναίκες αυτές, αν και έχουν εκπληρώσει τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις και τον προορισμό τους ως μητέρες, διακατέχονται από ένα αίσθημα μειονεκτικότητας εξαιτίας της ελλιπούς μόρφωσής τους. Έτσι σε μεγάλη πια ηλικία γίνονται δρώντα υποκείμενα, προσπαθούν να εκπληρώσουν τα όνειρά τους και διεκδικούν μια καινούρια ταυτότητα. Μια ταυτότητα που δεν θα θεμελιώνεται πλέον στα δεδομένα και στερεότυπα του παρελθόντος, τα οποία είχαν προσδιοριστεί από άλλους για εκείνες, αλλά θα έχει δομηθεί με εφιαλτήριο την αυτοεκτίμησή τους και την ουσιαστική ανάδειξη των ικανοτήτων τους μέσα από την αυτενέργεια. *«Ναι, ήταν ένα όνειρο ζωής αυτό, γιατί μπόρεσα να το κάνω, ήρθα δω, τότε είχα το παιδί μικρό δεν μπόρεσα μετά άντε μετά μπήκα στη δουλειά δε είχα βοήθεια δεν είχα τίποτα, έμεινα, έμεινα πίσω, ξέρεις πώς αισθάνομαι άσχημα, που δεν το χω αυτό το χαρτί. Πάρα πολύ άσχημα. Ήταν ένα όνειρο, να μην έχω απολυτήριο».*(Δήμητρα)

«Αισθάνομαι πολύ όμορφα κι ανυπομονώ να ξεκινήσουμε για το τρίτο έτος. Μου έκανε καλό στη ζωή μου, γιατί έχω ξεφύγει από πολλά πράγματα, από άγχος, από διάφορα, ξεφεύγεις, γνωρίζεις ανθρώπους, μαθαίνεις πράγματα. Και μακάρι να μπορούσα να συνεχίσω και για πιο πέρα, να δώσω Πανελλήνιες».(Μαργαρίτα)

Η ταυτότητα των γυναικών ως μαθήτριες

Ως μαθήτριες πλέον οι γυναίκες αυτές παρουσιάζουν μια αντίφαση. Από την μια δείχνουν υπερηφάνεια και ψυχική ικανοποίηση για το γεγονός ότι κατάφεραν και πηγαίνουν σχολείο και από την άλλη καταλαμβάνονται από εξαιρετική ανασφάλεια και μειονεκτικότητα για την απόδοσή τους απέναντι στους καθηγητές. Πολλές στην αρχή ντρέπονται να γράψουν, ακόμη και να διαβάσουν, δυσκολεύονται να κατανοήσουν ένα απλό κείμενο, αλλά συγχρόνως προσπαθούν να είναι συνεπείς στις σχολικές εργασίες. Επιπλέον, παραπονιούνται ότι έχουν αδύνατη μνήμη και δεν μπορούν να αποστηθίσουν, ντρέπονται για τα ορθογραφικά λάθη τους και θέλουν να έχουν ένα αξιοπρεπές γραπτό. Συνήθως, είναι εμφανές ότι δίνουν στα παιδιά τους στο σπίτι τις σχολικές εργασίες και τις φέρνουν έτοιμες ή αντιγράφουν η μία από το τετράδιο της άλλης.

«[...] θέλω να παρουσιάσω κάτι. Ε τι να δώσεις, δηλαδή να κάνεις διαγώνισμα και να μην απαντήσεις; Τουλάχιστον, έστω στα μισά. Ναι, τώρα Μαθηματικά, δεν μπορώ, εγώ έκανα μία άσκηση αλλά δεν ξέρω αν την έχω σωστή. Εεε, κάτι σωστό ή λάθος που ήταν, θα δούμε, ό,τι μας βγάλει, αλλά τα φιλολογικά τα μαθήματα μ' αρέσουν. Το μόνο που δεν μπορώ να ταα, δηλαδή να τα διαβάσω και να μπορώ τα κρατήσω. Εγώ βλέπω τον εγγονό μου τα παίρνει απ' την παράδοση και δεν τα ξεχνάει. Εγώ, ορίστε, μας τα κάνει παράδοση, αφού προσέχω, δεν είναι να πεις ότι δεν προσέχω, ούτε με κάνα κινητό είμαι ούτε χαζεύω αλλού πουθενά, προσέχω, ακούω, αυτά που μου λεν, δεν τα θυμάμαι .Κι αυτά που μας λέτε εσείς, άντε και να θυμάμαστε δηλαδή να κλίνουμε μερικά ρήματα, αλλά όχι να θυμηθούμε τ' Αρχαία κι αυτά, ούτε και θα γράψουμε και καμιά έκθεση. Ντάξει, η έκθεση είναι μια φαντασία, η έκθεση είναι φαντασίας, αλλά τώρα οι εκθέσεις νομίζω δεν είναι φαντασίας και πρέπει έχουνε κάποιους κανονισμούς». (Κωνσταντίνα)

Η Δήμητρα αναφέρει πόσο άσχημα αισθανόταν όταν πρωτοήρθε στο σχολείο, την ντροπή ότι δεν θα μπορέσει να ανταποκριθεί στα μαθήματα. «*Βρε ντρέπομαι της λέω, νιώθω ότι είμαι βάρος. Νιώθω ότι έτσι, τέτοια πράγματα. Ένιωθα, πω πω ήρθα γω τώρα δω. Αυτοί οι άνθρωποι όλοι εδώ. Νόμιζα ότι μόνο εγώ ήμουνα τόσο πίσω. Έβλεπα όλους τους άλλους ήταν λίγο πιο προχωρημένοι, που έχουν και πιο πολύ καιρό. Ένιωθα ότι δεν μπορώ να να συμβαδίσω, πώς να σου πω.. Ένιωθα ένα τέτοιο*

πράγμα. Ότι είμαι βάρος εγώ στους καθηγητές, κι αυτά, λέω πώς οι άνθρωποι θα με βλέπουν εμένα τώρα,. Έτσι ένιωθα». (Δήμητρα)

Επιπροσθέτως, τηρούν άψογα τις υποχρεώσεις τους, το σχολικό ωράριο, φέρνουν όλα τα τετράδια και τα βιβλία τους και κρατούν λεπτομερείς σημειώσεις. Παράλληλα, οι περισσότερες αφομοιώνουν όλες τις στρατηγικές που μπορεί να χρησιμοποιήσει ένας νεαρός μαθητής προκειμένου να αντιγράψει, οι οποίες συνήθως είναι αποτυχημένες και καταλήγουν σε ευτράπελα σκηνικά. Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι ενδιαφέρονται πάρα πολύ να γράψουν καλά σε διαγωνίσματα, ακόμα και αν γνωρίζουν ότι δεν ανταποκρίνεται στις γνώσεις τους, από αξιοπρέπεια και ντροπή.

Η Δήμητρα περιγράφει με χαριτωμένο τρόπο τις προσπάθειες των συμμαθητριών τους να αντιγράψουν.

«Η Γιούλα πάλι τα γράφει όλα στο θρανίο. Η Γιούλα. Της λέω κοίταξε να δεις μη λες, μου το παίζεις κι εσύ, της λέω, με τ' αριστεία σου και μ' αυτά σου, αντιγραψιό κάνεις κι εσύ. Τελείωνε. Το τι γέλιο έκανα. Μου λέει εμένα στο θρανίο είναι καλύτερα. Ποιο θρανίο; Στο θρανίο είναι χειρότερα της λέω γιατί άμα θα ρθει ο άλλος πάνω από το κεφάλι σου και σου πει σήκωσε την κόλα, τι γίνεται της λέω από κάτω. Όλο το θρανίο...[γέλιο] Η τέτοια πάλι, η Μαρία σε σμίκρυνση. Της λέω Μαρία, εσύ της λέω τα βλέπεις, αυτή η σμίκρυνση που έκανες, η Γιούλα παρεξηγήθηκε κιόλας, γιατί μου βγαλε εμένα η Μαρία σε σμίκρυνση και δεν της βγάλαμε της Γιούλας .Βρε, Γιούλα, πάρε το δικό μου της είπα. Εγώ δεν βλέπω, εγώ που βλέπω κοντά. Εγώ κοντά βλέπω. Γιατί έχω μωυπία, μακριά δεν βλέπω. Αλλά έτσι όπως τα είχε βγάλει η Μαρία, ήτανε ψείρες, δεν τα βλεπα ούτε κι εγώ».(Δήμητρα)

Οι σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ των μαθητριών

Οι μαθήτριες μεταξύ τους αναπτύσσουν ισχυρούς φιλικούς δεσμούς αλληλεγγύης και συνεργασίας και λειτουργούν σαν να βρίσκονται σε μια καινούρια οικογένεια. Συμπαραστέκονται, βοηθούν η μία την άλλη, ανταλλάσσουν σημειώσεις και προσπαθούν να βοηθήσουν αν κάποια απουσιάζει να καλύψει τα κενά. *«Το αγαπάω αυτό αυτή στιγμή και έχω αποκτήσει και για τους καθηγητές πάρα πολύ, άκρως αντίθετο και με αυτό που ήμουνα. Φεύγω να πάω στο σχολείο και μου λέει η Μαρία που με έχει στη δουλειά, καλά πού πας; Φεύγω λέω και σταυρώνεται δεν το πιστεύει.*

Περνάω ωραία, τους κάνω και γελάνε, τους πειράζω. Κι έχουμε και μια, ένα δέσιμο δηλαδή, δεν πειράζει κανέναν κανέναν και βοηθάει ο ένας τον άλλον και θα πάρουμε τηλέφωνο. Έχουμε γίνει μια μικρή ομάδα έτσι αγαπησιάρικη, καλή και θέλω έτσι να συνεχίσουμε, ο ένας να στηρίζει τον άλλον. Αν πει κάποιος εγώ μπορεί να το αφήσω, όχι θα παίρνουμε τηλέφωνα, έλα μην κάνεις απουσίες». (Δώρα, 41 χρονών)

Από την άλλη, όμως, αναπτύσσεται και ένας ισχυρός ανταγωνισμός μεταξύ τους, που ως ένα σημείο είναι και αδικαιολόγητος. Αν και γνωρίζουν ότι το γνωστικό τους επίπεδο δεν είναι ικανοποιητικό για τις απαιτήσεις του Λυκείου, συχνά εμπλέκονται σε διαμάχες και αντιπαραθέσεις σχετικά με το ποιος είναι καλύτερος μαθητής. Έτσι εκδηλώνονται συμπεριφορές που δεν συνάδουν με την ηλικία τους, παράπονα ακόμα και έντονοι κανγάδες για θέματα ασήμαντα, όπως ποιος πήρε μεγαλύτερο βαθμό, ποιος έχει περισσότερες απουσίες, που οδηγούν ενίοτε σε επεισόδια, τα οποία φαίνονται κωμικά για κάποιον εξωτερικό παρατηρητή.

Αυτό εξηγεί και την επιμονή ορισμένων αφηγητριών να αναφέρονται εκτεταμένα σε διαφορές με κάποια συμμαθήτριά τους.

«Εμείς είμαστε ενήλικες και πρέπει να έχουμε πιο πολύ μυαλό, ας πούμε και βλέπω ότι υπάρχουν πισώπλατες μαχαιριές, υπάρχουν συμφέροντα. Τι συμφέροντα να χουμε βρε παιδάκι μου. Ναι, περίμενα ότι έτσι θα ναι οι μικροί, αλλά τελικά οι μικροί είναι πολύ πιο ωραίοι βρε παιδάκι μου. Έρχονται για τον χαβαλέ τους, έρχονται για καφέ, έρχονται για τις απουσίες, για τον καφέ τους, να βρουν μια κοπελιά, κι εμείς βρε παιδάκι μου λέω που εντάξει έπρεπε, έχουμε μια ωριμότητα. Ντάξει, όχι να βγάζουμε και τα μάτια μας αναμεταξύ μας». (Αποστολία, 51 χρονών)

Απέναντι στους μικρούς μαθητές είναι προστατευτικές και εκδηλώνουν μια μητρική συμπεριφορά περισσότερο, τους συμβουλεύουν, τους καθοδηγούν και τους τονίζουν συχνά ότι θα πρέπει να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες για μόρφωση και να μην κάνουν τα δικά τους λάθη. Έτσι η παρουσία τους είναι πολύτιμη για τη δημιουργία ενός ήπιου και ήρεμου κλίματος μέσα στην τάξη. «Μ' αρέσει εντάξει, ευχάριστα είναι, εγώ είμαι πιο μεγάλη στην τάξη, γίνομαι ίσα με τα παιδιά, ντάξει, δεν έχω κάποιο θέμα δηλαδή και ευχάριστα περνάει η ώρα μου και μαθαίνω κάτι και το μυαλό μου το εξασκώ». (Ευαγγελία, 56 χρονών)

Οι σχέσεις με τους καθηγητές

Αυτό που διακρίνει τις μαθήτριες στη στάση τους απέναντι στους καθηγητές είναι ένας απέραντος σεβασμός, αγάπη και εξαιρετική ευγένεια. *«Κι έτσι έβαλα λίγο στην άκρη την άρνηση για το σχολείο και βλέπω ότι μου αρέσει τελικά. Ίσως σε αυτό να μου κάνουν καλό και οι καθηγητές που βρήκα εδώ μέσα. Είναι εξαιρετικοί. Δηλαδή άλλη είναι εντύπωση είχα παλιότερα, που τους γνώρισα, που με μαθαίνουν. Δηλαδή κι ο τρόπος που με μάθαιναν παλιότερα, δεν τους ήθελα και τώρα έχω ένα ενδιαφέρον απίστευτο για τα δικά μου δεδομένα».*(Δώρα,41 χρονών)

Η Δήμητρα μιλάει με συγκίνηση για την ενθαρρυντική στάση των καθηγητών του Εσπερινού Λυκείου, που την βοήθησαν να δει με διαφορετικό πνεύμα το σχολείο. *«Εμείς σεβόμαστε εσάς όλους και η συμπεριφορά. Προσπαθούμε να εισπράξουμε κάτι. Κάποτε στα σχολεία οι καθηγητές ήτανε... τους έβλεπες και σου πήγαινε πατάτες. Φόβος, αυτά. Εγώ τότε για ένα μάθημα έχασα τη χρονιά μου, κι όταν τους είπα ότι κιόλας μια μαθηματικό που είχα εκεί πέρα, που δεν της είχα δώσει και ποτέ βρε παιδί μου, να πεις ότι ήμουνα ανήσυχη, πάντα ήμασταν με τοσο με το φόβο στο σχολείο. Πηγαίναμε στο σχολείο και ήμασταν, αυτή η συμπεριφορά που βλέπουμε εδώ στο σχολείο, αυτό όχι, καμία σχέση, καμία σχέση».*(Δήμητρα)

Από την άλλη, όμως, εκδηλώνουν μεγάλο παράπονο αν αισθανθούν ότι κάποιος τις αδίκησε με τη συμπεριφορά του. Ορισμένες συνδέουν το πρόσωπο του καθηγητή με το μάθημα που διδάσκει και εκδηλώνουν ανάλογα συναισθήματα. *«Ας πούμε, γι' αυτό λέω τώρα μου κατοφαίνεται με τον Παπαδιαμάντη, γιατί έδωσα τόσο βάση στα Λατινικά, αφού θα μου το 'βαζε, που θα μου το βαζε το δώδεκα, γιατί να κάτσω να διαβάσω; Θα μπορούσα να μάθω μαθηματικά που θα με χρειαστούν. Μαθηματικά. Ξέρεις πώς θα τα μάθαινα; Άμα καθόμουν θα τα μάθαινα. Πολύ καλή η κυρία Παπαδάκη. Πολύ καλή σου λέω η Παπαδάκη. Τα λεγε τόσο γρήγορα, όλες του παμαν, του λεγα ολοένα, μη τα λες τόσο γρήγορα κύριε, πείτε τα πιο αργά. Δεν μπορούσα να τα καταλάβω. Μετά μας κορόιδευε μας ήλεγε τα παιδιά παίζει».* (Ευαγγελία Π.)

«Και ο μόνος λόγος ήταν ο Π. Και του το πα όμως, του το πα. Ήσουν εκεί που το πα; Όταν ήρθα να πάρω τ' απολυτήρια. Έχω δει ανθρώπους κι ανθρώπους του λέω και

κανέναν δεν φοβήθηκα. Όλους τσ' αντιμετώπισα του λέω με θάρρος. Ο μόνος άνθρωπος που φοβήθηκα ήσουν εσύ του λέω. Και γιατί τον φοβήθηκα». (Ευαγγελία Π)

Ο δρόμος μετά το λύκειο. Η επιθυμία της προσφοράς.

Είναι χαρακτηριστική η επιθυμία των γυναικών να συνεχίσουν και μετά το λύκειο. Όποιες και αν είναι οι επιλογές τους έχουν σχέση με τον άνθρωπο και με μια επιθυμία προσφοράς.

«Μου αρέσει η Νοσηλευτική γιατί μ' αρέσει να μαθαίνω πράγματα για τον άνθρωπο. Όλοι μας πρέπει να ξέρουμε πράγματα για τον άνθρωπο. Έτσι; Γιατί όχι για να το εξασκήσω σαν επάγγελμα, ου μη γένοιτο, χρειάζεται κάποια πράγματα που πρέπει να ... για μία περίθαλψη ενός ανθρώπου, δεν πρέπει να ξέρεις πράγματα. Γι' αυτό το λόγο το θέλω κ..» (Εφη)

6.2. ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Οι γυναικείοι ρόλοι στο σπίτι.

Οι πολλαπλοί ρόλοι που αναλαμβάνει η γυναίκα, ως σύζυγος, μητέρα, εργαζόμενη, αναδεικνύουν και το ζήτημα της ανισότητας των φύλων και περιορίζουν τον ελεύθερο χρόνο της αλλά και την δύναμη για να ασχοληθούν με τις σπουδές της. (Rice & Meyer, 1989:550-568, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή και Σακκά, 2002, Lowe & Witt, 1984: 689-694).

Η ανατροφή των παιδιών.

Οι αφηγήτριες, δηλώνουν ιδιαίτερα υπερήφανες για την ανατροφή των παιδιών, αισθάνονται ότι έχουν εκπληρώσει τον ρόλο τους ως μητέρες και θεωρούν πολύ σημαντικό ότι τα παιδιά τους έχουν σπουδάσει. Άλλωστε, όπως δηλώνουν είχαν θέσει ως κύριο στόχο στη ζωή τους τα παιδιά τους να μορφωθούν, κάτι που πέτυχαν γι αυτό και αναφέρονται εκτεταμένα στη σταδιοδρομία τους. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η

ατομική τους υπόσταση απορροφάται από το «οικογενειακό σύνολο» (Ιγγλέση, 1990: 190)

Η προσωπική ταυτότητα οικοδομείται πρωτίστως γύρω από το ρόλο της μητέρας και της συζύγου, καθώς η προσωπική ύπαρξη κατανοείται και νοηματοδοτείται ως «ύπαρξη για τους άλλους» (Beck- Gernsheim ,1983 & Dausien, 1996). Ο εαυτός και οι δραστηριότητές του τίθενται στην υπηρεσία της κάλυψης των υλικών και συναισθηματικών αναγκών της οικογένειας. Οι οικογενειακές προτεραιότητες καθορίζουν τα σχέδια ζωής και τον τρόπο δράσης τους. (Τσιώλης, 2010: 87)

Η Ευαγγελία έθεσε στόχο της ζωής της να βοηθήσει το παιδί της να ξεπεράσει τα ναρκωτικά. *«Κι ο μόνος άνθρωπος που ήταν εκεί ήμουν εγώ, γιατί όλοι οι άλλοι εντάξει, κοιτάγαν τα δικά τους. Καλά έκαναν και κοιτάγαν τα δικά τους, όχι ότι δεν πόναν και τ' άλλα τα παιδιά, πόναν, αλλά η μάνα είναι μάνα, δεν μπορείς να φύγεις από δίπλα από το παιδί σου όταν το βλέπεις και υποφέρει και πονάει».* Η ικανοποίηση των αναγκών των παιδιών και η διατήρηση της συνοχής της οικογένειας αποτελεί το μέτρο αξιολόγησης των πάντων. *«Δηλαδή ήμουν ικανή να καθίσω να κεντήσω, να φτιάξω έναν πίνακα μέσα σε δεκαπέντε μέρες για να πάρω χρήματα, για να τους πάρω τι ήθελαν τα παιδιά. Αν θελήσουν κάτι δηλαδή να τους στερήσω, να χαρούν, να πάρουν ένα παιγνιδάκι, ένα κάτι, ένα αυτό, να δουλέψω, να πάω να καθαρίσω σπίτια, να καθαρίσω σκάλες, για να τους δώσω να πάρουν, να παν στα φροντιστήρια».*(Ευαγγελία) Αυτή η θεμελιακή θεώρηση του εαυτού που συντάσσεται με παραδοσιακούς έμφυλους προσδιορισμούς, εκλαμβάνεται περίπου ως φυσική. Η ατομική τους ιστορία είναι μια ιστορία «εν σχέσει», καθώς διαθλάται μέσα στην ιστορία της οικογένειας. Η ιστορία του βίου τους αναπαρίσταται μέσα από τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, τον παραδοσιακό καταμερισμό των έμφυλων ρόλων. (Τσιώλης, 2010:84)

Μάλιστα ορισμένες αφηγήτριες διαμορφώνουν τόσο στενές σχέσεις με τις κόρες τους που αναφέρουν ότι εκείνες τις παρακινούν να συνεχίσουν το σχολείο. Η Ασημίνα αναφέρει ότι η ίδια η κόρη της, όταν πέρασε στην Ιατρική, την έγραψε στο σχολείο και της το έκανε δώρο. *«Είχε περάσει στην Ιατρική η Ιωάννα μου. Και πήγε και μ' έγραψε. Ναι, μόλις πέρασε Πανεπιστήμιο, είχαν βγει τ' αποτελέσματα της, ήρθε και μου λέει, 'Μαμά σου έκανα ένα δώρο. Όλα τα χρόνια μου έκανες εσύ, τώρα, λέει, θα σου κάνω εγώ.' Τι αγάπη μου; Της λέω. Λέει πήγα και σε έγραψα μου λέει στο σχολείο*

Δεύτερης Ευκαιρίας και θέλω να πας. Εεε το χάρηκα εγώ, ξεκίνησα και πήγα. Χάρη στην κοπέλα αυτή.» (Ασημίνα)

«Μετά μ' έπεισε η κόρη μου, ήρθε, είναι καθηγήτρια Αγγλικών κι είχε έρθει με απόσπαση στο Δεύτερης Ευκαιρίας, «μαμά δεν έρχεσαι, δεν έρχεσαι στο Δεύτερης Ευκαιρίας». (Κωνσταντίνα)

Οι δουλειές του σπιτιού είναι αποκλειστική ευθύνη των γυναικών. Αν και το πρόγραμμα τους είναι πλέον επιβαρυνμένο, δεν υπάρχει βοήθεια από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Οι γυναίκες πηγαίνουν σχολείο, αλλά εξακολουθούν να έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις στο σπίτι, όπως και πριν, γεγονός που κάνει τη ζωή τους ακόμα πιο δύσκολη. Παρατηρούμε επομένως την διαχρονική εικόνα της γυναίκας να ασχολείται με το σπίτι, το 'οικιακό'. Άλλωστε ο γάμος και τα παιδιά αποτέλεσε για τις περισσότερες τον κύριο λόγο εγκατάλειψης του σχολείου.

Η Ευμορφία αναφέρει ότι ήταν πολύ δύσκολο να συνδυάζει τις δουλειές του σπιτιού με το σχολείο και ιδιαίτερα με τη μελέτη κατά την εξεταστική περίοδο, ενώ κανείς δεν την βοηθούσε. *«Κανένας δε με βοηθούσε. Και στην εξεταστική πέρναγα μεγάλο λούκι. Γιατί ε, μεγάλο λούκι γιατί δεν τα προλάβαινα. Και ήθελα, ήθελα και να διαβάσω κιόλας γιατί δεν ήθελα. Να βασιστώ να πάω χωρίς να είμαι διαβασμένη, μου άρεσε να ξέρω πέντε πράγματα δεν μου άρεσε εμένα να πάω σχολείο, σε όλη την εξεταστική διάβασα».*(Ευμορφία, 50 χρονών)

«Με το που έμπαινα μέσα πέταγα το μπουφάν και ξεκίναγα στην κουζίνα. Τι θα μαγειρέψω εν τω μεταξύ έβγαζα από το βράδυ συμπέρασμα. Εγώ να φάω δεν υπήρχε περίπτωση». (Ελένη, 61 χρ.)

Μάλιστα η Nancy Chodorow παρατηρεί ότι είναι αναγκαίο να συμμετέχουν ισότιμα άντρες και γυναίκες στην ανατροφή των παιδιών, προκειμένου να εξαλειφτούν τα κοινωνικά στερεότυπα για τις διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών στην κοινωνία. (Chodorow, 1999)

Ο κοινωνικός έλεγχος

Μεγαλώνοντας οι περισσότερες γυναίκες σε μικρές αγροτικές κοινωνίες βιώνουν καθημερινά τον αυστηρό έλεγχο από τους γονείς και τον περιορισμό τους στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Μάλιστα η αφήγηση συγκεκριμένων πτυχών και

διαστάσεων του βίου τους, αναδεικνύει κρυφούς μηχανισμούς καταπίεσης, αλλά και πρακτικές αντίστασης από μέρους των γυναικών. (Τσιώλης, 2010: 71)

«Για τ' αγόρια δε σκεφτόταν έτσι όμως. Για τα κορίτσια είχαν άλλες εεε, άλλες σκέψεις. Δεν ήτανε, για μας δηλαδή δεν μπορούσες να πας από δω μέχρι εκεί ξέρω γω. Πού θα πας εκεί; Είχα πάει στηη, δίπλα στη γειτόνισσα, που ήταν μια εεε φίλη μου, πηγαίναμε μαζί δημοτικό. Στην ίδια ηλικία δηλαδή είμαστε με την κοπέλα. Κι είχα ξεχάσει να πάρω το βιβλίο της Γραμματικής και πήγα δίπλα να μου δείξει τι μαθήματα θα χουμε για τηη να σημειώσω. Κι όταν γύρισα στο σπίτι ο πατέρας μου μου φώναζε γιατί πήγα δίπλα. Με πολλή αυστηρότητα. Πολλή αυστηρότητα». (Μαργαρίτα, 48 χρ.)

Αλλά και παντρεμένες ο έλεγχος συνεχίζεται. Ακόμη και η γειτονιά ελέγχει και ρυθμίζει τις κινήσεις τους, τις ποδηγετεί και είναι υποχρεωμένες να δώσουν αναφορά γι' αυτές. Η απομάκρυνσή τους από το σπίτι καθημερινά, μια συγκεκριμένη ώρα για να πάνε σχολείο, προκαλεί απορία, ακόμα και υποψία στη γειτονιά και πρέπει να εξηγήσουν κάτι που δε θα περιμέναμε να ισχύει για κάποιον εκπρόσωπο του αρσενικού φύλου. Ο καθημερινός έλεγχος τις αναγκάζει να επινοούν τακτικές προκειμένου να ξεφύγουν από το άγρυπνο βλέμμα της γειτονιάς. Προσέχουν να αλλάζουν δρόμο, ή εφευρίσκουν δικαιολογίες για την καθημερινή τους έξοδο.

Όπως σημειώνει ο Γ. Τσιώλης (2010), οι αφηγήσεις ζωής, αποκαλύπτουν την άρρητη καθημερινή γνώση των δρώντων υποκειμένων επιτρέποντας στον ερευνητή να αποκτήσει πρόσβαση στη «γραμματική» των κανόνων που διέπουν τις ρουτίνες της καθημερινής ζωής.

«Εγώ στην αρχή Α., όταν πήγα δεύτερης ευκαιρίας δεν ήξερε κανένας, γιατί είπα θα μ' αρχίσουν τις φωνές, όχι για τα παιδιά, τα παιδιά τα ξέραν κι άντρας μου, είπα στον άντρα μου όμως, κοίτα μην το πεις πουθενά, αλίμονο σου γιατί αν θα το πει, οι γύρω θα μ' αρχίσουν. Έβλεπε μια γειτόνισσα κάθε απόγευμα που πήγαινα με την τσάντα και μο 'λεγε ' Ελένη, σε βλέπω κάθε απόγευμα', δε θυμάμαι τι ώρα πηγαίναμαν και μου λέει 'πού πας;' Και λέω πω πω τώρα βρήκα το μπελιά μου. Ποιος ξέρει τι θα πούνε. Ότι πού πάω. Μου λέει πού πας προς τα δω καλέ, αφού η κόρη σου είναι προς τα κει, εσύ πού πηγαίνεις εδώ; ' Μια φορά κάπου πάω, μια φορά κάπου πάω, ε στον κόρακα' . Μια μέρα τα' είπα κι εγώ, ναι, μια μέρα της λέω κι εγώ πάω σχολείο. Φταιώ γω, λέω μετά, που το λέω, που δεν το λέω; Εεε μετά οι γύρω, οι δικοί μου το μάθανε, δεν ξέρω

πώς το μάθανε, τέλος πάντων και μου κινάται η περιέργεια, βρίσκει ο άντρας μου μια μέρα το χειμώνα τέλος πάντων, έναν στο μαγαζί του κουνιάδου. Και λέει 'Η γυναίκα σου πηγαίνει λέει εεε στο σχολείο λέει, στο γυμνάσιο λέει μου πε μία', και μου λέει ποια είχατε εσείς απ' το Μέτσοβο; Δεν είχαμε μεις». (Ελένη, 58 χρονών)

«Και μου λέει. Δε μου λες να πεις στον κύριο τι τον νοιάζει; Μ' είδε πουθενά εμένα τίποτα; Εσύ να κοιτάζει αυτόν τον μικροπρεπή να μη με ξαναπιάσει στο στόμα να του πεις. Ότι θέλω κάνω. Λοιπόν κι αυτά ήθελα εγώ νααα, αφού ο άνθρωπος ναι ήξεραν τα παιδιά μου, εννοείται η οικογένεια μου, λέω στον άντρα μου δε θα πεις πουθενά. Ε σιγά σιγά το μάθαν. Αφού μο λεγε ένας δίπλα 'Ελένη πόσα χρόνια θα κάνεις αυτό το σχολείο; Δεν πήρες το πτυχίο ακόμα;' Μου λέει. Ε του λέω κι εγώ μία, 'Κύριε Γιάννη, τα μέτρησες τα χρόνια μου; Πω βρε τι έχω πάθει!' Και λέω κοίταξε, δεν κάνει τη δουλειά του ο καθένας βρίσκεις και το μπελά σου, και το μπελά σου από πάνω, και λέω.[] πως έκανα[] να με πάρει και κανέναν από πίσω, να βρω το μπελιά μου [γέλιο], φαντάσου να με πάρει και τσίλιες, κατάλαβες;» (Ελένη)

Παρατηρούμε επομένως ότι η γυναίκα ελέγχεται ακόμη και σε αυτή την προχωρημένη ηλικία, καθώς ο χώρος της είναι ο «ιδιωτικός», του σπιτιού. «Η 'συμπληρωματική αντίθεση' των φύλων παίρνει τη μορφή διάκρισης στο χώρο, το 'σπίτι' και ο 'δρόμος' προσδιορίζονται αντίστοιχα ως τόποι γυναικείας και ανδρικής δραστηριότητας». (Παπαταξιάρχης, 2006: 44)

Ακόμη, χρειάζεται να δώσουν εξηγήσεις στον περίγυρό τους, όχι μόνο για το πού πηγαίνουν, αλλά και γιατί πηγαίνουν στο σχολείο. Συνήθως, σύμφωνα με τις αφηγήτριες, η γειτονιά αντιμετωπίζει με ειρωνεία ή ενοχλητική περιέργεια την απόφασή τους για το σχολείο σε αυτή την ηλικία. Αντίθετα, η οικογένεια δείχνει μεγαλύτερη κατανόηση, τις στηρίζει και τις κατανοεί ιδιαίτερα αφού αποδείξουν, όμως, ότι τα καταφέρνουν.

Ο έλεγχος προέρχεται ακόμη και από το συγγενικό περιβάλλον. Η Ευμορφία περιγράφει πόσο έντονα αντέδρασαν οι συγγενείς και κυρίως από το περιβάλλον του συζύγου της, που επηρέαζαν και τον ίδιο και δημιουργούσαν προβλήματα.

«Οι συγγενείς κατέκριναν. Πού πας σ' αυτή την ηλικία σχολείο και είσαι τώρα για σχολείο εσύ και το να και τ' άλλο, εντάξει, εγώ δεν τ' άκουγα, τ' άκουγα,

στεναχωριόμouνα, αλλά και μετά έλεγα 'Πέστε κι άλλα.' Μέχρι που το πήραν όλοι απόφαση και οι συγγενείς, και το σπίτι, γιατί ο άντρας μου στην αρχή είχε είχε πολλές αντιρρήσεις για το ΣΔΕ, δεν του άρεσε καθόλου που πήγαινα στο σχολείο, αλλά με το Λύκειο δεν είχα κανένα πρόβλημα γιατί ήδη είχε συνηθίσει με το ΣΔΕ. Ναι και μετά ήταν όλα εντάξει. Αλλά στο ΔΕ είχα πολλά προβλήματα, δεν ήθελε ο άντρας μου με τίποτα, να πάω και του λέγαν και οι συγγενείς διάφορα και όσο να 'ναι αυτό σε κάνει, εε, σε βάζει σε γκρίνια άμα σου λεν και οι συγγενείς, δηλαδή το σόι του άντρα μου, γιατί οι δικοί μου δεν είναι εδώ, είναι στην Αθήνα. Και λέγαν διάφορα και οι συγγενείς και...» (Ευμορφία)

«Οι αδερφές του άντρα μου, οι κουνιάδες μου, οι κουνιάδες μου, τ' αδέρφια του είναι τώρα να πάει σχολείο, και θα πας και στο Πανεπιστήμιο; Κοροϊδεύανε, κοροϊδεύανε. Και όσο να 'ναι κι αυτός ε του κακοφαινότανε μετά και έπαιρνε ανάποδες. Ενώ τώρα είχε συνηθίσει πλέον, μετά το ΣΔΕ δεν είχε κανένα πρόβλημα με το σχολείο. Αφού κανένα απόγευμα δεν ήθελα να 'ρθω στο σχολείο, ήμouνα πολύ κουρασμένη κι αυτά, και μου λεγε γιατί δεν πας σχολείο, σήκω να πας σχολείο. Τόσο πολύ . Μετά συνήθισε. Αυτά». (Ευμορφία)

Η ανατροφή των παιδιών Η γυναίκα είναι υπεύθυνη για τη διατήρηση της τιμής της οικογένειας. Ακόμα και μία κίνηση όπως αυτή του σχολείου προκαλεί ντροπή στα μέλη της οικογένειας. Ακόμη και τα παιδιά όταν μεγαλώνουν ελέγχουν τη μητέρα. Άλλωστε όπως και οι αφηγήτριες αναγκάζονται και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας να δώσουν εξηγήσεις για το σχολείο της μητέρας ή της συζύγου .

«Ε εμένα με φώναζαν, οι κοπέλες με φώναζαν και με μάλωναν. Τι να σου πω δεν έχεις μυαλό. Δεν έχεις μυαλό. Με πιάνει μια μέρα η μεγάλη,»

« βρίσκει ο άντρας μου μια μέρα το χειμώνα τέλος πάντων, έναν στο μαγαζί του κουνιάδου. Και λέει 'Η γυναίκα σου πηγαίνει λέει εεε στο σχολείο λέει, στο γυμνάσιο λέει μου πε μία', και μου λέει ποια είχατε εσείς απ' το Μέτσοβο;» (Ελένη)

Η διάσταση δημόσιου και ιδιωτικού

Οι έννοιες δημόσιο και ιδιωτικό και η κατηγορία του διαχωρισμού των σφαιρών αποτέλεσαν αντικείμενα διερεύνησης και ταυτόχρονα αναλυτικά πλαίσια για την ιστορία του φύλου. Οι μελέτες υποστήριξαν ότι ο διαχωρισμός των σφαιρών και η διχοτομία δημόσιο- ιδιωτικό αποτέλεσαν κεντρικά νοητικά πλαίσια βάση των οποίων οργανώνονταν οι έμφυλες σχέσεις και οι ταξικές ταυτότητες. Το δημόσιο και το ιδιωτικό συνιστούσαν έμφυλες έννοιες καθώς ταύτιζαν το δημόσιο ως ανδρικό πεδίο και το ιδιωτικό με τις γυναίκες και τον οικιακό χώρο, γεγονός που λειτουργούσε ιεραρχικά καθώς απέκλειε τις γυναίκες από την πολιτική και την οικονομική δραστηριότητα. Η ανδρική ταυτότητα διαμορφώθηκε σε σχέση με την συμμετοχή των ανδρών στην οικονομική και πολιτική σφαίρα, ενώ η ιδεολογία της οικιακότητας προσδιόρισε τις γυναίκες ως μητέρες και συζύγους (Χ. Ποθητή)

Η Μαργαρίτα περιγράφει πόσο σκληρό ήταν να έχει αναλάβει μόνη της την φροντίδα του σπιτιού, ενώ ο σύζυγός της έπρεπε να λείπει μακριά για δουλειά.

« Είχα και προβλήματα βέβαια, κι ο άντρας μου στην αρχή ήτανε κι αυτός, εεε, εντάξει ήτανε μικρός, δεν ξέρω πώς είχε μεγαλώσει. Ήταν, πώς να στο πω τώρα, εντάξει, ίσως να φταίει και από την οικογένεια. Εντάξει, δούλευε, ήτανε λίγο.... πώς να σου το χαρακτηρίσω κι αυτόν, ζηλιάρης, εεε. Συνήρθε μετά. Και φτιάξαμε όλα αυτά μετά, αλλά εγώ πέρασα πολύ δύσκολα. Αυτός έφευγε πήγαινε εκτός για δουλειά, δεν τα περνούσε αυτά που περνούσα εγώ πίσω. Εγώ τα περνούσα πίσω όλα. Εγώ ήμουνα και άντρας και γυναίκα στο σπίτι. Εγώ έτρεχα για όλα κι ακόμα τώρα μπορώ να σου πω. Γιατί ήμουνα, εγώ ήμουνα κολόνα στο σπίτι. Αυτός έφευγε. Δεν ήταν σπίτι. Εγώ τα τραβούσα όλα. Εγώ έτρεχα για νερό, εγώ για το ένα, εγώ για τα' άλλο, τα παιδιά μ' αρρώσταιναν. Αυτός ήταν απών. Δεν λέω ότι ήταν απών, με την έννοια ότι, πήγαινε για δουλειά, αλλά εγώ όμως που χρειαζόμουνα βοήθεια δεν είχα και τα πέρασα όλα μόνη μου. Αλλά δόξα σοι ο Θεός, έχω, βλέπω τα παιδιά μου, εντάξει, αλλά είναι σου είπα, οι πληγές αυτές δεν κλείνουν για μένα».

Η Sherry Ortner επισημαίνει ότι η αντίθεση ιδιωτικού και δημόσιου εμπεριέχεται στην αντίστιξη φύσης και πολιτισμού και αποτελεί μία από τις εκφράσεις της. Οι γυναίκες βρίσκονται πλησιέστερα στη φύση απ' ό,τι οι άνδρες, οι οποίοι ταυτίζονται με τον πολιτισμό και τον εκπροσωπούν. Λόγω της μητρότητας ως κοινωνικού ρόλου που ανταποκρίνεται στις βιολογικές λειτουργίες τους, οι γυναίκες ταυτίζονται με τη σφαίρα του ιδιωτικού. (Μπακαλάκη, 1994: 55-56).

Η Michelle Rosaldo (1977) παρατήρησε το γεγονός ότι οι γυναίκες παντού είναι αυτές που συλλαμβάνουν, γεννούν και θηλάζουν, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την

υποβάθμιση τους, αλλά θεμελιώνει την κατηγοριοποίηση τους ως συζύγων, μητέρων και τροφών. (Μπακαλάκη, 1994: 10).

Όπως υπογραμμίζει η Λίτσα (58 χρονών) οι γυναίκες στις αγροτικές ελληνικές κοινωνίες θεωρούνται ένα πρόσθετο βάρος. «*Τα αγόρια θεωρούνταν συνέχεια της κληρονομιάς, αυτό πρέπει να το ξέρεις, το λέτε και σεις. Ενώ τα κορίτσια ήταν το αδύνατο σημείο κι έλεγαν και συγκεκριμένα ότι όποιος έχει κοπέλες είναι δυστυχημένος, ότι έχει γραμμάτια να βγάλει, είναι αυτό που λέγαμε προχθές, ότι να κάνει οικονομία, να την παντρέψουμε, να την κάνουμε, αυτά είναι αρχαία παλιά μυαλά και δεν συμφωνώ εγώ μ' αυτό το πράμα*». (Λίτσα, 56 χρονών)

Ιδιαίτερα στα ελληνικά- μεσογειακά δεδομένα οι γυναίκες είναι αυτές που μεσολαβούν μεταξύ φύσης και πολιτισμού και ως μητέρες είναι υπεύθυνες στον οικιακό χώρο να μετασχηματίσουν τα προϊόντα της φύσης και να τα εντάξουν στον πολιτισμό αναλαμβάνοντας την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Αυτή η ενδιάμεση θέση εξηγεί και τον κοινωνικό έλεγχο στον οποίο οι γυναίκες υπόκεινται ως υπεύθυνες για τον μετασχηματισμό των φυσικών προϊόντων σε πολιτισμικών αντικειμένων και την τάση να αντιπροσωπεύουν αντίθετες σημασίες (ζωή/ θάνατο, αγνότητα/ μιαιρότητα) (Μπάδα, 2014)

6.3. ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Η ταυτότητα της αυτοθυσίας για την οικογένειά της.

Οι περισσότερες αφηγήτριες μιλώντας για το παρελθόν αναφέρουν ότι δεν γνώρισαν παιδική ηλικία, καθώς από πολύ μικρές είχαν αναλάβει πολλαπλές υποχρεώσεις. Είχαν επιφορτιστεί με τις δουλειές του σπιτιού, βοηθούσαν στις αγροτικές εργασίες και δούλευαν και στην οικογενειακή επιχείρηση, αν υπήρχε. Κυρίαρχη στάση τους είναι αυτή της προσωπικής «θυσίας» για τις ανάγκες την πατρικής οικογένειας, καθώς αρκετές είναι αναγκασμένες να φροντίσουν για την ανατροφή των μικρότερων αδερφών τους, ή να προσέχουν κάποιον άρρωστο γονιό. Αλλά και μετά τον γάμο η ζωή τους ταυτίζεται με τη ανατροφή των παιδιών, καθώς κύρια συστατικά του αξιακού τους πλαισίου αποτελούν η φροντίδα και η προσφορά τους ως μητέρων και συζύγων. Η αυτοεκτίμηση, η ηθική δικαίωση αλλά και η δύναμη να ανταποκριθούν στον πολυσύνθετο και ιδιαίτερα απαιτητικό τους ρόλο αντλείται από τη διάθεση για

προσφορά. (Τσιώλης, 2010: 87). Κατά συνέπεια η διαδρομή του βίου τους φαίνεται να είναι προκαθορισμένη από τους κοινωνικο-οικονομικούς προσδιορισμούς, αλλά και τις έμφυλες προδιαγραφές.

Οι περισσότερες θυμούνται τα παιδικά τους χρόνια με φτώχεια, οικονομικά προβλήματα και δύσκολες συνθήκες, ενώ για ορισμένες οι δυσκολίες επιδεινώνονται μετά τον πρόωρο θάνατο του πατέρα και καθιστούν αδύνατη τη συνέχιση του σχολείου. *«Μετά πέθανε ο πατέρας μου, θλίψη μέσα στο σπίτι, η μάνα μου πώς θα τα βγάλουμε πέρα, 14 χρονών με πάντρεψε».*(Ασημούλα)

Η Αλκινόη από πολύ μικρή ανέλαβε να φροντίζει όλη την οικογένεια μαζί με την αδερφή της, όταν η μητέρα της έφυγε μετανάστρια στην Γερμανία.

«Είχα τον αδερφό μου μεγαλύτερο, την αδερφή μου, δύο χρόνια διαφορά η αδερφή μου, και ήμασταν, εεε, όχι υποχρεωμένες, έπρεπε εμείς, να μαγειρέψουμε, να ψωνίσουμε, να ζυμώσουμε, να κάνουμε, μιλάμε για μικρά παιδιά, να ζυμώνεις, να ψαίνεις, να μαγειρεύεις, για τα υπόλοιπα, για όλη την υπόλοιπη οικογένεια. Να πλένεις και να πλένεις, όχιμ λίγα, να απλώνεις σύρματα από δω και πέρα. Και καθαρά και ο πατέρας μου ήταν και ιδιότροπος. Δεν το κάναμε καλά, ξανά μας το δινε να το ξανακάνουμε, ξανακάντε, ξανακάντο, ώσπου να τα κάνετε καθαρά. Τι να πρωτοθυμηθώ; Έχω.. [κλαίει]» (Αλκινόη, 62 χρονών)

«Από την μαμά μου δεν πήγα σε σχολείο εκεί που ήθελα, γιατί είχα την μάνα μου άρρωστη εγώ όταν ήμουνα μικρή, είχε πρόβλημα με τα νεύρα της, κι εγώ την πρόσεχα από μικρό κοριτσάκι, κατάλαβες; Από έντεκα χρονών, εγώ σφουγγάριζα σπίτι, έκανα τα πάντα στο σπίτι μου, γιατί η μάνα μου έμπαινε, έβγαινε από τα νοσοκομεία κάθε χρόνια. Και ήμασταν και έξι παιδιά. Και επειδή εγώ ήμουνα το κοριτσάκι το πιο μικρό, τα αδέρφια μου δεν ήξεραν να καθαρίζουν, να κάνουν, εντάξει έμαθαν μετά, ε; στο τέλος». (Κατερίνα, 52χρονών)

Πολλές αφηγήτριες αναφέρουν ότι οι γονείς τους επέβαλλαν να διακόψουν το σχολείο, γιατί όφειλαν ως κορίτσια να παραμένουν στο σπίτι και πίστευαν ότι δεν έπρεπε να συνεχίσουν το σχολείο.

«Ήταν ένα απωθημένο γιατί ήμουνα και καλή μαθήτρια στο Δημοτικό, αλλά ο πατέρας μου δεν με έστειλε όμως, με ήθελε εκεί, με τα ζώα, ταλαιπωρία, χωράφια. Πολλά

πράγματα, τι να σου πω; Ταλαιπωρία σκέτη. Είχε εκατό πρόβατα ο πατέρας μου».
(Μαργαρίτα)

«Οι γονείς μου δεν ήθελαν να συνεχίσω. Τα βλέπαν πολύ διαφορετικά, γιατί έπρεπε να φύγεις από το χωριό, να πας σ' ένα ίδρυμα και φοβισμένοι ότι μήπως πάθω τίποτα, ε, ήταν αρνητικοί στο θέμα αυτό, ότι να φύγεις από το σπίτι. Μια κοπέλα το βλέπαν με τα παλιά τα μυαλά, ότι μια κοπέλα δεν φεύγει ποτέ από το σπίτι γιατί παραμονεύουν χιλιάδες κίνδυνοι». (Λίτσα, 56 χρονών)

*«Υστερα είχαμε το μαγαζί, γεννήθηκα μέσα στο μαγαζί, είχαμε εκείνα τα χρόνια πολλή δουλειά και τι θα διναν σημασία στο σχολείο; Αφού δεν είχα βοηθούς να με βοηθήσουν.[...] δεν είχαν μόρφωση καμία, είχαμε το μαγαζί, δουλεύαμε όλοι μέσα...»
(Μαίρη, 58 χρονών)*

Όπως επισημαίνεται από σχετικές έρευνες, οι μαθητές που προέρχονται από οικογένειες χαμηλού οικονομικού και κοινωνικού επιπέδου, αλλά και από φτωχές αγροτικές περιοχές παρουσιάζουν μεγαλύτερο ποσοστό σχολικής διαρροής (Φραγκουδάκη, 1985, Βουϊδάσκης, 1999). Επιπλέον, το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, αλλά και οι ενδοοικογενειακές σχέσεις και το συγκρουσιακό κλίμα μέσα στην οικογένεια, καθορίζουν την επίδοση των μαθητών στο σχολείο και ευθύνονται για την μαθητική διαρροή. (Μπόμπας, 1999) (Woodetal. 1988: 283-290), (McCombs & Forehand, 1989:871-880). Επίσης, την ίδια εικόνα παρουσιάζουν παιδιά που προέρχονται από μονογονεϊκές ή διαλυμένες οικογένειες ή από φτωχές πολυμελείς οικογένειες. (Zimiles &Lee, 1991:314-320).

Επίσης, το μορφωτικό επίπεδο των παιδιών συνδέεται στενά με τα χαρακτηριστικά του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Οι Feinstein και Shonkoff και Phillips (2000) περιγράφουν τις ισχυρές επιρροές των πόρων οικογένειας και του κοινωνικού κεφαλαίου σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο των παιδιών, εμφανείς στις ισχυρές συσχετίσεις μεταξύ του επιπέδου των παιδιών και του οικογενειακού εισοδήματος, την επαγγελματική κατάσταση των γονέων και την εκπαίδευση των γονέων.

Ο γάμος σε μικρή ηλικία

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλες οι αφηγήτριες παντρεύτηκαν σε πολύ μικρή ηλικία κι αυτός ήταν και ο λόγος που εγκατέλειψαν το σχολείο. Συνακόλουθα, η ανατροφή των παιδιών, η οποία βαρύνει αποκλειστικά την γυναίκα, απορροφά όλο τον χρόνο και τις δυνάμεις της, την κρατά περιορισμένη στο σπίτι και συνακόλουθα απομακρύνει εντελώς την ιδέα του σχολείου.

Η Δήμητρα εξηγεί πώς ενώ της ήρθε ο διορισμός, δεν μπορούσε να αφήσει τα παιδιά για να πάει σε άλλη πόλη για δουλειά και αναγκάστηκε να μην τον δεχτεί. *«Τέλος πάντων και γυρίσαμε και παντρευτήκαμε και μένω κι έγκυος αμέσως. Πού να πάω σχολείο. Εγώ, μετά διορίστηκε ο Βασίλης εκεί. Μας παίρνουν στο Ιπποκράτειο στην Αθήνα. Πού να πάτε, τι να κάνετε; Και οι δύο με μικρά παιδιά, θα πάρει ο άλλος μετάθεση από δω, και θα φύγετε απ' τα Γιάννενα κι έτσι κι αλλιώς, μια γκρίνια, ένα αυτό, χάνουμε το διορισμό, χάνω εγώ τον διορισμό, δεν πήγα. Είχα τη Βάλια, ήταν μωρό. Πάει αυτό».* (Δήμητρα)

Πολλοί μελετητές επεσήμαναν ότι ο γάμος σε μικρή ηλικία και η ανατροφή των παιδιών, την οποία αναλαμβάνει αποκλειστικά η γυναίκα, αποτελεί εμπόδιο για τη μόρφωσή της (Hayes& Smith, 1994:201-221, (Rexroat, 1985:131-142, Dillabough, 2006).

Η βία στην οικογένεια.

Για ορισμένες ο γάμος σε μικρή ηλικία συνδυάστηκε με έναν βίαιο σύζυγο. Είναι αξιοσημείωτο, ότι παρά την βία που υφίστανται, δυσκολεύονται πολύ να αντιδράσουν και να παλέψουν για μια καλύτερη ζωή. Επιπλέον, η πατρική οικογένεια δεν συμπαραστέκεται στις γυναίκες αυτές, με αποτέλεσμα να αισθάνονται εντελώς μόνες και αβοήθητες. Χρειάστηκε να περάσουν χρόνια και να δείξουν μεγάλη ψυχική δύναμη για να μπορέσουν να φτάσουν στο διαζύγιο. Στην περίπτωση αυτή, η συνέχιση του σχολείου αποτελεί ένα βήμα μπροστά για να αισθανθούν ότι ξαναβρίσκουν τον εαυτό τους και τα χαμένα όνειρά τους.

«Από τότε έπαθα κατάθλιψη γιατί μ' είχε χτυπήσει στο δάσος μ' ένα δέντρο στο κεφάλι, ενώ είχα άγχος απ' όλα αυτά και με χτυπούσε πάντα στο κεφάλι, εεε, μόλις με χτύπησε και το δέντρο. Αυτός έκοβε από πάνω κι εγώ από κάτω και μου λεγε, σκύψε να μαζέψεις τα ξύλα, γιατί θα σκεπαστούν απ' τα φύλλα. Και σκύβω εγώ, μόλις σκύβω να

πάρω το ξύλο κάτω απ'τα φύλλα, μου 'ρθε το ξύλο εδώ πέρα και έπεσα αναίσθητη, εκεί έμεινα. Με πέταξε πέρα και εκεί ήταν ένα κούτσουρο κι ακούμπησε η κοιλιά μου πάνω στο κούτσουρο, με πέταξε και δεν ζανασηκώθηκα, ήμουν αναίσθητη. Αμέσως μετά με πήρε στον ώμο του και πήγε και με φόρτωσε στο αυτοκίνητο και με πήγε στο σπίτι. Ένα μήνα, ούτε μιλούσα, ούτε σηκωνόμουνα από το κρεβάτι». (Μαίρη, 62 χρονών)

Η βία μέσα στην οικογένεια, η «αθέατη βία», όπως χαρακτηρίζεται, αποτελεί μία σκληρή πραγματικότητα για πολλές γυναίκες στην ελληνική κοινωνία, η οποία συνοδεύεται από τον άγραφο νόμο της σιωπής. Στην Ελλάδα, μόλις το 1985 το ζήτημα αντιμετωπίστηκε επίσημα από την Πολιτεία, όταν ανατέθηκε σε γυναίκες επιστήμονες να μελετήσουν το θέμα και να διατυπώσουν προτάσεις για την παρέμβαση του κράτους. Η Αγγελική Χλιόβα (1986), ειδικευμένη ψυχολόγος για θέματα κακοποίησης γυναικών, σε άρθρο της στο περιοδικό «Ισότητα και Φύλο», το 1986 διακρίνει τρεις μορφές γυναικείας κακοποίησης: την ψυχολογική, τη σωματική, και τη σεξουαλική. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει να σημειωθεί στην ψυχολογική βία, η οποία μπορεί να παίρνει διάφορες μορφές χωρίς να αφήνει εξωτερικά σημάδια, όπως προσβολές, ύβρεις, αποδοκιμαστικές και υποτιμητικές εκφράσεις. Ακόμα και η οικονομική εξάρτηση αποτελεί μία μορφή ψυχολογικής βίας, την οποία υφίστανται σε μεγάλο βαθμό οι γυναίκες της έρευνας και η οποία συνεπάγεται τη γενικότερη εξάρτησή και την αδυναμία τους να αντιδράσουν δυναμικά προκειμένου να διεκδικήσει τα δικαιώματά της και να καλυτερεύσουν τη θέση της.

«Παντρεύομαι. Ένας γάμος δύσκολος. Πολύ δύσκολος Δεν πήγα σχολείο. Πού να πήγαινα τότε σχολείο. Δύσκολα, πολύ δύσκολες εποχές. Αλλά το αποθνημένο μου, μέσα πάντα ένιωθα μειονεκτικά. Γιατί να μην πάω, γιατί να μην κάνω. Και ο τρόπος, έναν άντρα να σε βρίζει, να πει, να κάνει και σου λέει Είσαι τούβλο βρε, είσαι αγράμματη βρε, είσαι εκείνο είσαι τα' άλλο, και να σε μειώνει. Αυτά μέσα σου σε πληγώνουν».
(Ασημίνα)

Η Κωνσταντίνα εξομολογήθηκε με δάκρυα όταν έκλεισε το μαγνητόφωνο ότι ο σύζυγός της την χτυπούσε, έπινε και δημιουργούσε σκηνές στην οικογένεια. Κάποτε κλείδωσε τα παιδιά έξω από το σπίτι και έβαλε φωτιά στις κουρτίνες για να την κάψει. Οι γείτονες κάλεσαν την αστυνομία και αυτό ήταν κάτι που γινόταν συχνά. Δεν μπορούσε όμως να φύγει γιατί δεν είχε κάποιον για να την βοηθήσει, δεν είχε πού να πάει. Είχε τρία παιδιά, τα οποία, τα άκουσε να συζητούν μεγάλα πια και κατάλαβε

πόσο τους είχαν στοιχίσει όλα αυτά. Η ζωή της βελτιώθηκε, όταν άρχισε να εργάζεται.

«Αν είχα δική μου δουλειά, αν είχα έναν διορισμό θα έπαιρνα τα παιδιά και θα έφευγα. Μετά που έπιασα δουλειά στο σουπερμάρκετ, άλλαξε κι αυτός». (Κωνσταντίνα, 61 χρονών)

Η Ευαγγελία θυμάται ότι ο σύζυγος της την εμπόδισε να πάει για δουλειά γιατί την ζήλευε. *«Όταν διεκδίκησα να πάω για δουλειά εεε, είχα κάνει τα χαρτιά τότε γιατί είχα γίνει πλέον πολύτεκνη, μου 'σπασε το χέρι, το χέρι το χω βγαλμένο εδώ. Μου χε σπάσει το χέρι και με πέταξε από τις σκάλες, αλλά έκανα χαζομάρα, τώρα αυτό ίληγα της φίλης μου, γιατί αυτή ξέρει ζούσαμε μαζί, ζει στην ίδια πολυκατοικία που τότε δε χτύπησα γροθιά στο μαχαίρι».*

6.4.Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Η γυναικεία εργασία έχει απασχολήσει αρκετά την κοινωνιολογική, ανθρωπολογική και ιστορική βιβλιογραφία, ωστόσο η έρευνα περιορίζεται γύρω από τη σκοπιά του ερευνητή, χωρίς να δίνεται η φωνή στα ίδια τα υποκείμενα, στις εργαζόμενες γυναίκες. (Μπάδα, 2013) Η κατανόηση των κοινωνικών πλαισίων που περιβάλλουν την γυναικεία εργασία απαιτεί τη χρήση αναλυτικών κατηγοριών, προσεγγίσεων και μεθοδολογικών εργαλείων. Απαραίτητα, λοιπόν, στοιχεία ανάλυσης αποτελούν οι παραγωγικές δομές, η τάξη, το φύλο, η οικογένεια, ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας, αλλά και ο εσωτερικός κόσμος των υποκειμένων. Από την άλλη, η προφορική ιστορία και η μνήμη συνιστούν τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία, χάρη στην οποία τα αθέατα υποκείμενα προβάλλουν ως ιστορικά και κοινωνικά. (Μπάδα, 2013)

Η προφορική ιστορία αναδεικνύει την «από τα κάτω ιστορία» και δίνει φωνή σε πολλά αποσιωπημένα ή υποτιμημένα ως πρόσφατα υποκείμενα, επιτρέπει τη διεύρυνση τόσο της εργατικής συνείδησης και κουλτούρας, όσο και τη διεύρυνση των όρων διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας τους και του ρόλου της τελευταίας στην ιστορία (Μπάδα, 2015). Συνακόλουθα, η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στα υποκείμενα και στις βιοϊστορίες ιστορίες τους, στον λόγο, στα συναισθήματά τους

και στις καθημερινές εργασιακές πρακτικές τους αποτελεί ένα βήμα για την κατανόηση από τα μέσα, του κόσμου της γυναικείας εργασίας και ένα επίσης βήμα για την ενίσχυση των ποιοτικών μεθόδων ανάλυσής της. (Μπάδα, 2013)

Αμειβόμενη και μη αμειβόμενη γυναικεία εργασία

Η εργασία των γυναικών στην βιβλιογραφία διακρίνεται σε αμειβόμενη και μη, σε εργασία «μέσα» και «έξω» από το σπίτι, ενώ παράλληλα δίνεται έμφαση στην εργασία που έχει τον χαρακτήρα της «μερικής απασχόλησης» (Δ. Νάζου,7)

Όπως παρατηρεί η Δ. Νάζου, η θέση των γυναικών, στην αγορά εργασίας συνδέεται με τη θέση τους στην οικογένεια και κυρίως με το γεγονός ότι σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας. Επιπλέον, ο χώρος δουλειάς/ παραγωγής/ μισθωτής εργασίας δεν αποτελεί τον χώρο όπου διαμορφώνονται όχι μόνο σχέσεις παραγωγής, αλλά ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Οι γυναίκες υφίστανται ιδιαίτερη εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας εξαιτίας των καθηκόντων τους στην οικογένεια. Υποχρεώνονται να δεχτούν μερική απασχόληση ή δουλειές με δυσμενέστερους όρους εργασίας οι οποίες μπορούν να συνδυαστούν εύκολα με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους ρόλους των δύο φύλων, μεταξύ εργασίας και οικογένειας και αντίστοιχα ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο παραγνωρίζει τη διάσταση οικονομικής συνεισφοράς των γυναικών και έχει ως συνέπεια τη διαμόρφωση ειδικών – μειονεκτικών- συνθηκών στην πρόσληψη των γυναικών στην εργασία, στη διαμόρφωση των μισθών τους και στην επαγγελματική τους εξέλιξη.

Για τις γυναίκες, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την «αμειβόμενη απασχόληση». Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε διστικές ταξινομήσεις: δουλειά –σχόλη, χρόνος εργασίας- χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς- τόπος κατοικίας, μητρότητα καριέρα, «ιδιωτική» ή «δημόσια» σφαίρα. Τα όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευτούν με βάση τις καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες (Βάϊου, Στρατηγάκη, 1989, Βάϊου 1989, Θανοπούλου, Κωστοβέλου, Παπαρούνη 1999, Καβουνίδη 1996)

Οι ανισότητες που συνδέονται με τον καταμερισμό της εργασίας, μεταξύ των δύο φύλων απορρέουν από τη θέση της γυναίκας στην οργάνωση της οικογένειας και δεν αίρονται στον έξω- αγροτικό τομέα, αλλά αναπαράγονται με τον ίδιο τρόπο. (Μπάδα, 2014)

Η γυναικεία εργασία στον αγροτικό τομέα

Η εργασία των γυναικών στον αγροτικό χώρο κατά κανόνα δεν αμείβεται και επιπλέον δεν αναγνωρίζεται ως ισότιμη με του άντρα. Η ενασχόληση με τις αγροτικές εργασίες προκύπτει όχι μόνο ως αναγκαιότητα, αλλά και ως φυσική υποχρέωση για την αγρότισσα, μάλιστα ο καταμερισμός εργασίας είναι έμφυλος. Η γυναίκα ασχολείται με τον οικιακό κήπο ή και με τα χωράφια, αν υπάρχουν, αλλά και με τα ζώα. Άλλωστε στις οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα ο κήπος είναι απαραίτητος για το καθημερινό φαγητό. Η οικογένεια συνιστά μια σημαντική κοινωνική και οικονομική δομή με βασικό της συντελεστή το γυναικείο φύλο (Μπάδα:2003:5).

Οι αφηγήτριες που ζουν ακόμη στο χωριό διατηρούν κήπο και οικόσιτα ζώα. Μάλιστα η Μαργαρίτα είναι και κυνηγός, καθώς από μικρή όπως λέει τα αδέρφια της ήταν κυνηγοί και έχει εξοικειωθεί με τα όπλα. Η Μαργαρίτα είναι μια γυναίκα, που όπως αναφέρει, δεν την φοβίζει η οικονομική κρίση, γιατί από μικρή έχει μάθει να επιβιώνει μόνη στο χωριό. Περιγράφει πόσο σκληρή ήταν η ζωή της όταν παντρεύτηκε, προσπαθούσαν να χτίσουν το σπίτι στο χωριό για να μείνουν και παράλληλα μεγάλωνε τα δύο μικρά παιδιά της χωρίς να έχει καμία βοήθεια από τους γονείς της.

«Μείναμε για λίγο στους γονείς, στους γονείς μου, δύσκολα κι εκεί γιατί αρραβωνιάστηκε μετά ο αδερφός μου, ε η νύφη μου ήτανε, ξέρεις, καμία σχέση, είχε άλλον χαρακτήρα. Τέλος πάντων, ας μην πω περισσότερα γι' αυτό το θέμα, φτιάξαμε το σπίτι, σχεδόν μισοάφτιαχτο μπήκα στο σπίτι. Δεν είχα, είχαμε κάνει μόνο ένα δωμάτιο, του 'χαμε κλείσει, δεν είχαμε παντζούρια, τέτοια. Τα δωμάτια ήτανε χωρίς νταβάνια, μόνο είχαμε νταβανώσει το ένα το δωμάτιο και την κουζίνα, αυτό που είναι ο ενιαίος ο χώρος, μόνο κει. Πόρτες δεν είχα, μία πόρτα στον ενιαίο τον χώρο, χωρίς ρεύμα, χωρίς νερό, πολύ δύσκολα. Ε, τώρα μ' ένα μεροκάματο, είχα, έκανα τη μεγάλη την κόρη, ταλαιπωρία, ήμουνα, ήμουνα τώρα λεχώνα ρε παιδί μου κι πήγαινα, ξέρεις, να μεταφέρω τα υλικά που φτιάχναμε το σπίτι, πριν ακόμα πάω στο σπίτι μου, πήγαινα να

μεταφέρω τα υλικά για να τα χουν οι μαστόροι το πρωί. Ταλαιπωρία σου λέω. Πήγαμε στο σπίτι, χωρίς ρεύμα βέβαια, χωρίς ρεύμα, εεε, μόνη μου, γιατί ο άντρας μου έπρεπε εκεί που δούλευε φεύγανε και εκτός έδρας, εγώ μόνη μου, να κουβαλάω νερό. Μετά έμεινα έγκυος στη δεύτερη την κόρη, ταλαιπωρία, το ένα του χα γκότσια που λέμε στο χωριό, φορτωμένη, η κοιλιά πέρα, να κουβαλάω τα παγούρια νερό».

«Ταλαιπωρία, με το σπίτι, μέναμε μέσα στο σπίτι, φτιάχναμε, γιατί του χα άφτιαχτο, δεν είχα τίποτα, σιγά- σιγά, από ένα -ένα, από ένα ένα, σκάψαμε μετά βάλαμε νερό μόνοι μας. Το αυλάκι που ήταν η απόσταση να βάλουμε σωλήνες, το σκάψαμε μόνοι μας για να μην πληρώσουμε. Βάλαμε το νερό, σιγά σιγά να βάλουμε ρεύμα, να βάλουμε κολόνα για ρεύμα. Δεν μπορούσες τότε, έπρεπε με δόσεις, δηλαδή έπρεπε να πληρώσεις για να βάλεις. Βάλαμε και το ρεύμα, όλα από ένα -ένα. Στο σπίτι μέσα να τα φτιάχνουμε από ένα-ένα, έπλενα έξω, τα πιάτα ρούχα έξω. Παγωνιές. Ήταν παγωμένα τα νερά που είχα μαζεμένα, καλά τα πλενες με ζεστό, μετά έπρεπε να τα ξεπλύνεις. Παγωμένα τα νερά, ο πάγος τόσο μέσα. Τα χέρια μου μένανε κοκκαλωμένα. Σιγά σιγά, σιγά σιγά κάναμε κι αυτά, φτιάξαμε. Ένα ένα δηλαδή τα φτιαχνα. Έμενα μές στο και μάζενα από δω τα πήγαινα από κει να φτιάξω το ένα το δωμάτιο. Να κάνω το ένα, να κάνω το άλλο. Δηλαδή ταλαιπωρία. Με λίγα λόγια μεγάλη ταλαιπωρία για μένα στην ηλικία μου. Οι γονείς τίποτα. Αναυδοι. Δεν τους ένοιαζε, δεν είχαν».

Επιπλέον επιφορτίζονται με την φροντίδα των ηλικιωμένων ατόμων, το οποίο αποτελεί αποκλειστικό βάρος των γυναικών.

Η παιδική εργασία.

« Όταν ήμασταν μικρά εμείς πηγαίναμε μαζεύαμε ελιές.. Στο χωριό. Λαδοελιές. Μέσα στ' αγκάθια. Μετά το βράδυ που γυρνάγαμε στο σπίτι η μία έβγαζε τα' αγκάθια της αλληνής. Και είχαμε μαγκάλι, κουβά μέσα με κάρβουνα, ρίχναμε ξύλα και ζεσταινόμασταν Μικρά παιδιά, μιλάμε τώρα πιο μικρή από την κόρη σου. Μεγάλη ταλαιπωρία βρε παιδιά τι να σου πω ότι έχω πάει κι έχω δουλέψει μεροκάματο Τετάρτη Δημοτικού; και έπαιρνα 25 δραχμές την ημέρα; Τι να σου πω; Η δική μου η ζωή είναι πραγματικά μια ιστορία». [κλάμα].(Αλκινόη)

Όπως αναφέρουν οι αφηγήτριες οι οποίες προέρχονται από αγροτικά περιβάλλοντα, ήταν υποχρεωμένες να συμμετέχουν σε όλες τις δουλειές της οικογένειας. Από πολύ μικρές είχαν αναλάβει τις δουλειές του σπιτιού, όταν η μητέρα δούλευε. Ακόμη πήγαινα στα ζώα, στα χωράφια, στους κήπους. Παράλληλα, όμως, έπρεπε να βοηθούν και στην οικογενειακή επιχείρηση, αν υπήρχε, που στις περισσότερες ήταν καφενείο. *« Από μικρή μετά το σχολείο, εντάζει, πρώτα οι δουλειές του σπιτιού, όπου υπήρχαν, δουλειά. Όπως συνήθως γίνεται στα χωριά. Όλοι συμβάλλουν στην εργασία».* (Λίτσα, 56 χρονών)

Η Μαργαρίτα θυμάται ότι εκτός από τις αγροτικές δουλειές, έπρεπε να πηγαίνει και στα 100 πρόβατα του πατέρα της καθημερινά, ενώ εκείνος έφευγε. *«Και στα πρόβατα και τα χωράφια, να μαζεύουμε τριφύλλια, να κουβαλάμε, να τ' αρμέξεις τα πρόβατα. Ταλαιπωρία. Αυτός έφευγε για δουλειά κι εμείς πίσω τραβιόμασταν με τη μάνα μου. Αυτός έφευγε, γιατί πήγαινε για δουλειά. Πολλή ταλαιπωρία, όταν σου λέω ταλαιπωρία τι να σου πω;»* (Μαργαρίτα)

Επίσης, η Κωνσταντίνα έχει αναλάβει από πολύ μικρή τις δουλειές του σπιτιού. *«Με στέλναν στα πρόβατα, να κάνω τις δουλειές από πολύ μικρή. Πήγαινα στο Δημοτικό, να μαγειρέψω, να ζυμώσω. Ζύμωνα ψωμί για οικογένεια εφτά άτομα. Να πλένω και να πλένω. Τέσσερα αδέρφια, ο παππούς, η γιαγιά η μάνα μου και ο πατέρας μου. Και δεν είχαμε, ούτε πλυντήριο υπήρχαν, ούτε τίποτε. Ζέσταινες νερό και έπλενες στα χέρια. Με ταλαιπωρούσαν, ναι, πάρα πολύ. Δηλαδή έχω περάσει παιδική ηλικία ταλαιπωρίας, όχι πώς περνάν σήμερα τα παιδιά, που τα έχουν όλα».* (Κωνσταντίνα)

Η παιδική εργασία στις αγροτικές κοινωνίες εντάσσεται σε αυτή των ενηλίκων, δηλαδή στην κοινωνική, οικονομική, φυλετική, πολιτιστική ετερογένεια του κόσμου των ενηλίκων. Το παιδί πολύ νωρίς εντασσόταν σταδιακά στους προκαθορισμένους ρόλους των ενηλίκων, οι οποίοι στο εσωτερικό της οικογένειας ρυθμίζονταν με βάση το φύλο και την ηλικία. Από μικρό το κορίτσι εθιζόταν στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ο οποίος στο εσωτερικό του σπιτιού προέβλεπε τη φροντίδα των παιδιών, το μαγείρεμα και την καθαριότητα του χώρου, αλλά και με εργασίες έξω από αυτόν, την φροντίδα των οικιακών ζώων, τη μεταφορά νερού, το μάζεμα καυσόξυλων κ.α.. (Μπάδα, 2014)

Η Ελένη δεν θυμάται παιδική ηλικία, αλλά είχε αναλάβει φροντίδες και υπευθυνότητες σαν να ήταν ενήλικη. *«Δεν ήξερα τι θα πει παιγνίδι, από τότε*

συνειδητοποιημένη με τα πάντα, όταν λέμε τα πάντα, τα πάντα. Τότε δεν ήμασταν, γιατί υπήρχε αυτό, έπρεπε το μυαλό σου να δουλεύει για όλους, μεγάλωσα δηλαδή σχεδόν από παιδί. Δηλαδή δεν ξέρω παιδική ηλικία δηλαδή, δεν υπάρχει παιδική ηλικία».

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η Ρέα Κακάμπουρα, στο άρθρο της «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων» παρατηρεί ότι αποτελεί κοινό τόπο σε αφηγήσεις ζωής το παράπονο ότι ως παιδιά οι αφηγήτριες δεν είχαν ελεύθερο χρόνο λόγω των εργασιών τους. Ωστόσο σε άλλο σημείο αναφέρουν το κέντημα με παρέες κοριτσιών, ως μια ευχάριστη ενασχόληση.

Η συμμετοχή στην οικογενειακή επιχείρηση

Μετά τον γάμο η εργασία στην επιχείρηση του συζύγου δεν απαλλάσσει την γυναίκα από τις οικιακές της υποχρεώσεις. Εξακολουθεί να έχει αναλάβει τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Παράλληλα, η παρακολούθηση του Εσπερινού Λυκείου είναι ένα επιπρόσθετο βάρος, το οποίο πρέπει να συνδυάσει χωρίς να δημιουργήσει πρόβλημα στην οικογένεια. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να «κλέψει» χρόνο από την ξεκούρασή της για να τον αξιοποιήσει για διάβασμα. Αυτός είναι και ένας λόγος που τις κάνει να αισθάνονται υπερήφανες και ικανοποιημένες από τον εαυτό τους γιατί αισθάνονται ότι έχουν υπερβεί τα όριά τους.

«Και μετά 17 χρονών εγώ παντρεύτηκα, αμέσως έκανα τοο το πρώτο κορίτσι, 22 χρονών εγώ είχα τρία παιδιά. 22 χρονών. Είχε ο άντρας μου είχε ένα μαγαζί, δούλευα και στο μαγαζί, είχα τα παιδιά, ,μετά δεν έβγαζε το μαγαζί ικανοποιητικό μεροκάματο, για να βγούμε πέρα, αναγκάστηκα και πήγα για δουλειά σταα, στο σούπερ μάρκετ, «Ατλάντικ» ήταν τότε και τώρα είναι «Μασούτης». Εεε κι από κει έφυγα μετά για λόγους ασθενείας». (Κωνσταντίνα)

Η Ζωή εργάζεται στην επιχείρηση του συζύγου της, με πλήρες ωράριο, αλλά χωρίς ασφάλιση. Επιπλέον, οι δουλειές του σπιτιού και η ανατροφή της κόρης είναι αποκλειστικά δική της ευθύνη. Μάλιστα έχει αναλάβει τα λογιστικά, που είναι ιδιαίτερα απαιτητική δουλειά και αναγκάστηκε να πάρει μαθήματα για να μπορέσει να ανταποκριθεί. «Εμένα η δουλειά μου είναι και κουραστική και ψυχοφθόρα, γιατί είναι δύσκολα τα πράγματα. Αλλά την δουλειά που κάνω, δεν την κάνω έτσι τυχαία. Το πάλεψα και σεμινάρια και παντού, όπου έβγαινε, γιατί εγώ κάνω λογιστικά. Εεε, έχω

εξειδίκευση. Δηλαδή, κάτι που το κάνω, θα το κάνω, δεν τ' αφήνω στην τύχη θα το δουλέψω. Είμαι και τελειομανής σαν άνθρωπος, σα χαρακτήρας, αυτά».

Όπως σημειώνει η Δ. Νάζου, οι γυναίκες που εργάζονται στις οικογενειακές επιχειρήσεις αυτοπροσδιορίζονται με όρους οικογενειακών κυρίως ρόλων και διαπροσωπικών σχέσεων. Μάλιστα οι έρευνες πεδίου δείχνουν ότι η γυναικεία εργασία σε επιχειρήσεις εγγράφεται ως προέκταση των οικογενειακών καθηκόντων που οφείλουν να φέρουν σε πέρας, παράλληλα με τις οικογενειακές φροντίδες, αλλά όχι σε βάρος τους.

Η μισθωτή εργασία

Η εργασία της γυναίκας ταυτίζεται με την γενικότερη χειραφέτησή της. Ο λόγος της ακούγεται και διεκδικεί περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες. Είναι αισθητή η διαφορά στη ζωή των γυναικών που εργάζονται και αυτών που δεν εργάζονται και είναι οικονομικά εξαρτημένες.

Όσες έχουν εργαστεί και πλέον παίρνουν σύνταξη αισθάνονται ότι έχουν προσφέρει στην οικογένειά τους, ότι ήταν χρήσιμες και δημιουργικές. Αντίθετα η οικονομική εξάρτηση συνδυάζεται με την καταπίεση ακόμα και με την βία, καθώς η γυναίκα φαίνεται να μην έχει τη δύναμη να αντιδράσει και να διεκδικήσει μια καλύτερη και πιο δίκαιη συμπεριφορά απέναντί της. Μάλιστα και οι ίδιες επισημαίνουν ότι η ζωή τους αλλάζει από τη στιγμή που εργάζονται.

Η Ευαγγελία πιστεύει ότι αν είχε αντιδράσει και πήγαινε για δουλειά, όταν την εμπόδισε ο σύζυγος της, η ζωή της θα είχε κερδίσει μεγαλύτερη ανεξαρτησία.

«Όχι, έπρεπε να πάω για δουλειά και με το χέρι σπασμένο. Τώρα που το σκέφτομαι, λέω γιατί να μην πάω για δουλειά. Έπρεπε να διεκδικήσω τη δουλειά όταν είχαν μεγαλώσει πλέον τα παιδιά γιατί θα είχα κι εγώ, δε θα 'μουν εεε, δηλαδή εμένα [] να μ' έχουν κάτω από την μπότα τους να με πατάν, και η μάνα μου κι αυτός. Να μην έχω κανένα δικαίωμα στη ζωή μου, τίποτα». (Ευαγγελία)

Αντίθετα, η Γιούλα που εργάστηκε στο εργοστάσιο της Δωδώνης αισθάνεται την ψυχική ικανοποίηση ότι είχε την ευκαιρία μέσα από την εργασία της να δημιουργήσει. *«Δουλεύαμε, φτιάχναμε, δουλεύαμε, φτιάχναμε κι εγώ έχω την ηθική*

ικανοποίηση ότι βρε παιδάκι μου, δούλεμα, έφτιαξααα, δεν πέρασε η ζωή μου έτσι στα χαμένα να τη σπαταλήσω έτσι δεν είχα τίποτα. Δηλαδή είμαι ικανοποιημένη.[...]Είμαι πολύ ικανοποιημένη. Ξεκινήσαμε απ' το τίποτα, έτσι; Είχαμε στην αρχή. Ξεκίνησε στην αρχή. Φτιάξαμε σπίτι εκεί στο πατρικό, γκρεμίσαμε το παλιό, φτιάξαμε αυτό εεε πήραμε ένα αυτοκίνητο, πήραμε δεύτερο αυτοκίνητο, πήραμε μηχανή, φτιάξαμε, αγοράσαμε οικόπεδο στην Πρέβεζα, φτιάξαμε σπίτι όλ' αυτά μέσα σε πόσο; Μέσα σε τριάντα χρόνια. Δεν είναι και λίγα».

Επιπροσθέτως, είναι αισθητή η διαφορά ανάμεσα στα κορίτσια που μεγαλώνουν σε αγροτικό περιβάλλον, από αυτά που μεγαλώνουν σε αστικό. Έστω κι αν πρόκειται για την μικρή πόλη των Ιωαννίνων, τα κορίτσια της πόλης δεν αποθαρρύνονται από την οικογένειά τους να συνεχίσουν το σχολείο. Αντίθετα, οι γονείς επιθυμούν τις σπουδές των παιδιών τους επηρεασμένοι από την μεταπολεμική αντίληψη, ότι η μόρφωση εξασφαλίζει οικονομική και κοινωνική αποκατάσταση. Οι αφηγήτριες που εγκατέλειψαν το σχολείο το έκανα από δική τους επιλογή γιατί ήθελαν να εργαστούν ή να παντρευτούν και όχι γιατί τους επιβλήθηκε από την οικογένεια. « *Εεε, μετά, με τοσο, παντρεύτηκα σχετικά νωρίς, στα δεκαεννιά μου, ήθελα να το συνεχίσω, τότε, γιατί συνειδητοποίησα ότι ο λόγος που το άφησα ήταν χαζός. Με παρακαλούσε ο πατέρας μου τότε να μην το κάνω. Κι όσο αυτός με παρακαλούσε, τόσο εγώ να του πάω κόντρα».*

Ωστόσο, η έλλειψη μόρφωσης των κοριτσιών των λαϊκών στρωμάτων της πόλης περιορίζει τις επιλογές τους στην αναζήτηση εργασίας, κάτι που βιώνουν έντονα οι αφηγήτριες. Κατά συνέπεια τα επαγγέλματα που μπορούν να επιλέξουν είναι κομμώτρια, μοδίστρα, καθαρίστρια ή εργάτρια.

6. 5. Η ΠΡΩΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ

Οι αναμνήσεις από τα πρώτα σχολικά χρόνια. Οι αυστηροί δάσκαλοι.

Η αυστηρότητα που συνάντησαν στα πρώτα τους χρόνια στο σχολείο αποτελεί μία ανάμνηση που τις συνοδεύει σε όλη τους τη ζωή και δυσκολεύει την απόφασή τους να επιστρέψουν στα θρανία.

«Ναι την έζησα την αυστηρότητα δηλαδή στο Δημοτικό, το να μάθω οπωσδήποτε την προσβολή, το να σε σηκώνει στον πίνακα, τηηη, την τιμωρία, όλο αυτό δεν μου άρεσε. Ήμουνα από μικρό παιδί που δεν μου άρεσε αυτό το πράγμα. Και μετά στο Γυμνάσιο σα να έφυγα, δηλαδή δεν υπολόγιζα τίποτα, άμα θες πέρνα με δεν, δεν, το πήρα αρνητικά.» (Δώρα, 42 χρονών)

« Εγώ δεν έχω καλές αναμνήσεις πάντως από τα παιδικά μου χρόνια από το σχολείο. Καθόλου. Και γι' αυτό και είναι και μια άρνηση που έχω. Μισούσα τους δασκάλους και τους καθηγητές. Πάρα πολύ γιατί έχω πολύ άσχημες αναμνήσεις, από μία δασκάλα που είχαμε στο Δημοτικό, η οποία το θυμάμαι σαν τώρα., το θυμάμαι σαν τώρα αυτό το πράγμα. Όποιος τον σήκωνε και μικρά παιδάκια τώρα και ήτανε, ήταν η πολιτική του βούρδουλα. Το θυμάμαι σαν τώρα, είχα μαλλιά μαύρα, μακριά τα μαλλιά μου, μαύρα έτσι μαλλιά, και τα πιανε τα μαλλιά, παιδιά, έκανε αυτό το πράγμα και μας κοπανούσε στον πίνακα και κάτω. Έφτασα σε σημείο να περνάω έξω από το Βαλάνιο και να κάνω εμετό. Δεν ήθελα να πάω, είχα άρνηση. Άρνηση μεγάλη, είχα τραυματική εμπειρία, πολύ μεγάλη τραυματική εμπειρία. Δεν ήθελα, είχα μισήσει τα βιβλία, και τους καθηγητές και τους... και στη πορεία γενικά το σχολείο από τότε.» [Δήμητρα]

6.6 Αντιμετωπίζοντας την ασθένεια.

Είναι αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι πολλές από τις αφηγήτριες έχουν έρθει αντιμέτωπες με κάποια σοβαρή ασθένεια, η οποία όμως δεν τις έχει καταβάλει, αλλά αντίθετα τους δίνει μεγαλύτερη δύναμη και θέληση να συνεχίσουν. Μάλιστα το σχολείο τις βοηθάει να ξεφύγουν από απαισιόδοξες σκέψεις και να γεμίσουν αισιοδοξία κάνοντας σχέδια για το μέλλον.

Η Αποστολία (51 χρονών), μιλάει για την περιπέτεια της υγείας της και πώς έγινε αφορμή να αντιμετωπίσει με καινούρια οπτική τη ζωή. *«Ναι. Προς το παρόν, καλά Ε πάντα υπάρχει η αγωνία και ο φόβος, ντάξει, πάντα. Θα υπάρχει αυτό, αλλά εντάξει. Είμαι στις ομάδες υψηλού κινδύνου, αλλά εντάξει. Δεν το βάζω κάτω. Έτσι λέω. Κοίταξε με βοηθάνε όλα αυτά που κάνω, γιατί έχω ενδιαφέροντα. Δεν θα μπορούσα δηλαδή να καθίσω σ' ένα σπίτι και να κλαίω τη μοίρα μου. Ντάξει, πέρασα την κατάθλιψή μου, έπιασα πάτο και παρακάτω από πάτο[...]. Ήταν δυο χρόνια δύσκολα από τη ζωή μου, δύσκολα, πάρα πολύ. Το θέμα υγείας το θεωρώ πάρα πολύ βασικό, δηλαδή, δεν... Και μετά ξέρεις, σου είπα, πέρασα μεγάλη κατάθλιψη δυο χρόνια,*

χειρότερη μάλλον από την αρρώστια, την βλέπω εγώ την κατάθλιψη και μετά άρχισα να ξαναβγαίνω έξω, να κάνω πράγματα σιγά σιγά ν' ασχολούμαι, οπότε δεν προλαβαίνω να σκεφτώ[...]

Ναι, είμαι καλά, είμαι καλά. Ναι τώρα αξιοποιώ τα πάντα. Επιλέγω τα πιο, μερικές φορές λέω ντάξει, στεναχωριόμουν για πολύ άσχετα πράγματα, που δεν είχαν καθόλου αξία, τώρα όμως δεν το κάνω αυτό. Επιλέγω, δηλαδή εντάξει, θα βγω έξω, θα μαι στη βροχή, θα χαρώ που θα μαι στη βροχή με την ομπρέλα μου. Θα πάω για καφέ, θα χαρώ που θα πάω, μα καταρχάς θα χαρώ που ξημερώνει η μέρα και είμαι ζωντανή. Και είναι πολύ σημαντικό να ζω. Και έχω απλοποιήσει πάρα πολύ τη ζωή μου, μικρές απολαύσεις, αυτό μπορώ σήμερα, αυτό, το λίγο. Αυτό, το ότι ζύπνησα και είδα τον ήλιο, βρε παιδάκι μου. Είναι πολύ σημαντικό, γιατί μη φανταστείς, το λέω τώρα, και μένα μ' είχε πάρει η κάτω βόλτα, είχα μπει κι εγώ σε όλο αυτό της ζωής, τον αγώνα, το τρέξιμο, το άγχος, όχι ότι τώρα δεν έχω αλλά το πάω λίγο πιο χαλαρά.»

Την ίδια δυναμικότητα δείχνει και η Κωνσταντίνα, η οποία παρόλο που χειρουργήθηκε στον εγκέφαλο και αντιμετωπίζει πάντα το ενδεχόμενο κάτι να ξαναεμφανιστεί, είναι πάντα χαρούμενη, γελαστή, πρόθυμη και αφοσιωμένη στην μελέτη. «Έπαθα ένα ελαφρύ εγκεφαλικό τότε, εεε, μου νέκρωσε το μισό σώμα. Εεε, χέρι, πόδι, κεφάλι. [...]Ναι στη δουλειά. Εγώ δεν θέλησα, αλλά με πήγαν μετά, είχα έναν όγκο στο κεφάλι, αλλά ήταν καλοήθης, χειρουργήθηκα.[...] Εννιά χρόνια έχω. Και δεν μπόρεσα να ξαναπάω για δουλειά, μου πε ο γιατρός ότι θα επιβαρύνω πάρα πολύ τη, γιατί στα τρία χρόνια υποτροπίασα ξανά, ξαναέγινε, πήγα στο Υγείας, έκανα μια εμβολή, ρομποτική δηλαδή, μ' ένα ρομπότ, ένας Άγγλος. Το κράτησε για λίγο σταθερό, τώρα ξανά έχει γίνει πάλι, έχει γίνει, αλλά έχει μείνει τώρα, σταθεροποιήθηκε σ' ένα.. Δε μεγαλώνει τώρα, για ενάμιση χρόνο δε μεγαλώνει. Το παρακολουθώ ανά εξάμηνο και γι 'αυτό δε θέλω να ζορίσω και πολύ τον εαυτό μου. Γιατί και στην αρχή όταν δεν είχα τι να κάνω, όταν ακόμα δεν, γιατί δεν περπατούσα έξι μήνες, είχα αρχίσει να διαβάζω, αλλά με κούραζε πάρα πολύ. Να διαβάζω διάφορα βιβλία, γιατί δεν μπορούσα, είχα μάθει να δουλεύω, να κάνω, δεν μπορούσα δηλαδή να κάθομαι μέσα στο σπίτι, αλλά δεν περπατούσα έξι μήνες. Ήμουν με νάρθηκα σ' αυτό το πόδι για να μπορέσω να μην μου σπάσει το πόδι. Δεν έδινε εντολή ο εγκέφαλος, γιατί έγιναν αλλοιώσεις πολλές απ' το χειρουργείο. Μετά μ' έπεισε η κόρη μου, [...] πήγα στο Δεύτερη Ευκαιρία»

Η Αλκινόη αφιέρωσε πολύ χρόνο να μιλήσει για την υγεία της. «Ήταν Δευτέρα, το πρωί τα ξημερώματα εγώ, τις τρεις η ώρα τα ξημερώματα, ένιωθα ένα πάγωμα στο στομάχι, [...] Έχασα τις αισθήσεις μου, κρατήθηκα από τη βρύση, είχε ανοίξει η βρύση εκεί πέρα. Μου λεγε ο Γιάννης, ευτυχώς το άκουσε ο άντρας μου, αν δεν με είχε ακούσει, θα είχα φύγει από τότε. Και του λέω, είμαι πολλή άρρωστη, πολύ χάλια, δεν ξέρω τι μου γίνεται, είδε τον γιακά με αίμα κι όλα αυτά, του λέω περίμενε θα πάω να κάνω ντους. [...] Και με πηγαίνει στα εξωτερικά ιατρεία, μόλις με πηγαίνουν μέσα, τους λέει ο Γιάννης τι έπαθαν, με πήραν πρώτη πρώτη, Σου λέει τι γίνεται εδώ πέρα; [...]. Σου λέει αυτή τώρα φεύγει. Έρχονται οι γιατροί από πάνω από την Παθολογική, πέντε έξι μαζί με παίρνουν με το φορείο, με ανεβάζουν επάνω, με κρατάνε τώρα δύο τρεις ημέρες, τέσσερις και νησικιά, χωρίς τίποτε, μόνο με ορούς, διάφορες εξετάσεις. Πού σε πονάει, εδώ πέρα, εδώ πέρα με πονούσε, πού σε πονάει εδώ. Πρώτη φορά. Και με πέρασαν για βαρύ το βαρύ περιστατικό ήμουνα εγώ, ρωτούσαν πού είναι αυτό ήμουνα εγώ. Έτσι με πέρασαν μέσα. [...] Με πηγαίνουν κάτω με το φορείο, πέντε έξι γιατροί μαζί, εγώ στο κρεβάτι, με πηγαίναν ακτινογραφίες, ό,τι μου κάνανε ήταν και οι γιατροί μαζί. Μου κάναν πολλή γαστροσκόπηση, ζωντανά. Σε τρεις ώρες τρεις γαστροσκοπήσεις, χωρίς να κάνουν ένεση. Ζωντανά τελείως, έβλεπα το στομάχι μου μέσα, κόκκινο, κόκκινο και καθαρό το στομάχι μου για να δουν από πού προέρχεται το αίμα. Είχε πάθει διόγκωση τοο, η κεντρική αρτηρία λένε, είχε διόγκωση η σπλήνα. Εγώ έβγαλα και το πάγκρεας και τη σπλήνα μαζί. Αφαίρεση έκανα. Ήρθαν αυτοί, είδαν που είναι δύσκολα τα πράγματα έρχονται άλλοι δύο που συνεργάζονταν και λένε θα σου κάνουμε εμείς. Τι να μου κάνετε; Πηγαίνουν στο χειρουργείο, εκεί να δεις. Με ετοιμάζουν να με βάλουν στο χειρουργείο και εμένα με έπιασε, ανέβηκε ο πυρετός, 42 και κάτι, με έπιασε αυτή η τρεμούλα και κρύωνα. Ρίζτε μου κουβέρτες κρυώνω, ρίζτε μου κουβέρτες κρυώνω. Μου βάζανε αίμα κι αυτό πάγωνε μέσα, γι' αυτό τους λέω μη μου βάζετε άλλο. Δεν είμαι καλά. Μετά ψάχναν να βρούνε αίμα να ναι ακριβώς, ό,τι ήταν το δικό μου, ακριβώς, να ταιριάζει 100%. Δεν βρίσκανε. [...] Τελικά μου κάναν το χειρουργείο, άσε που είχα τρεις εβδομάδες δεν είχα φάει τίποτε είχα χάσει δεκαπέντε κιλά. Δηλαδή, από κει έχασα κι έγινα έτσι. Ερχόταν η αδερφή μου με έπλεαν, κάθε μια αδερφή μου που ερχόταν με έπλεναν κιόλας. Και δεν θυμάμαι από τότε, έχασα τα μισά τα πράγματα στη ζωή μου τα χω χάσει. Μου λέει η αδερφή μου, θυμάσαι τότε; Αυτή τη χρονολογία. Ναι και σιγά σιγά, ναι γιατί έπαθα, έπαθα πώς το λένε αυτό, παγκρεατίτιδα κι από κει με πήρε η κάτω βόλτα. Θα πήγαινα για δουλειά την Τετάρτη. Είχε Φλεβάρη,

στις 17 Φλεβάρη χειρουργήθηκα. Σε ένα χρόνο δύο χειρουργεία. Τις 19 είχα κάνει την τέτοια, υστερεκτομή. Είχα βγάλει τη μήτρα, σάλπιγγες ωοθήκες.

Με έριξε σε κατάθλιψη. Δεν την έχω ξεπεράσει ακόμα, ακόμα είμαι σε κατάθλιψη. Γι' αυτό πολλές φορές κλαίω, είμαι μέσα στο κλάμα και στεναχωριέμαι πολύ. Αυτό κοιτάζω να ξεπεράσω την κατάθλιψη. Και γι' αυτό και πήγα στο δεύτερης ευκαιρίας. Όχι μόνο να μάθω, αλλά και να ξεπεράσω κι αυτό το πρόβλημα που είχα. Ήταν η μόνη βοήθεια που μπορούσα να έχω από κάποιον. Έχω πάει σε ψυχίατρο, έχω πάει σε ψυχολόγο, δεν μου κάνουν τίποτε. Όλα τα ψέματα του κόσμου να πω, δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν. Το καταλάβαινα ότι δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν. Δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν με τίποτα. Και ήτανε μια διέξοδο δική μου στο πρόβλημα μου. Δεν το έχω πει, με ποιον να μιλήσω, ε την Ελένη που της έλεγα εγώ είμαι πολύ χειρότερα από εσένα. Εσύ είσαι μια χαρά. Εγώ είμαι έτσι, είμαι αλλιώς, δεν έχει όχι».

Μια ξεχωριστή παρουσία είναι η Μαίρη, η οποία φαίνεται μία πολύ φιλάσθενη γυναίκα. Από την πρώτη χρονιά που ήρθε στο σχολείο, μας ενημέρωσε ότι έχει μια ανίατη ασθένεια, η οποία της δημιουργούσε πολλά προβλήματα, ήταν αδύναμη, συχνά ζαλιζόταν ή πονούσε, άλλοτε ξάπλωνε στις καρέκλες. Αλλά πολύ σπάνια απουσίαζε από το σχολείο. «Τι έχω περάσει! Από τότες και μετά έπαθα ελκώδη κολίτιδα, κατευθείαν από το χτύπημα, έπαθα ελκώδη κολίτιδα. Αυτή είναι μία αρρώστια που σε χτυπάει σε πολλές αρρώστιες, και μετά σπάνιες παθήσεις και μετά σε καρκίνο. Και τις πέρασα όλες αυτές τις παθήσεις και μία σπάνια πάθηση τη σκληρηντική χολαγγύτιδα, που έχω. Σκλήρηνε το συκώτι, είναι πολύ σκληρό και δεν έχω χρόνια μπροστά μου για να ζήσω, μου το παν και οι γιατροί. Αλλά τώρα είμαι σε κάποιο στάδιο που θα πάθω, θα χρειαστώ μάλλον μεταμόσχευμα του ήπατος. Αλλά τώρα σκέφτομαι το Καλοκαίρι να πάω στη Γερμανία, η κυρία Θεμελή μου έδωσε μια διεύθυνση ότι υπάρχουν γιατροί εκεί που σε χειρουργούν με τα χέρια. Θα πάω να κάνω μια επίσκεψη στον γιατρό εκεί πέρα, αν μπορώ να χειρουργηθώ έτσι θα το προσπαθήσω. Λέω τώρα το καλοκαίρι που δεν θα χω το σχολείο, λέω να κάνω έτσι, λίγο πιο ξεκούραστη. Είχα και τα καλά μου είχα και τα κακά μου στη ζωή».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι συζητήσεις με τις γυναίκες - μαθήτριες του Εσπερινού Λυκείου οδηγεί στη διαπίστωση ότι όλες αισθάνονται πως η πορεία της ζωής τους δεν ήταν αποτέλεσμα δικής τους ελεύθερης επιλογής, αλλά καθορίστηκε από εξωτερικούς παράγοντες. Ο κύριος λόγος που διέκοψαν πρώιμα το σχολείο ήταν για αρκετές από αυτές ο γάμος σε πολύ μικρή ηλικία, ο οποίος επιβλήθηκε ως λύση στο οικονομικό αδιέξοδο της οικογένειας. Οι γυναίκες αυτές εμφορούνται από την αδικία, που εισέπραξαν τόσο από τη στάση της οικογένειάς τους, αλλά και από τις κοινωνικές συνθήκες οι οποίες τους αποστέρησαν τη δυνατότητα να μορφωθούν και να διαθέτουν ποικιλία επιλογών και εναλλακτικών στη ζωή τους. Διαπιστώνουμε, επομένως, πως οι γυναίκες της παρούσης έρευνας εξυπηρετούσαν ως ένα σημείο καμπής της ζωής τους το παραδοσιακό μοτίβο της γυναίκας ως συζύγου, μητέρας και τροφού. Ο γάμος και στη συνέχεια η μητρότητα και η ανατροφή των παιδιών είχε εγγραφεί ως ο πρωταρχικός προορισμός τόσο στη δική τους συλλογιστική όσο και των ατόμων του περιβάλλοντός τους, που τους τον επέβαλαν. Μέσα σε αυτό το πλέγμα μπορεί και να υπομένουν ακόμα και σωματική ή ψυχολογική βία, αλλά βιώνουν δυσχέρειες αναφορικά με την προσπάθειά τους να αντιδράσουν και να ορθώσουν ανάστημα, προκειμένου να διαχειρίζονται οι ίδιες τη ζωή τους και τις αποφάσεις τους. Τα παιδιά αποτελούν για εκείνες τη μεγαλύτερη προτεραιότητα της ζωής τους και μέσα από αυτά αισθάνονται καταξιωμένες και επιτυχημένες.

Η αντιμετώπιση των γυναικών από την κοινωνία δημιουργεί επιπλέον προβλήματα καθώς μια σειρά από σεξιστικές προκαταλήψεις θέτουν φραγμούς στις φιλοδοξίες και τα όνειρά τους. Οι έμφυλες διακρίσεις εις βάρος τους μέσα από τις βιογραφίες των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν ιδιαίτερα έντονες κατά την περίοδο της σχολικής τους φοίτησης, ωστόσο κάποιες από αυτές συνεχίζουν να υφίστανται και στη σημερινή εποχή. Στερεοτυπικά οι άνδρες θεωρούνται ικανότεροι, ενώ η ιδέα της γυναίκας που επιθυμεί να σπουδάσει και να ανέλθει επαγγελματικά αντιτίθεται προς τα ισχύοντα κοινωνικά πρότυπα και τις στερεότυπες αντιλήψεις, οι οποίες υποστηρίζουν πως η οικογενειακή ζωή πρέπει να βρίσκεται σε προτεραιότητα για τις γυναίκες (Δαράκη, 2007). Η θέση της γυναίκας διαχρονικά και διαπολιτισμικά περιορίστηκε στον ιδιωτικό οικογενειακό χώρο, ενώ αντίθετα η θέση του άνδρα ταυτίστηκε με το δημόσιο χώρο της μισθωτής εργασίας (Αθανασιάδου, 2002).

Ο διττός ρόλος της γυναίκας συνιστά ένα από τα βασικότερα εμπόδια με τα οποία έρχεται αντιμέτωπη η γυναίκα στη πορεία της ζωής της. Η Μαραγκουδάκη (2005:37) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «στους ώμους των ελληνίδων γυναικών μεταφέρονται δουλειές και λειτουργίες που κανονικά θα έπρεπε να αποτελούν έργο της κοινωνικής πολιτικής». Είναι χαρακτηριστικό των υφιστάμενων έμφυλων και κοινωνικών ανισοτήτων το γεγονός ότι πολλές γυναίκες αισθάνονται ενοχές σκεπτόμενες το συνδυασμό εκπαίδευσης, επαγγελματικής εξέλιξης και οικογένειας. Στα παραπάνω θα πρέπει να σημειωθεί ακόμα, ότι οι γυναίκες βρίσκονται συχνά μπροστά στο δίλημμα της δικής τους σταδιοδρομίας και της υποστήριξης της καριέρας του συζύγου. Σε έρευνά της η Δαράκη (2007) επισημαίνει ότι όταν εμφανίζεται ανάγκη επιλογής μεταξύ της δικής τους καριέρας και του συζύγου, οι γυναίκες εγκαταλείπουν την προοπτική της δικής τους επαγγελματικής εξέλιξης και εκπαίδευσης. Ωστόσο, πρέπει εδώ να επισημανθεί πως ο γάμος γενικά αποτελεί εμπόδιο στις φιλοδοξίες των γυναικών. Η απόφασή τους να συνεχίσουν την εκπαίδευση δείχνει τη διάθεσή τους να επαναδιαπραγματευθούν τους ρόλους τους με νέους όρους.

Ωστόσο, η παρούσα ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε έδωσε τη δυνατότητα να εντοπιστούν διαφοροποιήσεις και κοινές συνιστάμενες οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για μια μελλοντική έρευνα. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μέσα από την εν λόγω έρευνα ο στόχος δεν ήταν η γενίκευση των αποτελεσμάτων στο πληθυσμό αλλά να ανοιχθεί ένα παράθυρο για περισσότερες αντίστοιχες μελέτες οι οποίες θα δώσουν μια πιο σφαιρική και έγκυρη εικόνα της κατάστασης αναφορικά με την ανισότητα των φύλων και τις κοινωνικά κατασκευασμένες συμπεριφορές των φύλων οι οποίες είναι εμφανείς στην πορεία της ζωής τους και στις αποφάσεις τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά Έ., (2006). Το φύλο στην ιστοριογραφία: ένα, δύο πράγματα που ξέρω γι αυτό. *Σύγχρονα Θέματα* 94, σ. 36-42
- Αβδελά Έ., (2003). Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από την διαταραχή στην ενσωμάτωση». Συνέδριο: *Το φύλο τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*. Μυτιλήνη: Παν/μιο Αιγαίου.
- Αθανασιάδου Χ., (2002), *Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής*, δ.δ., Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ.
- Βοβολίνη, Α. Κωνσταντίνου. «*Το χρονικόν του Παρνασσού*» (1865-1950), σελ.66, Αθήναι 1951.
- «Αι νυκτερινοί σχολαί του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός», Εκατονταετηρίς νυκτερινών σχολών, 1872- 1972», σελ. 32, Αθήναι 1973.
- Βαΐου, Ν. 1989. «*Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας*». *Σύγχρονα Θέματα*, (40): 81-90
- Βαρίκα, Ελένη, 1987. *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βεργίδης Δημήτρης, Υποεκπαίδευση: Κοινωνικές, Πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις, Αθήνα: Ύψιλον 1995, σ. 22.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χ. Μ.- Α. (2001) *Εκπαίδευση και Φύλο. Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Γαλίτης, Π. (2005). *Η εκπαίδευση στα εσπερινά σχολεία ως παράγοντας άμβλυνσης κοινωνικού αποκλεισμού*. δ.δ., Αθήνα

- Γαλίτης Παντελής, «Η πρόσβαση των αποφοίτων της Εσπερινής Εκπαίδευσης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», στο: *Πρακτικά 12^ο Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας*, Αθήνα (2007).
- Γαλίτης Παντελής, «Ο θεσμός της Εσπερινής Εκπαίδευσης ως έκφραση κοινωνικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής: Ιστορική – διαχρονική διερεύνηση», Στο: *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»* (2008)
- Βουϊδάσκης, Β. (1999). *"Η μαθητική διαρροή ως μορφή κοινωνικού αποκλεισμού"*. Στο Χ. Κωνσταντίνου και Γ. Πλειός (επιμ.) *Σχολική Αποτυχία και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*, Πρακτικά του Η' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκόβαρης Χ., Νιώνη Ν. και Σταμάτης Π., (2003). Προκαταλήψεις και στερεότυπα στο πολυπολιτισμικό νηπιαγωγείο. Θέσεις για την αποδυνάμωση τους από τη σκοπιά της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. *Παιδικός Λόγος*,1
(<http://www.rhodes.aegean.gr/tepaes/anamorfosi/govaristf>)
- Δαράκη, Ε. (2007). *Εκπαιδευτική ηγεσία και φύλο. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο*.
- Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Β. & Σακκά, Δ. (2002). «'...για να μπορώ να ανταποκρίνομαι καλύτερα στις απαιτήσεις της οικογένειας...': Προσδοκίες εφήβων για τις σχέσεις των φύλων στο οικογενειακό πλαίσιο». Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή(επιμ.) *Ταυτότητες φύλου στην εφηβεία και το σχολικό πλαίσιο*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη.
- Δεληγιάννη- Κουϊμτζή, Β (2008). Η σύγχρονη έρευνα για την νεανική ηλικία και το φύλο στο σχολικό πλαίσιο. Δεληγιάννη- Κουϊμτζή, Β & Σακκά, Δ. (επιμ.), *Από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή: Μελέτες για τις ταυτότητες φύλου στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Gutenberg
- Δημαράς, Α. (1973). *Η μεταρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα: Ερμής.

- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα, 1986. *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα, 1830-1893*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- *Η νυχτερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα: Προβλήματα και προοπτικές*, στο περιοδικό «Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχος 20, επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων, Αθήνα Ιανουάριος 1985
- Hughes, M. & Kroehler, C.J, (2007). *Κοινωνιολογία: Οι βασικές έννοιες*, Αθήνα: Κριτική.
- Ιγγλέση, Χ. 1990. *Πρόσωπα Γυναικών, Προσωπεία Συνείδησης*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ιωσηφίδης Θεόδωρος, (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.
- Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις Ζωής, Η Βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα: Διάδραση, 2011
- Κακάμπουρα Ρέα, Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων, ένα εργαστήρι, (www.academia.edu)..
- Κακλαμανάκη Ρούλα, *Η Γυναίκα χτες και σήμερα. Ισονομία, Ισότητα, Αλλά και Διαφορετικότητα*, Αθήνα : Κέδρος 2007.
- Κανταρτζή, Ε. & Ανθόπουλος, Κ. (2006). «Η συμμετοχή των δύο φύλων στη στελέχωση της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 11,5-19
- Κατσίκας Χρήστος, *Εργαζόμενοι και μαθητές*, στο περιοδικό «Ενημέρωση», μηνιαία έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, τεύχος 65, Αθήνα Νοέμβριος 2000 και εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», Αθήνα, Δευτέρα 4 Δεκεμβρίου 2000.
- Κάτσικας, Χ., Θεριανός, Ν. (2004) *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης – Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Cavournidis, J. “Gender patterns of Migrations to Greece”. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 110 Α: 221-238 Κάτσικας Χρήστος, *Εκτός παιδείας 75.000 νέοι, στην εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ»*, Αθήνα 21 Μαρτίου 1998.

- Κογκίδου, Δ., και Πολίτης, Φ. (2006). Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος. Στο R. W. Connell, *Το κοινωνικό φύλο*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, vol. 2, n°1, 1987.
- Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη, *Λαογραφία και προφορική ιστορία*, Εντευκτήριο 8 (1989), σ. 39-57, Θεσσαλονίκη.
- Λαμπράκη-Παγανού, Α. (1995). Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985). *Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας*. Αθήνα.
- Μαραγκουδάκη, Ε., (2003). *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Μπάδα Κωνσταντία, «Η "γλώσσα" του ρούχου και της εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Δωδώνη*, τ. ΚΑ' τεύχ. 1 (1992), Ιωάννινα 1995, σ. 181 – 199
- Μπάδα Κωνσταντία, «Το παιγνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Μια πρόταση μελέτης».(1993), *Εθνογραφικά* 9, 73-81.
- Μπάδα Κωνσταντία, «Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου», Στο: Μπάδα Κωνσταντία (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Πρακτικά Ημερίδας (23 Σεπτεμβρίου 2001), Αθήνα 2003, Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, σ. 117 - 130.
- Μπάδα Κωνσταντία, «Το 'αόρατο' πεδίο του γυναικείου εργατικού δυναμικού σε τρία χωριά του Ζαγοριού, On line Περιοδικό «Ο κόσμος της εργασίας», 1(2013), σ. 27 - 32, <http://kosmos-ergasias.unit.uoi.gr/>
- Μπάδα Κωνσταντία, «Από τα «μοδιστρόνια» και τις «μοδιστρούλες»,στις μοδίστρες δασκάλες και πάλι πίσω», *Ο κόσμος της εργασίας* 2 (2015), σ. 43 - 53 (<http://kosmos-ergasias.unit.uoi.gr/>).

- Μπάδα Κωνσταντίνα - Έφη Αργυρού, «Η κοινωνία και ο πολιτισμός της «υποτιμημένης» εργασίας: Από τη ψυχοθυγατέρα, τη δουλεύτρα, την υπηρέτρια και τη γυναίκα στην αλλοδαπή οικιακή βοηθό» στο, Ιορδάνης Ψημμένος (επιμ.), *Εργασία και κοινωνικές ανισότητες. Προσωπικές υπηρεσίες και υπηρετικό προσωπικό*, Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια, σ. 89 - 112
- Mason Jennifer, (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, (Μτφρ. Ε. Δημητριάδου), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Μιχελής, Α. (2000) *Εκπαίδευση και Κοινωνικές Ανισότητες . Η περίπτωση της Φθιώτιδας : 1930-1980*, Αθήνα: Δωδώνη. Νούτσος, Χ. (1979) *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αθήνα Μπουζάκης, Σ. (1994). *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μιχελής, Α. (2000) *Εκπαίδευση και Κοινωνικές Ανισότητες . Η περίπτωση της Φθιώτιδας : 1930-1980*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελεγκμίτου, Ελένη, 1987. *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα: Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μμεταρρύθμιση του 1929*.
- Μπακαλάκη, Α. (1994) *Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπακαλάκη, Α. (1997) «Είναι η ανθρωπολογία των γυναικών για την ανθρωπολογία του φύλου ό,τι η παιδική ηλικία για την ωριμότητα;» *Μνήμων* 19: 211-223
- Μπακαλάκη, Α. 2003. «Χρήσεις και Καταχρήσεις του Κοινωνικού Φύλου στην Ανθρωπολογία». Πρακτικά συνεδρίου με θέμα: *Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*. Μυτιλήνη (11, 12 Οκτωβρίου)
- Μπουρνούδη, Ε. & Ψάλτη, Α. (1997). *Επαγγελματικές επιλογές και προσδοκίες των νέων και της οικογένειάς τους. Η επίδραση του φύλου*. Στο:

Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Φύλο και Σχολική Πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*. (σελ. 621-644). Θεσσαλονίκη: Βάνιας

- Νάζου Δέσποινα, «Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα: παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες» (Πηγή: <http://www.aegean.gr/gender-postgraduate>)
- Νιτσιάκος Βασίλης, 1991, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Οικονομίδου, Α., (2004). Τελικά τα αγόρια κλαίνε; Έμφυλες ταυτότητες στη λογοτεχνία για μικρές ηλικίες: μια μικρή προσέγγιση. *Κείμενα*, τεύχ. 1 σ.1-10(<http://keimena.ece.uth.gr>)
- Παπανούτσος, Ε., (1958), *Περί Νυκτερινών Γυμνασίων*, στο: *Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας, 24 Ιουνίου 1957 – 10 Ιανουαρίου 1958*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, σσ.: 118 – 119.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006.
- Παπαχρήστος, Κ. (1958). Ο θεσμός και η λειτουργία των νυκτερινών γυμνασίων. Αθήνα
- Πασσερίνι, Λουίζα, 1998. *Σπαράγματα του 20ού αιώνα: Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. μεταφ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη
- Ποθητή Χαντζαρούλα, «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» (Πηγή: <http://www.aegean.gr/gender-postgraduate>)
- Φραγκουδάκη, Α.(1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Rexroat, C. (1985). "Women's work expectations and labor- market experience in early and middle family life-cycle stages", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 47, p.p. 131-142

- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης Γ. «*Η βιογραφική προσέγγιση στην έρευνα του φύλου*». Στο Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.) *Η Έρευνα του Φύλου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, 2010. Σελ. 69-93.
- Χλιόβα, Α. (1986, Σεπτέμβριος). Άρθρο για τη βία κατά των γυναικών, *Ισότητα και Φύλο*.
- Acker, S. (1994) *Gendered Education*, Milton Keynes: Open University Press.
- Anthias, F. and Davis-Yuval, N. (1992) *Racialized boundaries*, London: Routledge.
- Archer, L. and Leathwood, C. (2003) “New Times – Old Inequalities: diverse workingclass femininities in education”, στο *Gender and Education*, vol. 15, no 3, September 2003, σ. 207-236.
- Beauvoir Simone de, *The Second Sex*. Harmondsworth: Penguin, 1972.
- Bem Sandra, “The measurement of psychological androgyny”, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42(2), (1974), pp.155-162.
- Butler Judith, *Gender trouble and the subversion of identity*, New York & London: Routledge 1990
- Colebrook Claire, *Gender*. New York: Palgrave Macmillan 2004, p. 9
- Cooley Charles Horton, *Human Nature and the Social Order*. New York: Charles Scribner’s Sons 1902.
- Dillabough, J.A. (2006). “*Gender theory and research in education: modernist traditions and emerging contemporary themes*”. In M. Arnot & M. Mac an Ghail (eds.) *The RoutledgeFalmer Reader in Gender and Education* (p.p.17-32). London and New York: Routledge.
- Foucault Michel, *Discipline and Punish*, New York: Vintage Books 1979.
- Feinstein Leon, Kathryn Duckworth and Ricardo Sabates, *Education and the family: Passing success across the generations*, Routledge 2008. Field John,

Jim Gallacher and Robert Ingram, *Researching transitions in lifelong learning*, Routledge, 2009.

- Hamilton Christopher J., *Cognition and Sex Differences*. New York, NY: Palgrave MacMillan, 2008.
- Hayes, E. & Smith, L. (1994). "Women in adult education: an analysis of perspectives in major journals", *Adult Education Quarterly*, vol. 44, no.4, p.p. 201-221. Lowe, G. & Witt, D. (1984). "Early Marriage as a Career Contingency: The prediction of Educational Attainment", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 46, p.p. 689-694.
- Holmes Mary, *What is gender?: Sociological approaches*, Sage, 2007
- Martin Karin A. "William wants a doll. Can he have one? Feminists, child care advisors, and gender-neutral child rearing", *Gender & Society* 19.4 (2005), pp. 456-479
- MacKinnon Catharine A., *Sexual harassment of working women*. New Haven, CT: Mayfield 1979.
- MacKinnon Catharine A., *Toward a feminist theory of the state*. Harvard University Press 1989.
- McCombs, A. & Forehand, R. (1989). "Adolescent School Performance Following Parental Divorce: Are there Family Factors that Can Enhance Success?", *Adolescence*, vol. 24, p.p. 871-880
- McRobbie Angela, *The aftermath of feminism: Gender, culture and social change*, London: Sage 2009.
- Moore, Henrietta, 1988, *Feminism and Anthropology*. Λονδίνο: Polity Press
- Rice, J. & Meyer, S. (1989). "Continuing Education For Women". In S. Merriam & P. Cunningham (eds.) *Handbook of Adult and Continuing Education* (p.p. 550-568). San Francisco-London: Jossey-Bass Publishers.
- Rosenthal. Michael, 1986. *The Character Factory: Baden Powell and the Origins of the Boy Scout Movement*, Λονδίνο: Collins.

- Thompson Paul. *Voice of the past: Oral history*. Oxford University Press 1978.
- West Candace, and Don H. Zimmerman. "Doing gender." *Gender & society* 1.2 (1987), pp. 125-151.
- Wood, J., Chapin, K. and Hannah, M. (1988). "*Family Environment and Its Relationship to Underachievement*", *Adolescence*, vol. 23, p.p. 283-290.
- Zimiles, H. & Lee, V. (1991). " *Adolescent Family Structure and Educational Progress*", *Developmental Psychology*, vol. 27, p.p. 314-320.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΟΙ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ



